Муса Адилов

НИЗӘ БЕЛӘ ДЕЗИРИК

а

4 9

МУСА АДИЛОВ

НИЈӘ БЕЛӘ ДЕЈИРИК

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы — 1982

БИР НЕЧӘ СӨЗ

«Ганадлы сөзләр» ифадәсинин ән дүзкүн, елми шәрһи В. И. Ленин тәрәфиндән верилмишдир. В. И. Ленин 1914-чү илдә нәшр олунан «Мүлк гоншулары» адлы мәгаләсиндә ганадлы сөзләр һаггында көстәрирди ки, бунлар чох мүрәккәб һадисәләрин маһијјәтини һејрәт едиләчәк дәрәчәдә сәрраст ифадә едир.

В. И. Ленин бу сөзләрә беләјүксәк гијмәт вермәклә јанашы, бунлардан истифадәнин классик нүмунәләрини көстәрмишдир. Бүтүн сонракы коммунист публисистикасында ганадлы сөзләрдән кениш истифадә етмәклә Ленин үслубу давам едир.

«Ганадлы сөзләр» ифадәси илк дәфә гәдим Јунанысҹан шаири Һомерин «Илиада» вә «Одиссеја» әсәрләриндә дөнә-дөнә ишләдилмишдир. Гоча Һомер о сөзләри «ганадлы» һесаб едирди ки, онлар бир нәфәрин ағзындан чыхыб чох сүр'әтлә халг ичәрисиндә јајылыр, башгалары тәрәфиндән дә ишләдилирди.

Сонралар бу ифадә мә'насыны дәјишмиш, филоложи термин сәчијјәси кәсб етмишдир ки, бу ишдә алман филологу Ҝеорг Бухманын (1822—1884) чох бөјүк хидмәти олмушдур. О, алман дилиндә һәмин адда китаб нәшр едәндән сонра әдәби-бәдии мәнбәләрдән, тарихи сәнәдләрдән јајылыб мәшһурлашан сөз вә ифадәләрә ганадлы сөзләр дејилмәјә башланды.

Азәрбајҹан әдәби-бәдии дилиндә «ганадлы сөзләр» ифадәси В. И. Ленин әсәрләринин тәрҹүмәси илә әлагәдар ишләнмәјә башламышдыр. Бәдии әдәбијјатда бу, С. Вурғунун «Инсан» драмында забит Исламын дилиндә ишләнилмишдир. Шаир Ҹәлал һаггында Ислам дејир:

Ҹәлал јахшы биләр... киши шаирдир!
Ганадлы сөзләр дә она даирдир...

М. Һүсејнин «Гара дашлар» романында дејилир: «Гүдрәт, хејирли мүаличә үсулларындан чох, ганадлы сөзләр өјрәнмиш бу һәкимә истәр-истәмәз гәзәблә бахды, анчаг она демәк истәдији ачы сөзү удду».

Һәмин ифадә илә әлагәдар әдәби-бәдии дилимиздә «ганадлы кәлмәләр», «ганадлы мисралар», «ганадлы маһнылар» ифадәләри дә јаранмышдыр.

Габилин «Нәсими» поемасында дејилир:

Шаир Ә'ла, әзиз гардаш, бөјүк һәмфикир!
Кәл, ганадлы кәлмәләри гојаг бир јана.
Бир-бирини мәдһ еләмәк лазым дејилдир,
Бир-биринин чөвһәринә вагиф олана...

Дил халг әдәбијјатынын енсиклопедијасыдыр. Одур ки, халгы танымаг үчүн, һәр шејдән әввәл, онун дилини өјрәнирләр. Узун бир тарихә малик Азәрбајчан халгы чох мүрәккәб, кешмәкешли бир јол кечмишдир. Халгын һәјатында әһәмијјәтли олан һәр һансы һадисә, факт, шәхсијјәт дилдә мүәјјән бир из гојмуш олур. Инчә филоложи тәһлил јолу илә һәмин изләр әсасында халгын дилини өјрәнмәк дилчилијин гаршысында дуран тә'хирәсалынмаз вәзифәләрдәндир.

1981-чи ил мајын 9-да гәһрәман Кијев шәһәриндә хатирә комплексинин тәнтәнәли ачылышындакы нитгиндә Л. И. Брежнев демишдир: «О халг бөјүкдүр ки, өз тарихи илә чанлы әлагәни даим һисс едир, өз тарихи ән'әнәләринин бүтүн јахшы чәһәтләрини көтүрәрәк онлары бу күнүн сәрвәтинә чевирә билир».

Охучулара тәгдим олунан бу китаб мүәллифин узун илләр әрзиндә апардығы ахтарышларын нәтичәсидир. Һәр ифадәнин мә'насы, мәчазлашма јолу, мәтбуатда ишләнмә хүсусијјәтләри көстәрилир, онларын семантик инкишафы арашдырылыр.

АҒАЛАР—ГУЛЛАР ДҮНЈАСЫ

Әдәби дилимиздәки бу ифадә әслиндә дилчиликдә контаминасија адландырылан һадисә нәтичәсиндә—ики мүхтәлиф ифадәнин үнсүрләринин бирләшдирилмәси јолу ил әмәлә кәлмишдир. Бу мүхтәлиф мәнбәләрин бири «Интернасионал» ше'ри, дикәри М. Ј. Лермонтовун ашағыдакы мәшһур ше'ридир.

«Интернасионал» белә башланыр:

Галх, еј лә'нәтдә дамғаланмыш,
Ачлар вә гуллар дүнјасы...

М. Ј. Лермонтовун ше'ринин башланғычы исә беләдир:

Әлвида, јујулмамыш Русија.
Ағалар өлкәси, гуллар өлкәси...

Көрүндүјү кими, «ағалар—гуллар»ын гаршылашдырылмасы икинчи мисал, бу тәркибин «дүнја» сөзүнә јанашдырылмасы исә биринчи мисалла әлагәдардыр.

Икинчи мисалдакы ифадәни С. Вурғун белә ишләтмишдир: «...Пушкин дөврүнүн Русијасы ајры-ајры шәхсләрин вә групларын һарлаг әмәлләринә бахмајараг, Лермонтовун дедији кими, «гуллар өлкәси, ағалар өлкәси» иди. Халг битмәз-түкәнмәз әзаб-әзијјәт ичәрисиндә иди».

Р. Рзанын «Ана» ше'риндә бу ифадә белә ишләнир:

Бир јанда *ағалар-гуллар өлкәси,*
Јохсуллар өлкәси, дуллар өлкәси.

С. Вурғун «Әдәбијјатымызын фәхри» мәгаләсиндә (1950) Ч. Чаббарлыдан данышаркән дејир: «Онун һуманизми көһнә дүнјаны, *«ағалар вә гуллар» дүнјасы-*

ны учуруб, јериндә јени дүнја—коммунизм дүнјасы гуран инсанларын һуманизми иди.

С. Вурғун «Заманын бајрагдары» поемасына belə бир епилог вермишдир:

Мин ил дустаг олду мин даш гәфәсдә
Варлығын, инсанын өмрүн мә'насы.
Өлүм гылынч чәкди һәјатын үстә,
Јашады *«ағалар-гуллар» дүнјасы.*

Меһдихан Вәкилов «Мәним гардашым» хатирә-повестиндә јазмышдыр: «Кизли болшевик тәшкилатына һүсн-рәғбәт бәсләјән, сонралар, 1920-чи илдән партијанын үзвү олан нәнәмиз Ајишә ханымын гәзәб долу сөһбәтләри дә Сәмәдин руһунда *«ағалар вә гуллар дүнјасы»*на нифрәт ојадырды».

АҒ ДИВ

Адәтән өз һәгиги мә'насында ишләнсә дә, бә'зи һалларда һүндүрбојлу, көк, јекә вә ағ дәрили адамлары сәчијјәләндирмәк үчүн дејилир.

Ағ див гәдим әсатирләрдә вә халг әдәбијјатында ән гүввәтли див һесаб олунур. Бу, ејни заманда мәшһур Мазандаран дивләри һөкмдарынын адыдыр.

Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә Ағ див вә онун әфсанәви кејфијјәтләриндән бәһс едилир. Кејкавусу вә гошунуну әсир алан, көзләрини кор еләјән Ағ диви Рүстәм-Зал өлдүрүр вә әсирләри хилас едир. О, Ағ дивин чијәрини гајнадыб сујундан Кејкавусун көзләринә дамыздырыр вә онун көзләри ачылыр.

Зәрдүштилијә гәдәр ишыг аллаһы кими танынан, күнәшлә бағлы олан вә хејирхаһлыг рәмзи сајылан гәбилә баш мә'буду «Девуш», Зәрдүшт дининин гәләбәсиндән сонра Әһримәнин көмәкчиси һесаб едилмиш, күнәшлә јох, әксинә, зүлмәтлә әлагәләндирилмиш, шәр гүввәси адландырылмышдыр. Үмумијјәтлә, дилимиздә әсатири сөз олан «див» сөзү дә мәһз «девуш» сөзүнүн мүәјјән дәјишиклијә уғрамасы нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Зүлмәт вә гаранлыг рәмзи олан див сөзү гәдим «Авеста»да daeva шәклиндә ишләдилмишдир. Бу сөз көкүнүн санскрит дилиндәки deva («аллаһ», «ишыг ал-

лаһы») илә әлагәдар олдуғу гәдим мәнбәләрдә гејд едилир.

Халг нағылларында див образынын каһ мүсбәт, каһ да мәнфи планда верилмәси бу әсатири сурәтин тарихи инкишаф просеси илә бағлыдыр.

М. С. Ордубади «Шәрги-Рус» гәзетинин јаранмасы мүнасибәти илә 13 ијун 1903-чү ил тарихдә јаздығы бир ше'риндә һәмин ифадәни ишләтмишди:

Сәмәр јохдур, әзизим, тари һаггы көһнә ишләрдән,
Десә дәрвиш инанма Рүстәм *Ағ дивә* сәвар олду.

Ф. Б. Көчәрли јазмышдыр: «Нағылларымызда шаһзадә Мәлик Мәммәд вә ја Мәлик Әһмәд һагг вә доғру јолунда чалышыб чандан вә башдан кечир. Интәһасыз бир бәјанатдан, отсуз-әләфсиз сәһралардан гәт'и-мәназил едиб, дәрин дәрәләрдән адлајыб, уча дағлардан вә сәрт гајалардан ашыб, галын вә гаранлыг дәрәләрдән кечиб, гисим-гисим бәла вә мүсибәтләрә дүчар олур. Каһ ағ див илә, каһ әждаһалар илә чәнкү-чидал едиб, ахырда онлары тәләф едир».

Әли Нәзминин «Вәгтдир» ше'риндә дејилир:

Әрзү сәма, ләвһү гәләмдән данышь,
Ағ дивдән, бағи-Ирәмдан данышь.
Лап дүзү, динарү дирәмдән данышь.

АҒЗЫ ИСТИ ЈЕРДӘ ОЛМАГ

Бу ифадә үмумијјәтлә дүнјадан вә ја конкрет һадисәләрдән хәбәрсиз олмаг, онлардан баш чыхара билмәмәк мә'насында ишләдилир.

Бу образлы (бә'зән дә вулгар мә'нада ишләнән) ифадә әслиндә дүнјадан хәбәрсиз, көрпә ушаглары сәчијјәләндирмәк үчүн дүзәлдилмишдир. Дүнјанын һеч бир исти-сојуғуну көрмәјән көрпәнин ағзы исти ана дөшүндән башга һеч нә дадмамыш олур. Ахы бу исти мәмәдән башга, дүнјада сојуг шејләр дә вар ки, бунлары көрпә һәлә көрмәмиш, дадмамышдыр. (Бурадан да «исти-сојуг көрмәмәк» ифадәси мејдана кәлмишдир).

Ә. Садығын «Гулунч азары» фелјетонунда дејилир:

«—Бизим кәнддә бир молла варды, дејәрди ки, гулунча он беш гыз әли дәјмәсә, сағалмаз!

Сөһбәтин гыз мәсәләси үстүнә кәлиб чыхмасы Сә-

лими севиндирди. Анҹаг о өзүнү бир аз тох тутмаға чалышды:

—Сизин кәнддәки молланын *ағзы исти јердә* имиш,—деди.—Он беш гыз! Инди belә сөз данышанын гулағыны кәсәрләр».

Ҹ. Әлибәјовун «Сынаг» романында иткин дүшмүш Кәрим һаггында рәислә Асифин диалогу беләдир:

«—Бәлкә *ағзы исти јердә* имиш, күјә кедиб, гошулуб сизин дәстәнизә. Беләләри аз олур?

— Бизим о јашымыз дејил».

Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романында дејилир: «Шәһәрә чатана гәдәр рәис өз сүрүчүсүнә ишләрин ағырлығы барәдә, јухарыдан кәлән сифаришчинин «ағзы исти јердә» олаҹағындан арамсыз данышды».

С. Вурғунун «Инсан» пјесиндә бу ифадә «ағызын истидир» шәклиндә ишләнмишдир.

«Фон Һолтс: Лап ағлым чашыр...
(Радио сәсләнир)

Ҹәбһәдән бир аддым кери чәкилән
Һәр кәси боғаздан асаҹағам мән.
Һүҹумла! Һүҹумла! Јалныз бирбаша...

Фон Һолтс: Будур, ҹәнаб фүрер! Будур... тамаша,
Бирбаша! Бирбаша!

Һанс: Јох бир зәһримар!
Ағызын истидир... нә хәбәрин вар!»

АҒЗЫНА ЧУЛЛУ ДОВШАН СЫҒМЫР

Ифадә инсанын данышыг тәрзини сәҹијјәләндирмәк мәгсәди илә «ловға, тәшәххүслү, өзүндән разы һалда, һүҹумчу нијјәти илә данышыр» мә'насында ишләдилир. Ифадәнин тәркибиндә «сығмыр» фе'ли өз синоними «јерләшмир» сөзү илә дә әвәз олуна билир.

Бу тәркибдә «чуллу довшан» сонрадан ишләнмәјә башламышдыр. Ифадә әслиндә «ағзына гыллы (түклү) довшан сығмыр» шәклиндә олмушдур ки, гафијә әсасында гыллы сөзү сонралар чуллу (һабелә: түклү, наллы) илә әвәз едилмишдир. Лакин бу әҹаиб ифадәдә әсас мәсәлә «сығмыр» («сығышмыр») сөзү илә әлагәдардыр. Илкин, һәгиги мә'нада ағзын кениш ачылмасы нәзәрдә

тутуларса, фе'лин инкарда ишләнмәси тәәччүб доғурмаја билмәз. Ахы ағыз кениш ачылыбса бу гыллы (чуллу, түклү, наллы) довшан ағыза сығмалыдыр. Бурада «сығмыр» сөзү там кифајәт етмир, бүтүнлүкдә (ағзы) тутмур, ағыз о гәдәр ачылыр ки, гыллы довшандан әлавә ора даһа башга шејләр јерләшә биләр мә'насында ишләдилир. Мәһз бу һалда ифадәнин мотивләшмәси мүәјјән едилә биләр. (Дилимиздә аналокија үзрә «наллы довшан» ифадәси дә вардыр вә бу ифадә әсасында нағыл—рәвајәт сонрадан дүзәлдилмишдир).

А. Шаигин «Хатирәләрим» әсәриндә дејилир: «Нарынкүл бир күн чаваб верди:—...Билирсән ки, көдәк адамлар күндә једди дәфә аллаһлыг иддиасы едәр. Бизим киши дә беләләриндәндир. Данышанда *ағзына чуллу довшан сығмыр*. О, пул, ад-сан истәјир. Инанмырам Һүсејнә гыз верә».

С. Рәһманын «Һүсејн Әрәблински» пјесиндә Быг Салман дејир: «Мән демәдим бу кәдәнин *ағзына чуллу довшан јерләшмир?!»*.

М. Ибраһимовун «Һәјат» пјесиндә бошбоғаз бүрократ Һәсәнов һаггында Чалал дејир: «Данышмаға кәләндә *ағзына чуллу довшан сығышмыр,* елә аләми хараб елејән белә көнү галынлардыр дә...».

Мәшһур бир халг тапмачасында дејилир:

Әкдим јовшан,
Битди ковшан.
Наллы тазы,
Чуллу довшан.

С. Вурғунун «Әһли-гәләм» ше'риндә дејилир:

Доғрудур... јаздығым ики парчадыр,
Үрәјим һачадыр, дилим һачадыр;
Ағзыма гыллы бир довшан да сығмаз,
Мәним дә гәдрими билсинләр бир аз.

АҒЫ ГАРАДАН СЕЧМӘК

Башга сөзлә: јахшыны писдән, хејирлини зәрәрлидән, мүсбәти мәнфидән фәргләндирә билмәк.

«Аға ағ, гараја гара демәк» вә ја «ағына-бозуна бахмамаг» ифадәләриндә дә һәмин мә'нанын изләри вардыр.

Гәдим зәрдүштилик—дуалист фәлсәфәсинә көрә ағ рәнк мүсбәт гүввәләри, гара исә мәнфи гүввәләри тәмсил едирди (гара басмаг, гара гүввә, күнү гара олмаг вә с.). Одур ки, ағ Һөрмүздүн—күндүзүн, гара исә Әһримәнин—кечәнин рәмзи һесаб олунурду.

«Дәдә Горгуд»да «ағлы-гаралы сечилән чағ» ифадәси «дан вахты, шәфәг сөкәркән, дан атдығы заман, сәһәр заманы, сүбһүн алагаранлығы» мә'насында ишләнмишдир.

«...*Ағлы-гаралы сечилән чағда,* көксү көзәл гаја дағлара күн дәјәндә... Дирсә хан галхыбаны јериндән уру дуруб, гырх јикидин бојуна алыб, Бајындыр ханын сөһбәтинә кәлирди.»

Тәдричән «ағы гарадан сечмәк» ифадәси һәм дә ахшамын дүшүб-дүшмәдијини билдирмәк үчүн ишләнмәјә башланмышдыр. Гәдимләрдә ахшамын башландығыны билмәк оруч тутанлар үчүн зәрури мәсәлә иди. Чүнки јалныз ахшам «ифтар ачмаг», јемәјә башламаг олларды. Адәтән бу вахты билдирмәк үчүн топ атардылар. Бу топ атма адәти һәм дә јени илин башландығыны билдирмәјә хидмәт едирди. Халг дилиндә «Новрузун топу атылды» јени ил башланды демәкдир.

М. Ә. Мө'чүз «Новруз бајрамы» ше'риндә јазмышдыр:

Ғојду чүн тәхтә гәдәм наз илә ол шаһи-чаһан,
Әлли мин топ атылыб, шәһәр чырагбан олду.

Лакин топ сәси чатмајан вә сааты олмајан узаг јерләрдә (дағларда, сәһраларда) вахты нечә билирдиләр? Ағ вә гара сап көтүрүб јанашы тутурдулар. Бу саплар бир-бириндән сечилмәдикдә ахшамын дүшдүјү гәрарына кәлир вә јемәјә башлајырдылар.

Оручлугда ағ вә гара саплар бир-бириндән фәргләндирилә билән бүтүн мүддәтдә јемәк, ичмәк, папирос чәкмәк олмазды. Гур'анда оруч тутмаг вахты һаггында дејилир ки, мүсәлманлар ағ сап гара сапдан сечилә билмәјән алагаранлыг вахта гәдәр кечәләр јемәк јејә биләрләр.

Тәдричән бу ифадә үмумиләшәрәк јухарыдакы мә'наны кәсб етмишдир.

Ашағыдакы бејтләрдә һәмин ифадәни һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'нада анламаг олар:

Ујмуш чүнунә көнлүм, әбрунә дер мәһи-нөв
Нә е'тибар она ким *сечмәз гарадан ағы* (Фүзули).

Меһри-рүхсарыны дил маһи-сәмадан сечмәз,
Е'тибары јох онун, *ағы гарадан сечмәз* (С. Ә. Ширвани).

М. Ибраһимовун «Һәјат» пјесиндә Аббас өз досту Тофигә дејир: «Мәни бағышла, һәр кәсин һәјатында елә бир заман ола биләр ки, бу заман о, досту дүшмәндән, *ағы-гарадан сечә* билмәсин».

АД ГАЗАНМАГ

«Мәшһурлашмаг, танынмаг» мә'насына ујғун кәлән бу ифадәнин «ад алмаг», «ад чыхармаг» кими синонимләри, һабелә «ад вермәк», «ад гојмаг» вә с. кими ифадәләр дилимиздә кениш мигјасда ишләнмәкдәдир.

Мүасир дилимиздә бу ифадә мәчази мә'на алмагла тамамилә јени мәзмун кәсб етмишдир. Инди сосиалист Вәтәнимизи горумаг, елмин, мәдәнијјәтин вә халг тәсәррүфатынын мүхтәлиф саһәләриндә фәдакарлыг көстәрмәк нәтичәсиндә ад газанмаг мүмкүндүр. Инди фәхри адлар да чохалмышдыр.

Әслиндә исә бу ифадәнин өзүнәмәхсус илк мә'насы вардыр. Халгымызын гәдим адәтләринә көрә, кәнчләр мүәјјән гәһрәманлыг көстәрдикдән, дүшмәни өлдүрдүкдән сонра ад саһиби ола биләрдиләр. Мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында гәһрәманлыг көстәрән кәнчләрә јалныз Горгуд ата ад гојур. «Ол заманда бир оғлан баш кәсмәсә, ган төкмәсә *ад гојмазлард*ы.»

Он беш јашына чатмыш Бамсы мүәјјән шүчаәт көстәрдикдән сонра атасы Бајбура «галын Оғуз бәјләрини чағырды, гонаглады... Дәдә Горгуд кәлди, оғлана *ад гојду*.—Сөзүм динлә, Бајбура бәј!.. Сән оғлуну Басам дөјү охшарсан. Бунун ады боз ајғырлыг Бамсы Бејрәк олсун! Адыны мән вердим, јашыны аллаһ версин», деди.

Дирсә ханын он беш јашлы адсыз оғлу буғаны өлдүрүр. Дәдә Горгуд Дирсә хана дејир: «Бајындыр ханын ағ мејданында бу оғлан чәнк етмишдир. Бир буға өлдүрмүшдүр. Сәнин оғлун ады Буғач (хан) олсун. Адыны мән вердим, јашыны аллаһ версин».

Нүфузлу гочаларын адвермә һүгугу бир сыра башга халгларын дастанларында (фарс, рус, ермәни вә с.) да өз әксини тапмышдыр.

Гәдим инсан сөзү (ады) әшјадан ајыра билмирди. Ад бир нөв инсанын өзү вә ја руһу һесаб олунурду. Бу инам Шәргдә вә Авропада кениш јајылмышдыр. Нағыл вә әфсанәләрдә гәһрәманларын бә'зән өз адларыны кизләтмәси, рәгибә демәмәси бунунла әлагәдардыр.

АДӘМДӘН ХАТӘМӘ

Башга сөзлә: әввәлдән ахыра, бүтүн заманларда, дүнјанын јаранмасындан бу күнә кими.

Дини рәвајәтләрә көрә Адәм биринчи, Хатәм исә сонунчу пејғәмбәрин адыдыр. Сонунчу пејғәмбәр дедикдә Мәһәммәд (она «хатәм-үл әнбија» да дејирләр) нәзәрдә тутулур. Тәбәринин мәшһур «Тарих»индә көстәрилдијинә көрә «танры-тәали Адәмә онун үчүн «Адәм» ад верди ки, ону јерин әдиминдән јаратмышды» (гәдим гибти дилиндә «әдим—јерин торпағы, торпағын габығы, үст гаты демәк имиш. Һәмин мә'нада «әдим» сөзүнә Фүзулинин ше'рләриндә раст кәлирик).

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Наһаг ган» (1913) һекајәси белә битир: «Зејнал көзләрини тәкрар јумду. Инсан сәсинә бәнзәмәјән бир нә'рә илә бағырды. Сонра елә бир гәһгәһә чәкди ки, *Адәмдән Хатәмә* әтраф мешәләр белә гәһгәһә ешитмәмишдиләр».

М. Ибраһимовун «Һәјат» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«Аббас: Нә үчүн мәним сәадәтим, хошбәхтлијим башга бирисинин фәлакәти, бәдбәхтлији илә бағлы олсун?

Сүлејман: Беләдир, әзизим! *Адәмдән Хатәмә* кими белә олуб, белә дә олачаг».

АДЫ ИТ ДӘФТӘРИНДӘ ЈОХДУР

Һөрмәти олмајан, сајылмајан адамлар һаггында кәскин мәнфи чаларла ишләдилир.

Ә. Б. Һагвердијевин «Мүтрүб дәфтәри» һекајәсинә белә бир епиграф верилмишдир:

> «Гасым әми, дур гапыны чәфтәлә,
> Горхурам адын јазыла дәфтәрә».

Ады ад дәфтәринә («Мүтрүб дәфтәринә») јазылмаг, дүшмәк вахтилә авамын нәзәриндә бир бәдбәхтлик, му-

сибәт кими гијмәтләндирилирди. Һәмин һекајәдә көстәрилир ки, кәндин һөрмәтли сималарындан олан Гасым әми дејир: «Ҹамаат! Биз индијәдәк дөвләтин һеч бир әмриндән бојун гачырмамышыг: гызыл пулу, түстү пулу, динмәвер пулу... һамысыны өз вахтында вермишик... Амма инди бир дәфтәр кәтириб верибләр моллаја. Дејирләр, кәрәк ҹәми кәнддә анадан олан ушаглар бу дәфтәрә јазылсын. Дәфтәрин дә адына *«Мүтрүб дәфтәри»* дејирләр. Гардаш, бизим ушагларымызын адларынын о дәфтәрдә нә иши? Сабаһ да кәләҹәкләр ки, кәлин арвадларынызын адларыны јаздырын. Ҹаным, русун бири нијә мәним арвадымын адыны билсин? Доғрусу, биз бу *мүтрүб дәфтәрини* гәбул едәјә билмәјәҹәјик».

Беләликлә, адын дәфтәрә дүшмәсинә уғурсуз бир һадисә кими јанашылдығындан ад дәфтәри данышыг дилиндә кәскин мәнфи мә'на кәсб едәрәк *ит дәфтәри* шәкли алмышдыр. Адын бу дәфтәрә јазылмасы, дүшмәси бир бәдбәхтликдирсә, ораја дүшмәмәси дә даһа дәһшәтли бәдбәхтликдир. Јә'ни нә гәдәр зәлил, заваллыдыр ки, ады һеч ит дәфтәриндә дә јохдур.

М. Ибраһимовун «Јахшы адам» пјесиндә Сәнәм өз гызына дејир: «...һансы ағлы олан адлы-санлы инчинары гојуб кедәр бир *ит дәфтәриндә* ады олмајан дашјонана?»

Адын дәфтәрә дүшмәси (јазылмасы) тарихи исә гәдимдир. Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, монгол һакимләринин көстәриши илә истилачылар илк дәфә 1251-ҹи илдә (вә ја 1254-ҹү) әһалини сијаһыја алмаға башламышлар. Монгу ханын тапшырығы илә Аргун 1254-ҹү илдә belә бир сијаһы тутмаға башламышды. Бундан мәгсәд әһалидән топланан ҹан веркисини тәнзимләмәк иди. Верки дәфтәринә иш габилијјәти олан бүтүн кишиләрин ады дүшүрдү. Гадынларын, гоҹаларын вә ушагларын адлары ганун үзрә дәфтәрә дүшмүрдү. Одур ки, адын дәфтәрә јазылмасы («Горхурам адын јазыла дәфтәрә») бир бәла һесаб олунурду. Чүнки он беш (бә'зи мәнбәләрдә: он) јашдан алтмыш јаша гәдәр кишиләрин ады дәфтәрә салынырды вә демәли, верки вермәли олурдулар.

Сонралар бу ад дәфтәри—ит дәфтәри ифадәси аһәнкдарлыг әсасында тат дәфтәри шәклинә дүшмүшдүр:

Ады (бу иш, һадисә...) *тат дәфтәриндә* дә јохдур. Бунлар һансы *татын дәфтәриндә* вар (јазылыб?).

Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә Имамверди дејир: «Бири елә одур мәнимки: «нә чүтә варандыр, нә одун јаран... өлүм-зүлүм охуду, ахыры нә олду: нә чораба јамагдыр, нә тумана балаг. Һеч *ит дәфтәриндә* дә ады јохдур».

АЗӘРБАЈЧАН ИРИ АДДЫМЛАРЛА ИРӘЛИЛӘЈИР

1978-чи ил сентјабрын 22-дә В. И. Ленин адына Сарајда Бакы шәһәринә Ленин ордени верилмәси мүнасибәти илә тәшкил олунмуш тәнтәнәли јығынчагдакы нитгиндә Л. И. Брежнев бу сөзләри сөјләмишди. Ондан сонра әдәби-бәдии дилимиздә, хүсусилә мәтбуатда, плакатларда бу ифадә чох кениш мигјасда ишләнмәјә башламышдыр.

Москвада тәһсил алан азәрбајчанлы тәләбәләр вә аспирантларла көрүшдәки чыхышында Һ. Ә. Әлијев јолдаш демишдир: «Л. И. Брежнев јолдашын кечән илин сентјабрында Азәрбајчана кәлмәси вә Бакыја Ленин ордени тәгдим етмәси республикамызын һәјатында тарихи һадисә олмушдур. Леонид Илич Вәтәнин али мүкафатыны тәгдим едәркән шәнликләрдә сөјләдији нитгдә, өз чыхышларында вә сөһбәтләриндә республика партија тәшкилатынын фәалијјәтинә, доггузунчу вә онунчу бешилликләрдә Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүвәффәгијјәтләринә јүксәк гијмәт вермишдир. Онун «Азәрбајчан ири аддымларла ирәлиләјир!» кәламы јалныз республикамызда дејил, бүтүн өлкәдә дә зәрб-мәсәл олмушдур» («Коммунист» гәзети, 5 декабр 1979-чу ил).

М. Чәфәрин «Халгын хидмәтиндә» мәгаләсиндә («Коммунист» гәзети, 8 декабр 1979-чу ил) дејилир: «Л. И. Брежнев јолдаш сосиалист дијарымызын бу күнүнә јүксәк гијмәт верәрәк демишдир: «Азәрбајчан бөјүк аддымларла ирәлиләјир».

Бәстәкар Тофиг Гулијев Азәрбајчан ССР-ин вә Азәрбајчан Коммунист Партијасынын 60 иллијинә һәср олунмуш «Азәрбајчан ири аддымларла ирәлиләјир» адлы маһны бәстәләмишдир.

АЈАҒЫНА ЈАЗМАГ (ЧЫХМАГ)

Ифадә «һесабына, адына, үнванына аид етмәк» мә'насында ишләнир. Дилимиздә һабелә ејни мә'нада «адына јазмаг (чыхмаг)» ишләдилир.

Өз мәншәјинә көрә бу ифадә мүасир мә'надакы «ајаг» илә јох, «ад» сөзү илә әлагәдардыр. Иш бурасындадыр ки, гәдим түрк дилләриндә һәр ики сөзүн көкү ејни—ај, әј, еј, ад, ат, ед, ет үнсүрүндән ибарәт олмушдур вә бу үнсүр мүасир «ад» мә'насы билдирмишдир. Бурадакы ајаг, елә «ад» демәкдир. Маһмуд Кашгаринин лүғәтиндә «ајаг ајамаг» ифадәси ад (вә ја ләгәб) вермәк (бир нөв «ад адламаг» вә ја «ләгәб ләгәбләмәк») мә'насындадыр.

Гәдим түрк дилләриндә ај, ад, ед үнсүрү «демәк», «дејим» мә'насында ајтмағ, ајытмаг, әјтмәк, етмәк ваһидинин тәркибиндә өзүнү көстәрир. Бу үнсүрә зарафатчыл, бамәзә (адам) мә'насында ишләнән «ајнаг» сөзүндә тәсадүф едилир.

М. Фүзулинин «Бәнкү бадә» әсәриндә «Меј илә Бәнкин мүбаһисәси» бөлмәсиндә «Меј едир», «Бәнк едир» («дејир» мә'насында) чүмләләри тәкрар-тәкрар ишләнир («Едир» ваһидинин көкү «ед» сонралар субститусија ганунунун тә'сири илә «де» шәклини алмышдыр).

Көстәрилән «аја-гына јазмаг» сөзү мәшһур «ајама» (адландырма вә ја ләгәбләндирмә) сөзүнүн тәркибиндә дә ејни мә'нада чыхыш едир.

Демәли, «ајағына јазмаг» тәркибиндәки «ајаг» сөзү «тәсадүфи сәс ујғунлуғу» нәтичәсиндә бәдән үзвү «ајаг» илә омоним нисбәтиндәдир.

Мүасир данышыг дилиндә бу сөз илкин мә'надан азчох узаглашдырылмыш шәкилдә ишләдилир. Мәсәлән, «ајағында галмаг», «ајағында нә гәдәр борч вар» ифадәләриндә бу узаглашма һисс едилир. Лакин һәр һалда бурада да «ад» мә'насы үстүндүр: ајағында—јә'ни «адынын габағында».

Мәммәд Исмајылын бир ше'риндә дејилир:

> «Мәним пислијим дә, јахшылығым да
> Сәнин *ајағына јазылыр,* Вәтән!».

АЈДАН АРЫ, СУДАН ДУРУ

Ифадә мәчази мә'нада—мә'нәви сафлыг, тәмизлик, паклыг мә'насында ишләнир.

Адәтән, халг ифадәләриндә мөһкәм бир мәнтиг, сөзләр арасында дахили мә'на рабитәси олур ки, бу чәһәт һәмин тәркибдә мүшаһидә едилмир. Бурада бир мәнтиг јохдур. Күман етмәк олар ки, бу ифадә јалныз естетик мәгсәдлә, аһәнк, гафијә хатиринә ишләнмишдир. Лакин адәтән белә олмур. Дил тәкчә көзәллик үчүн мөвчуд ола билмәз. Дилин әсас мәгсәди үнсијјәтә хидмәтдир. Естетик чәһәт исә бурада икинчи мәгсәд ола биләр.

Халг ифадәләриндә ардычыл кәлән тәркибләр ја јахын, ја да әкс мә'налы сөзләрдән тәшкил олунур ки, мүәјјән мүгајисә вә ја гаршылашдырмаја (кениш мә'нада) хидмәт едә билсин. Лакин «ај» вә «су» мәфһумлары арасында һеч бир мәнтиги әлагә јохдур вә бу сөзләр адәтән бир-бири илә гаршылашдырылмыр. Она көрә дә бә'зән «судан дуру» јох, «күндән дуру» ифадәси ишләдилир. Амма бу сон ифадәдә дә бир мәнтиг јохдур, «күндән дуру» бирләшмәси һеч бир мә'на ифадә етмир.

Ифадәнин даһа доғру вә мәнтиги шәкли «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында верилмишдир. «Бамсы Бејрәк» бојунда көстәрилир ки, Дәдә Горгуд Дәли Гарчара дејир: «Ајдан ары, күндән көрклү гыз гардашын Баныничәји Бамсы Бејрәјә диләмәјә кәлмишәм».

Бурада һәм мәнтиги чәһәт («ај» илә «күн» сөзләринин гаршылашдырылмасы), һәм дә естетик чәһәт (сәс тәкрары: биринчи тәркибдә «а» сәсләринин ассонансы, икинчи тәркибдә «к» сәсләринин аллитерасијасы) вардыр. Лакин дилимиздә «көрклү» сөзүнүн архаикләшмәси нәтичәсиндә ифадә јухарыдакы шәкли алмышдыр.

Бу ифадәнин мүхтәлиф вариантларына да тәсадүф олунур. С. Рәһимовун «Гафгаз гарталы» романында дејилир: «...Ә'лаһәзрәт һәмишә өзүнү дурулда-дурулда бүтүн батаглыглардан чыхарыб өзүнүн *«ајдан ары, күндән дуру»* олдуғу гәнаәтинә кәлирди».

Атиф Зејналлы «Ганунларым» ше'рини белә башлајыр:

Сән, еј мәним *ајдан ары,*
судан дуру,
Пак, мүгәддәс ганунларым!..

Б. Ваһабзадә «Е'тираф» поемасынын прологунда јазыр:

Бурда нә рија вар, нә бөһтан, нә кин,
Сөзләр *ајдан ары, судан дурудур.*

АЈИНЕЈИ-ИСКӘНДӘР

«Искәндәрин ајнасы (күзкүсү)» шәклиндә дә ишләнир. Классик әдәбијјатда чох узағы—һәтта бүтүн дүнјаны көстәрә билән ајна мә'насында ишләдилмишдир.

Рәвајәтә көрә, Македонијалы Искәндәр (ерамыздан әввәл 356—323-чү илләр) Искәндәријјә шәһәринин бинасыны гојандан сонра Бәлинаса (башга бир рәвајәтә көрә, Әрәстуна—Аристотелә) тапшырмышды ки, бу шәһәрдә бир минарә тикдирсин вә һәмин минарәнин үстүнә елә ајна гојдурсун ки, бир ајлыг јол мәсафәсиндән кәлән кәмини ајнада көрмәк мүмкүн олсун. Куја Бәлинас бир нечә алимин көмәји илә бу иши баша чатдырмыш вә Искәндәр онларын зәһмәтини тәгдир етмишдир. Башга бир рәвајәтдә исә көстәрилир ки, куја бүтүн дүнја бу ајнада әкс олунурмуш.

Бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваинин (1441—1501) «Хәмсә»синә дахил олан поемалардан бири дә «Ајинеји-Искәндәр»дир.

Әслиндә бу ајна мәсәләси Искәндәрин ады илә јох, Искәндәријјә шәһәринин ады илә бағлыдыр. Һәмин ифадә исә Искәндәрин өлүмүндән сонракы дөврдә—II Псамметих заманында јаранмышдыр.

Һәлә Һомер өз өлмәз «Одиссеја» әсәриндә көстәрирди ки, кичик Фарос адасы илә Мисир саһилләринин арасындакы мәсафә бир күнлүк јолдур. Гәдим јунан чоғрафијашүнасы Страбон исә гејд едирди ки, Һомер дөврүндән сонра Фарос адасы чох сүр'әтлә гитәјә јахынлашмаға башламышдыр. Чүнки Нил чајынын јујуб кәтирдији торпаг дәнизә төкүлүб артдыгча гуру дәнизин ичәриләринә доғру узаныб кедирди.

Ерамыздан әввәл 332—331-чи илләрдә Искәндәр Зүлгәрнејн Нилин делтасы үзәриндә Искәндәријјә шәһәринин әсасыны гојмушду. Бу шәһәрлә Фарос адасы арасындакы гајалыглар вә Нилин кәтирдији торпаг кәмиләрин шәһәрә јанашмасыны чәтинләшдирирди. Одур ки, Фарос адасынын шәрг тәрәфиндә мајак тикмәк гәрара алынмышды. Бу мајак ерамыздан әввәл 285—280-чи илләрдә ме'мар Состратын рәһбәрлији илә тикилмишди. Дүнјанын једди мө'чүзәсиндән бири олан һәмин мајак 120 метр һүндүрлүјүндә үчмәртәбәли бир гүлләдән ибарәт иди. Үчүнчү мәртәбәси даирәви фәнәр шәклиндә

олуб, јухарысында бөјүк бир гүббә, онун үстүндә исә дәниз аллаһы Посејдонун 7 метрлик нәһәнк һејкәли учалырды. Бу гүббәдә мајакын оду јандырылыр вә одун ишығы чох мүрәккәб метал күзкүләр системиндә экс олунараг елә гүввәтләндирилирди ки, ону чох-чох узагдан дәнизчиләр көрә билирдиләр. Гүлләнин башындакы гүббәјә јаначаг чох раһат дүзәлдилмиш винтвары пилләләрлә чыхарылырды.

Бурадакы күзкү системи о вахта гәдәр көрүнмәмиш бир мө'чүзә иди. Һәмин күзкүләр аз гала бүтүн дәниз сәтһини өзүндә экс етдирир вә дәниздәки дүшмән вә ја дост кәмиләрини узагдан белә фәргләндирмәјә имкан верирди.

Шәргин бир сыра өлкәләриндә бу мө'чүзә—мајакын күзкү системи һаггында сонралар мүхтәлиф рәвајәтләр јаранмышдыр. Мајакын харабалығы XIX әсрә гәдәр галмышдыр. Гәдимдә һәмин мајакын адына садәчә «Фарос» (аданын ады илә бағлы) да дејирдиләр. Инди дилимиздә ишләнән «фара» (автомобил, паровоз вә с. фәнәри) сөзү дә бурадан мејдана кәлмишдир.

С. Ә. Ширванинин бир гәзәлиндә дејилир:

Әкәр *ајинеји-Искәндәрә* вардыр мејлин;
Бахкилән чами-мејә көр ки, нә аләм көрүнүр.

Классик әдәбијјатымызда бу ифадә һабелә «ајинеји-кејтинүма», «ајинеји-аләмнүма», «ајинеји-Искәндәри» шәкилләриндә ишләдилмишдир.

Әли Нәзми «Елмми, һијләкарлыгмы?» фелјетонунда (1904) јазмышдыр: «Һәмин күн бир јердә бир нәфәр шәхси... *ајинеји-аләмнүма* «Шәрги-рус» васитәсилә кәшф етмәји лазым билдим».

АЈНАСЫ АЧЫЛМАГ

Башга сөзлә: кефи, әһвалы јахшылашмаг, сағалмагда олмаг.

Ә. Чавадовун тәдгигатындан мә'лум олур ки, бурадакы «ајна» сөзү гәдим заманларда (ајна//ејнә шәклиндә) инсанын әһвалыны, сағламлыг вәзијјәтини экс етдирирди. «Ајна» сөзүнүн дилимиздә ишләнән мә'насы шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә илә бағлыдыр. Мүәл-

лиф «ајна» сөзүнүн гәдимдә горху әһвали-руһијјәси јарадан, сағламлыға зәрәр вуран бир шәр гүввә, иблис мә'насы дашыдығыны көстәрир. «Ејмәнмәк» фе'ли дә бу мә'на илә әлагәдардыр.

Гәдим вә јени түрк дилләриндә бу сөзүн иди, идә, изә, ијә, әјә, јијә («малын јијәси олмаз» аталар сөзү), ибә, әбә (бурдан да «әбәчи», «әбәчилик»), әје вә с. шәкилләрдә вә чәнаб, аға, саһиб, ана, шејтан, руһ, көј, аллаһ мә'наларында ишләндији мә'лумдур. Белэликлә, ајнасы ачылмаг әслиндә көјүн үзүнүн ачылмасы мә'насында олуб, сонралар мәчази мә'на кәсб етмишдир.

Дилимиздәки «үзү тутулмаг», «тутгун көркәм» вә с. типли чохлу ифадә дә бунунла әлагәдардыр.

Бә'зи түрк дилләриндә «ајналмаг» фе'ли хәстәни сағалтмаг үчүн ону севән бир шәхсин өзүнү гурбан вериб хәстәлији өзүнә алмасы мә'насында ишләнмәкдәдир. (Дилимиздә «Азарын мәнә кәлсин» ифадәси һәмин инамын изләрини јашатмагдадыр.) Тарихдән мә'лумдур ки, вахтилә Бабур шаһ ағыр хәстә олан оғлу үчүн «ајналмыш» иди.

Сонралар бу адәт арадан чыхмыш, кет-кедә зарафата чеврилмишдир ки, бунунла әлагәдар «ајнаг» (зарафатчыл, ләчов) сөзү јаранмышдыр.

Ифадәнин нисбәтән гәдим варианты «ејни ачыг», «ејнәси ачыг» шәклиндә олмушдур. Ә. Вәлијев «Самовар түстүләнир» повестиндә јазыр: «Ахшам *ејнәси ачыг* евә гајытдым. Бәшир әми илә көрүшдүм».

Ә. Һачызадәнин «Тәјјарә көлкәси» романында дејилир: «Мүсејибин *ејни ачыг* иди. Бу күн тәзә ишә кирмишди».

Мүасир дилимиздә бу ифадә әсасән «ајнасы ачыг» (ајнасы ачылмаг), һабелә «ејни ачыг» (ејни ачылмаг) шәклиндә ишләдилир.

С. Рәһимовун «Шамо» романында дејилир: «Ало әминин туршујан, тәлхләшән гашгабағыны дәјишдириб, онун *ајнасыны ачмајыблар*».

АЛЛАҺ БИРИНИ ЧӘЗАЛАНДЫРМАГ ИСТӘЈӘНДӘ ӘВВӘЛЧӘ ОНУН АҒЛЫНЫ АЛЫР

Ифадәнин ән гәдим варианты ерамыздан бир нечә әср әввәл јашамыш јунан мүәллифләринин әсәрләриндә

тəсадүф олунур. Гəдим латынларда исə бурадакы «аллаһ» сөзү əвəзинə «јупитер» ишлəдилирди.

М. Һүсејнин «Алов» пјесиндə Əмин дејир: «Гəдим бир мəсəл вар. Мəн ону бир аз мүасирлəшдирмишəм: аллаһ бирини чəзаландырмаг истəјəндə əввəлчə ону ағылдан мəһрум едир».

Н. В. Гоголун «Мүфəттиш» комедијасында бəлəдијјə рəиси дејир: «...Һəлə индијə кими өзүмə кəлə билмирəм. Доғру дејирлəр ки, *аллаһ адама гəзəб елəјəндə əввəлчə* онун ағлыны əлиндəн алыр».

М. Ибраһимовун «Көзəрəн очаглар» пјесиндə Назим дејир: «Ата, гəдим јунанлар дејəрдилəр ки, *аллаһлар бир адама чəза вермəк истəјəндə əввəлчə ағлыны башындан алырлар».*

АЛНЫНА ЈАЗЫЛМАГ

Башга сөзлə, ајдын шəкилдə көрүнмəк, үзүндəн мə'лум олмаг, кизлəдилмəси мүмкүн олмамаг, адəтəн инкари формада («алнына јазылмајыб ки») ишлəдилир.

Ифадəнин бу көстəрилəн мə'насы гəдим вəһши бир адəтлə əлагəдардыр: гəдимлəрдə башгаларындан сечилмəк үчүн мəһбусларын алынларына хүсуси дамға вурурдулар вə бу дамғанын јеринин битишмəмəси үчүн бура барыт сүртүрдүлəр. Одур ки, белə дамға өмрү боју шəхсин алнында галыр вə онун чани олдуғуну билдирирди. Бу гəддар ганун Русијада 1863-чү илдə ləғв едилмишдир.

«Алнына нə јазылыбса ону көрмəк»- -дини ифадəдир. Ислам дининдə «алын јазысы» ифадəси «гəдəр», «гəзавү-гəдəр», «тəгдир» терминлəри мə'насында ишлəдилир. «Алын јазысы» о демəкдир ки, бу дүнјада шəхсин бүтүн һəјатыны, мə'нəвијјатыны аллаһ идарə едиб истигамəтлəндирир. Одур ки, јаманлыг вə јахшылыг, чəза вə бəхшиш аллаһын ирадəсиндəн асылыдыр. Гур'анда дејилир: «Бизим башымыза анчаг о шеј кəлир ки, ону аллаһ бизим *алнымыза јазмышдыр»* (9-чу сурə, 51-чи ајə).

«Əсли вə Кəрəм» дастанында Кəрəм кəлјəјə белə дејир:

Бахмазмысан *алнындакы јазына*,
Торпаг долмуш гулағына, көзүнә...

С. Вурғунун «Инсан» пјесиндә Ҹәлал дејир:

Севиб-севилмәк дә асан дејилдир!..
Јахшы, Сәһәр бачы, бир шеј чал көрәк!
Көрәк *алнымыза* нә *јазыр* фәләк.

АМЕРИКА АЧМАГ (КӘШФ ЕТМӘК)

Чохдан вә һамыја мә'лум олан бир һәгигәти, һадисәни, мәсәләни јенилик кими тәгдим етмәк истәјәнләрә гаршы бу ифадәни истеһза вә кинајә тәрзиндә ишләдирләр.

Мә'лумдур ки, Һиндистана ән јахын дәниз јолу тапмаг мәгсәди илә сәјаһәтә чыхмыш Христофор Колумб (1451—1506) 1492-ҹи илдә Америка гитәсини кәшф етмишди. Кәмиләр Америка торпағына јан алдыгда о, Һиндистанын шәрг саһилләринә чатдығыны күман етмишди вә өләнә гәдәр дә һәмин әгидәдә олмушду. Бунун нәтиҹәсидир ки, өлкәнин јерли әһалисинә һинду дејилир.

Һәтта гитә Колумбун дејил, Јени Дүнјаја (әввәлләр Америка гитәси белә адландырылырды) бир нечә дәфә сәјаһәт едән Америго Веспуччинин (1451—1512) ады илә адландырылмышдыр. Флоренсијалы дәнизчи Америго Веспуччи илк дәфә 1499-ҹу илдә ораја кетмишди. Сәјаһәтләри һаггында јаздығы мәктублар бир нечә дилдә нәшр олунмушду вә бунлар да Јени Дүнјаја бөјүк мараг ојатмышды. О, Ҹәнуби Америкаја гәдәр үзмүшдү. 1507-ҹи илдә һәмин торпағы «Америго торпағы» адландырмаг гәрара алынмышды. Һәмин ил Авропада нәшр олунан «Космографијаја кириш» китабына әлавә едилмиш Валзејемүллер хәритәсиндә гитәнин ҹәнуб һиссәси «Америго Веспуччи торпағы» адландырылмышды.

Көстәрилән ифадәнин мәҹази мә'насы бәлкә дә бу тарихи әдаләтсизликлә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Америка гитәси әслиндә Колумбдан чох-чох әввәл бир сыра халглара мә'лум олмушдур. Ирландијалылар 565-ҹи илдән, Скандинавија халглары X әсрдән Американы танıјырдылар. Чинли-

ләр исә даһа гәдимләрдә бу торпағы кәшф етмишдиләр. Бретан вә Норманд балыгчылары Атлантик океаныны үзүб кечәрәк Америка саһилләриндә балыг овлајырдылар.

Сон вахтлара гәдәр Америкаја кедиб чыхан ән гәдим халг викингләр һесаб олунурду. X әсрдә викинг Лејф Ериксcон Американы кәшф едибмиш. Ирландијалылар исә беләһесаб едирләр ки, онларын һәмвәтәнләри һәлә VI әсрдә бу гитәјә кедиб чыхмышдылар. Онлар әфсанәви монах Сент Бренданын дәридән дүзәлдилән гајыгда Атлантик океаныны үзүб Америкаја кетдијини көстәрирләр. Он дөрд әср бундан әввәл бу һадисәнин мүмкүн олуб-олмадығыны јохламаг мәгсәди илә 36 јашлы инкилис тарихчиси Тимоти Северин бу јахынларда дөрд јолдашы илә он ики метрлик вә үзүнә дәри чәкилмиш гајыгда Ирландијадан Исландијаја, орадан да Шимали Америкаја кедиб чыха билмишди.

Бунунла белә, АБШ-да апарылан сон тәдгигатлардан мә'лум олур ки, бизим ерадан 800—300 ил габаг гәдим кәлдани (келт) гәбиләләри Шимали Америкада мәскән салмышдылар.

Америка алимләринин бир групу бу фикирдәдир ки, бу гитәни ерамыздан әввәл тәхминән 1700-чү илдә Јени Инкилтәрәјә кәлән гәдим келтләр кәшф едибләр. Һарвард университетинин профессору Барри Феллин фикринчә, АБШ-ын мүхтәлиф рајонларында тапылмыш бир сыра шејләр, о чүмләдән јазылы абидәләр ону көстәрир ки, Колумбдан әввәл Америкада ливијалылар, мисирлиләр, гәдим Критин сакинләри дә олмушлар.

Нәһајәт, тарих елми сон илләр белә гәнаәтә кәлмишдир ки, Америка гитәсинә инсанлар илк дәфә ијирми мин ил әввәл Асијадан кедиб чыхмышлар. О заман Америка илә Асија арасында гуру торпаг јол вар иди, бу торпаг сонралар чөкмүш вә Беринг боғазы мејдана кәлмишдир.

Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романында Зијадханын дүшүнчәләри белә верилир: «Көзүму језнәјә, гардаша дикәчәкдимсә, даһа нијә фәһлә адыны зај еләмәлијдим? Јох, баш хараб дејилсә, ону ишләтмәк мүмкүндүр. Лап техникумдан башлајачағам. Ики ил кеч олсун. Мән *Америка кәшф еләмирәм*. Онларча, јүзләрчә беләләрини мәнә мисал чәкмирми јолдашларым?».

АНАСЫНДАН ҠҮСӘН ҠӨРПӘ БИР УШАГ, АТА АҒУШУНДА ЈЕР ТАПАР АНҸАГ

Бу бејт мәшһур Азәрбајҹан шаири Ә. Хаганинин бир ше'ринин дилимизә тәрҹүмәси илә әлагәдар јајылараг мүхтәлиф шәкилләрдә ишләдилир. Һәмин ше'рдә шаир Шамахыја мүраҹиәтлә дејир:

Шамахы! Еј мәним севимли јурдум,
Мән сәнин гојнунда ханыман гурдум.
Индисә аҹыһын тутмушдур мана,
Сәнин гуҹағындан ајрылсам, ана,
Үмидим, пәнаһым, Тәбриздир, Тәбриз.
О шәһәр дә мәнә доғмадыр, әзиз.
Сиз мәнә һәјаты етдиниз әта,
Сән мәнә анасан, Тәбриздир ата.
Анасындан күсән көрпә бир ушаг,
Ата ағушунда јер тапар анҹаг!

Һ. Ҹавидин «Сәјавуш» пјесиндә беләбир мүкалимә верилир:

Сәјавуш:

Ҹоҹуг бабасындан гачарса, бәлли
Ана гуҹағында булур тәсәлли.

Әфрасијаб:

Әвәт, Иран сана баба очағы,
Бу јурдда булурсан ана гуҹағы.
Шүбһәсиз, хор бахса *баба оғлуна,*
Ана көксү даим аҹыгдыр она.

АНАСЫНЫН ГАРНЫНДА ӨЈРӘНМӘК

Бу ифадә мәҹази мә'нада чох кичик јашында, лап көрпә икән билмәк, хәбәрдар олмаг мә'насында ишләнир.

Дини ифадәдир. Куја Иса пејғәмбәр анасынын гарнында икән Төвраты вә Инҹили өјрәнмишди.

Түрк халгларынын улу бабасы әфсанәви Оғуз һаггында рәвајәтләрдән бириндә көстәрилир ки, о һәлә анасынын гарнында аллаһын адыны өјрәниб зикр едирди.

Ифадә әдәби-бәдии дилимиздә мүхтәлиф шәкилләрдә ишләнир. Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри» романында дејилир: «...Бәјләр мәс'ул вәзифәләри идарә еләмәји *аналарынын гарнында өјрәнмәмишләр».*

Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«Балаш: ...Сән аллаһын бош бир јеришини јеријә билмирсән, данышанда дилин долашыр, бир сүфрә дүзәлтмәји билмирсән, аллаһын бир портағалыны соја билмирсән...

Севил: Балаш... сән мәни бир јерә чыхармырсан. Һәркаһ сән мәни өзүнлә апарсан, адам арасына чыхармыш олсан, бир јол билмәрәм, ики јол билмәрәм, сонра мән дә башгаларына бахыб өјрәнәрәм. О бириләри, һәлә бу шәкилдәки арвад, билдикләрини *анасынын гарнындан кәтирмәмишләр* ки».

АНА СҮДҮ—ДАҒ ЧИЧӘЈИ

Әдәби-бәдии дилимиздә кениш јајылмыш бу ифадә мәншәчә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары илә әлагәдардыр. Дастанларда бу ифадә бир гәдәр башга шәкилдәдир. «Дирсә хан оғлу Буғачын боју»нда көстәрилир ки, атасы тәрәфиндән ағыр јараланыб чөлдә галмыш Буғача «боз атлы, јашыл донлу Хызр Илјас» дејир: «Дағ чичәји анан сүдү илә сәнә мәлһәмдир». Бу тәрәфдән ана гырх гыз илә бирликдә оғлун ахтарыр вә ону өлүмчүл һалда тапыр. Јаралы Буғач анасына дејир: «...Ана, ағламакил, мәнә бу јарадан өлүм јохдур, горхмакил!.. *Дағ чичәји, ана сүдү* мәнә мәлһәмдир». Сонра тәсвир олунур ки, «...гырх инчә гыз јајылды, дағ чичәји дөшүрдүләр. Оғланын анасы әмчәјини бир сыхды, сүдү кәлмәди, ики сыхды, сүдү кәлмәди, үчүнчүдә кәндујә зәрб еләди, ганы долду. Сыхды, сүдлә гарышыг ган кәлди».

Һәмин дастан әсасында јазычы М. Рзагулузадә «Ана үрәји, дағ чичәји» адлы һекајә јазмышдыр. Бурада да «ана сүдү илә дағ чичәји»нин јараја мәлһәм олмасындан бәһс едилир.

Б. Азәроғлу «Мәнә елә үрәк вер ки...» ше'риндә јазмышдыр:

Дәјишдиләр гәлбини инсанын.
Нә *ана сүдү,*
Нә *дағ чичәји*
Сағалда билмәјән бир үрәји
Әвәз етди јениси.

АНА СҮДҮ ИЛӘ БИРЛИКДӘ ӘММӘК

Мәчази мә'нада: мүәјјән адәт, вәрдиш, фикир вә бахышлары ушаглыгдан, лап көрпә вахтдан мәнимсәмәк мә'насында ишләнир.

Чох гәдим тарихә малик бу образлы ифадәдән бир сыра дилләрдә истифадә олунур. Илк дәфә гәдим Рома натиги Сисерон (ерамыздан әввәл 106—43-чү илләр) «дајә сүдү илә бирликдә әммәк» тәрзиндә ишләтмишдир. Бизим еранын V. әсриндә јашамыш Августин исә өз «Вәсијјәт» китабында «Ана сүдү илә бирликдә әммәк» јазмышдыр.

АНА ТОРПАГ

Дилимиздә ән мүгәддәс вә әзиз мәфһумлар «ана» илә әлагәләндирилир: ана вәтән, ана дили, ана сүдү вә с.

Торпағын, јерин «ана» һесаб едилмәси әкинчилик тәсәррүфатынын мејдана кәлдији чох гәдим дөврләрлә әлагәдардыр. Бир чох гәдим халгларын әфсанә вә әсатирләриндә Јер ана (гадын), Көј исә ата (киши) шәклиндә тәсвир едилир, һәјатын исә ана торпағын ата көјдән һамилә олмасы нәтичәсиндә јарандығы көстәрилир. Бу инам ән гәдим Шумер, Бабил, Финикија әфсанәләриндә өзүнү көстәрир. Һабелә гәдим Һинд, Иран, Чин әсатирләриндә Јер ана (гадын) һесаб едилир. Мәшһур тарихчи Плутарх јазырды ки, көј аталыг, јер аналыг вәзифәсини јеринә јетирир. Јағыш сајәсиндә јер һамилә олур вә мәһсул мејдана кәлир. Бу фикир Еврипид, Виркили тәрәфиндән дә ирәли сүрүлмүшдүр.

Гәдим дилләрин чохунда (шумер, аккад, бабил, хетт, һинд, јунан) Јер анлајышыны билдирән сөз гадын чинсиндә ишләдилирди. Бу чәһәтдән гәдим мисир дили мүстәсна иди. Мисирдә јағыш јағмадығы үчүн Јер киши, Көј гадын кими тәсәввүр едилирди.

Ана торпаг әслиндә Бөјүк Ана, Илаһә Ана, Гары Нәнә ифадәләриндә шәхсләндирилир. Бу образ ерамыздан 2 мин ил габаг Һиндистандан Балкана кими бүтүн Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышды.

Зәрдүштиликдә Һөрмүзд көј һесаб едилир ки, јер (торпаг) онун анасы, од оғлу, су исә гызыдыр. Бүтүн јаранмышларын анасы торпагдыр.

Үмумијјәтлә, гәдим Шәрг космографик тәсәввүрүнә көрә о заман мә'лум олан једди сәјјарә ата, мәшһур дөрд үнсүр (од, һава, торпаг, су) исә ана һесаб едилирди.

С. Вурғунун гәһрәманы («Зәнчинин арзулары») дејир: «Бир торпаг өвлады, бир рәссамам мән...».

Мүасир әдәби-бәдии дилимиздә бу ифадә даһа чох ишләнир. Бәхтиjар Ваһабзадә «Чөрәк» мәгаләсиндә јазыр: «Торпаға садәчә торпаг кими баханлар онун нә үчүн *«ана торпаг»* адландырылдығынын фәргинә вармаз, онун уғрунда лазым кәләрсә, өлүмә кетмәјин зәрурәтини дә дәрк едә билмәзләр... Чөрәјин инсафсызчасына исрафына јол верилмәмәлидир. Биз бунунла *анамыз торпағы* вә онун үстүндә чәкилән инсан зәһмәтини горумуш оларыг».

Р. Рзанын «Ленин» поемасында дејилир:

Бахыб јараларына
Әзиз, *ана торпағын*
Ағлаjыб һөнкүрмүшәм.

Ф. Гоча «Торпағымын пајызы» ше'риндә дејир:

Һәр кәс зәһмәтиjлә шөһрәтә чатыр,
Онунчүн *торпаға ана* дејирләр.

Сонралар «ана» сөзү конкрет әрази адлары илә јанашдырылыб ишләнмәјә башламышдыр: ана вәтән, анам Азәрбајчан, ана јурд.

Иси Мәликзадәнин «Дәдә палыд» повестиндә дејилир: «Торпаг јарандығы күндән һамиләдир. Бәтниндә тохуму мајаландырыр, чүчәрдир, сонра зеһ јерә гојуб, көрпәсини дүнјаја кәтирир, ону әмиздирир, једиздирир, она чан верир. Торпаға *«ана торпаг»* она көрә демирләр ки, онун үстүндә өмүр сүрүрләр, севиб-севилирләр, күсүб-барышырлар вә ахыр-агибәтдә көзләрини әбәди јумуб торпаға гарышырлар? Јох, гардаш, јох! Торпаға она көрә *«ана торпаг»* дејирләр ки, о да ана кими һамилә олур, ағры чәкир, доғур, о да ана мәһәббәтлидир, ана сәхавәтлидир, өвлад чанлыдыр».

АНД ИЧМӘК

Тәдгигатлардан мә'лум олур ки, бурадакы «анд» сөзү әслиндә «ган гардашы» мә'насында ишләнән «анда»

сөзүндәндир. «Анда» сөзү монголча олуб, һәм дә «әми, дајы» мә'насыны верир. Монголларда «хош кәлдиниз» демәк мәгамында «анда» дејирләр ки, бунун да мә'насы «гардашымсан вә әзизимсән» демәкдир. Гәдим түрк халгларынын вә монголларын бир адәтинә көрә, әсилләри башга-башга гәбиләләрдән олуб гардашлашмаг, достлашмаг истәјән ики шәхсин һәр бири өз голунун дамарындан кәсәр вә ахан ганы бир чанаға јығардылар. Сонра исә бу ганы сүд вә ја гымызла гарышдырыб һәр бири бәрабәр мигдарда ичәрдиләр. Бу мәрасим битәндән сонра онларын һәр бири дикәринин гәбиләсиндә гардашлығынын бүтүн һүгугларыны әлдә едир, доғма гардашдан фәргләндирилмирди. «Анд ичмәк» ифадәси бу адәтлә әлагәдардыр.

М. Һ. Тәһмасиб «Кօроғлу» дастанындан бәһс едәркән көстәрир ки, Чәнлибелдә «шәраб да ичилир, һәтта анд ичмәк белә бадә ичмәк шәклиндәдир».

Узунмүддәтли мүһарибәләрдән сонра мидијалылар илә лидијалылар арасында сүлһ бағланмасындан бәһс едәркән Һеродот көстәрир ки, бу халглар да еллинләр кими анд ичмәклә мүгавилә бағлајырлар. Онлар дәриләрини кәсиб бир-биринин ганыны соруб ичмәклә бу мүгавиләни гүввәјә минмиш һесаб едирләр.

Һәмин андичмә гајдасы гәдим скифләрдә дә кениш јајылмышды.

Профессор Һ. Мәммәдбәјли «Нәсирәддин Туси» китабында јазыр ки, Рәшидәддинин (1247—1318) «Чамејитәварих» әсәриндә көстәрилдијинә көрә Өмәр Хәјјам, Һәсән Сәббаһ вә Низамүл Мүлк мәктәб јолдашлары олмушлар. Бунлар өз дөврүнүн адәти үзрә бир-биринин ганыны ичәрәк «ган гардашы» олмушдулар. Өз араларында сөз гојублармыш ки, әкәр бунлардан һансы бөјүк бир хидмәтә чатса, о бири галан «гардашларына» көмәк етмәлидир.

Анд ичмәклә гардашлашма адәтинин галыгларына мүасир дөврдә дә тәсадүф едилир. Ә. Әјлисинин «Адамлар вә ағачлар» әсәриндә охујуруг: «Биз бир-бирмизин бармағындан ган соруб гардаш олдуг».

В. Јанын «Баты» романында ики монгол дөјүшчүсү һаггында дејилир:

«...Онларын икиси дә бычагларыны чыхардылар, бирбирләринин бычағынын тијәсини јаладылар, бир-бирләринин јанагларыны ијләдиләр, сонра гучаглашараг мејдандан сиғә гардаш—«анда» кими чыхыб кетдиләр».

Ј. В. Чәмәнзәминли «Гызлар булағы» романында мүхтәлиф гәбилә нүмајәндәләринин көрүшүнү белә тәсвир едир: «Өн тәрәфдә дуран Чүрчејс гадына јанашараг тә'зим етди. Икиси дә гаршы-гаршыја дурду. Орта јашлы ики гадын тәбсинин өртүсүнү галдырды. Орадан једди ағ даш чыхардылар. Гаршы-гаршыја дуран ики гәбилә мүмәссилләринин сол әлләрини галдырараг баш бармагларынын ширин әтини чыздылар вә чыхан ганы јашыл бир јарпаг үзәриндә гарышдырыб једди даша јахдылар. Дашлар јолун ортасында басдырылды. Бу адәт ики гәбилә арасында әмәлә кәлән гардашлыға ишарә иди».

Бир сыра халгларда сонрадан гардашлашанлар доғма гардашдан ирәли һесаб олунурду (халг дилиндә «гардашгошма» ифадәси ишләдилир). Доғма гардашлар арасында дүшмәнчилик дүшә биләрсә, ган ичиб гардашлашанлар һеч вахт бир-биринә дүшмән олмазлар. «Скиф ганунларына көрә *анд (ган) ичиб* гардашлашанларын бири өләрсә, дикәри дә мүтләг өлмәлидир» (Владимир Владко. Потомки скифов. 1969, сәһ. 210).

АРТИЛЛЕРИЈАНЫН АЛЛАҺЫ

Бә'зән бу ифадә әвәзинә «рус артиллеријасынын аллаһы», «топчулуг аллаһы» ифадәләри дә ишләдилир.

Мәшһур һәрби хадим, кенерал Әли Аға Шыхлинскијә верилмиш образлы аддыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра (1920-чи илин август ајында) Әли Аға Шыхлински Баш Гәраркаһда ишләмәк үчүн Москваја көндәрилир. Бунунла әлагәдар, көркәмли партија вә дөвләт хадими Н. Нәримановун В. И. Ленинә јаздығы мәктубунда дејилирди: «...Биз онлары (Меһмандарову вә Шыхлинскини) Гәраркаһда ишләмәк үчүн Сизин сәрәнчамыныза көндәририк, чүнки бир һәрби мүтәхәссис кими онлар әвәзедилмәздирләр.

Онлардан бири—Шыхлински Николај ордусунда «артиллеријанын аллаһы» һесаб олунурду».

Гылман Илкин «Кенерал» һекајәсиндә јазыр: «Әслиндә исә сәдр (Н. Нәриманов—*М. А.*), гаршысында отурмуш, рус-јапон мүһарибәси чәбһәләриндә *«топчулуг*

аллаһы» кими шөһрәт тапыб ады бүтүн Русијаја, онун учгарларына belә јајылмыш сабиг чар кенералындан нечә истифадә етмәји фикирләширди».

С. Вәлијевин «Достлуг јадикары» әсәриндә охујуруг: «Рус *артиллеријасынын аллаһы»* сајылан, «Порт-Артур» вә с. дөјүшләрин әфсанәви гәһрәманы Шыхлински кими бир кенералын тәләбәси олмагла Әбүлфәт фәхр едирди».

Журналист Јусиф Исмајылов «Рус артиллеријасынын атасы» адлы мәгаләсиндә көстәрир ки, кенерал-лејтенант Ә. Шыхлинскијә һәмин фәхри ад «тәсадүфән верилмәмишдир. Ә. Шыхлински артиллерија тарихиндә илк дәфә топларын көзлә көрүнмәјән һәдәфә атәш ачмаг техникасыны ишләјиб һазырламыш вә топларын тәкмилләшдирилмәси ишинә бир сыра јениликләр кәтирмишдир».

Т. Бүнјадовун «Ана Күрүм...» китабында дејилир: «Мәһарәтинә севиндијимиз, гәһрәманлығына һејран галдығымыз, ады илә фәхр етдијимиз кенерал-лејтенант Әли Аға һаглы олараг *«рус артиллеријасынын аллаһы»* кими танынър. Рус кенералынын вахтилә узаг вуран артиллеријасынын сәси Русија, Јапонија, Чин, Белорусија, Украјна вә Гафгаз чәбһәләриндән кәлмиш, онун артиллерија нәзәријјәси Русија, Америка, Франса, Австрија, Болгарыстан, Финландија вә башга өлкәләрин мүтәхәссисләри тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир».

АТ БАЛАХАНЫМ

Бә'зән дә садәчә «Балаханым» вә ја «атлы Балаханым» шәклиндә ишләнән бу ифадә давакар, һәјасыз, јекәпәр, ачыдил, еркәк хасијјәтли гадынлары сәчијјәләндирмәк үчүн ишләдилир.

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә дилимиздә ишләнмәјә башлајан «адмирал» сөзүнүн дахили формасы кениш халг күтләләринә ајдын олмадығындан халг етимолокијасы тә'сири илә бу сөз «атмаралы» шәкли алмышды. «Марал» образы гәдимдән бәри дилимиздә гадынларла ассосиасија јарадан образ иди. Бу ассосиатив әлагә нәтичәсиндә «ат» сөзүнүн «атмаралы» тәркибиндән ајрылыб «Балаханым» сөзүнә јанашмасы мүмкүн олмушдур.

Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә Саламов дејир: «О кедә шипјондур, көпәј оғлу. Мән ону мәсчиддә данышанда көрмүшәм. Рәһмәтлик кемурнат өзү дә деди... О бири дә ки, вәләдүззинанын чөвһәри, атмаралыдыр ки, тајы јохдур. Өзү дә ки, Ағамјанын гајны. Һәмишә дә мә'дәнләрә шулуг салан о олмушдур».

Диггәт јетирәк ки, халг етимолокијасы нәтичәсиндә јаранмыш «атмаралы» тәркибиндә һәлә чинс анлајышы јохдур, һәм кишиләрә, һәм дә гадынлара бу епитет аид едилә биләр. Лакин «атбалаханым» артыг јалныз мүвафиг сәчијјәли гадынлара аиддир. «Адмирал»дан «Балаханыма» кәлән бу јол охучулары тәәччүбләндирмәмәлидир. Белә һаллар башга дилләрдә дә олур.

С. Рәһимовун «Сачлы» романында белә бир реплика вардыр: «—Һајан олсун, һајан, ај арвад! Бураја балјағ сатмаға кәлмисән, јохса *атлы Балаханым* кими чыдыра чыхмаға?».

Б. Бајрамовун «Мән ки көзәл дејилдим» повестиндә дејилир: «Қәндимизин кечмиш сәдрини инди бурада столун архасында јајханыб отурдуғуну көрдүм. Онун көзү мәнә саташан кими бәрәлди:

—А гыз, Чыртдан Гәндаб дејилсән?

Мәни ичәри апаран кишидән утана-утана чаваб вердим:

—Бәли, Гәндабам!—Сонра да дилими фарағат гојмајыб әлавә етдим:—Бири чыртдан олар, бири дә сәнин гызын кими *атбалаханым*».

Ч. Әлибәјовун «Дөзүмлү мәһәббәт» романында Мәнзәр һаггында данышаркән Мирзә мүәллим дејир: «Бағрымыз бадашды, јолдаш катиб. Јахшы маарифчидир. Анчаг хасијјәти бир гәдәр... Маариф мүдири кәрәк бир аз атмаралы олсун. Бизим јердә белә арвадлара *Атбалаханым* да дејирләр, киши кими».

Анарын «Адамын адамы» комедијасында Мәлик Хәдичәјә дејир: «Гадасы, ачыдил олма. Сән *Атбалаханым* дејилсән ки, сән, машаллаһ, конфет кими шипширин гызсан. Дилин дә ширин олсун».

(АТЫНЫН) АЛНЫНА КҮН ДОҒМАГ

Башга сөзлә: бәхти кәтирмәк, вәзијјәти јахшылашмаг. Үмумијјәтлә, атын күнәшлә әлагәләндирилмәси тә-

садуфи дејилдир. Тәдгигатчылар Азәрбајчанда илк дәмир дөврүндә атын күнәши тәмсил етдијини көстәрирләр.

Јухарыдакы ифадә вә онун мәчази мә'насы Һеродотун тәсвир етдији белә бир әһвалатла әлагәдар мејдана кәлмишдир: «Гәдим фарс һөкмдары Камбис Мисирә кедәндән сонра һакимијјәти ики маг әлә алмышды. Камбис өләндән сонра једди нәфәр фарс задәканы (Отан, Аспафин, Гобриј, Интафрен, Мегабиз, Кидарн, Дара) дөвләт чеврилиши едәрәк һәмин маглары өлдүрүрләр. Беш күндән сонра дөвләтин кәләчәк гурулушу һаггында задәканлар мүбаһисәјә башлајырлар. Һансы гурулуш јахшыдыр—демократија, олигархија, ја монархија?

Һакимијјәтин бүтүн фарс халгына верилмәсини тәләб едән Отан дејир: «Мәнчә, һакимијјәти јенә дә бир нәфәр һакими-мүтләгә вермәк лазым дејил. Бу һәм хошакәлмәздир, һәм дә јахшы дејил. Ахы сиз билирсиниз ки, Камбисин өзбашыналығы нә илә нәтичәләнди вә магын тәкәббүрүнүн шаһиди олмусунуз. Һөкмдар истәдијини едәчәји тәгдирдә дөвләт абад ола биләрми? Вә һәгигәтән, ән аличәнаб адама да белә һакимијјәт верилсә, о, әввәлки әгидәсинә садиг гала билмәз. Зәнкинлик вә чаһ-чәлал онда тәкәббүр јарадачагдыр, пахыллыг исә онсуз да инсанын хисләтиндәдир. Кимдә бу ики нөгсан варса, онда бүтүн нөгсанлар вар. О чохлу чинајәтләрә јол верәчәкдир: бу исә ја өзбашыналыгдан, ја да пахыллыгдан олачагдыр. Әлбәттә, белә һөкмдар пахыл олмамалыдыр, чүнки дөвләтдә һәр шеј онункудур. Лакин һөкмдар там башга бир мәгсәдлә өз табелијиндә оланлара мүнасибәт бәсләјир...».

Бундан сонра Мегабиз данышыр, һакимијјәтин олигархијаја верилмәсини тәләб едир. Дара исә өз чыхышында тәкһакимијјәтлилији (монархијаны) тә'рифләјир. О көстәрир ки, демократик чәмијјәтдә дә «гүсурларын олачағы шәксиздир вә ичтимаи ишләрдә алчаглыг вә әчлафлыг өзүнү көстәрир, лакин бу һал әчлаф адамларын бир-бири илә дүшмәнчилијинә сәбәб олмур, әксинә, онларын арасында мөһкәм достлуг әлагәләри јаранып. Чүнки чәмијјәтин бу зијанверичиләри адәтән әлбир һәрәкәт едирләр. Вәзијјәт о вахта гәдәр давам едир ки, һәр һансы бир халг рәһбәри мејдана чыхыб онларын нәфәсини кәсир. Одур ки, белә адама халг һөрмәт едир вә сонра бу мәшһур рәһбәр тезликлә һакими-мүтләгә чев-

рилир. Бурадан исә ајдын олур ки, тәкһакимијјәтлилик ән јахшы һакимијјәт нөвүдүр».

Галан дөрд задәкан да Даранын фикирләринә тәрәфдар чыхыр. «Ким һөкмдар олмалыдыр?» мәсәләсиндә беләгәрара кәлирләр ки, сәһәр тездән атлара миниб шәһәрдән чыхсынлар. Күнәш атларын алнына доғанда һансы ат биринчи кишнәсә, онун саһиби һөкмдар олсун.

Даранын Ебар адлы бир меһтәри варды. Јығынчагдан сонра Дара она деди: «Ебар, биз һакимијјәт һаггында беләгәрара кәлмишик. Күн доғанда кимин аты биринчи кишнәсә саһиби һөкмдар олачаг. Әкәр бачарырсан бир һијлә гур ки, һакимијјәт мәнә чатсын». Ебар белә чаваб верир: «Чәнаб! Әкәр сәнин һөкмдар олуб-олмамағын бундан асылыдырса, онда нараһат олмаға дәјмәз, чүнки сәндән әввәл кимсә һөкмдар ола билмәз. Мәндә белә бир әфсун вар». Кечә дүшәндә Ебар Даранын ајғырынын чох хошладығы бир мадјаны шәһәр дарвазасындан чыхарыб мөһкәм бағлајыр. Сонра Даранын миндији ајғыры онун јанына кәтирир вә онлары чифтләшдирир.

Сәһәр тездән задәканлар атлара миниб шәһәрдән чыхырлар. Кечә мадјанын бағландығы јерә јахынлашанда Даранын ајғыры габаға дартыныб кишнәмәјә башлајыр. Бу заман дикәр задәканлар атлардан дүшүб Дараја бир һөкмдар кими баш әјмәли олурлар.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Гызлар булағы»нда биринчи гоча әрәнин һекајәсиндә дејилир: «Смердис адлы бир муғ Һәмәданы әлдә едәрәк сәлтәнәтә отурду. Атәшләр јенидән парлады, зәрдүштиләрин үзү күлмәјә башлады...

Лакин күнәшин алтында һеч бир шеј баги дејил! Смердис һөкмранлығы да узун сүрмәди. Парс сарајына әсас тәшкил едән једди әсил аилә нүмајәндәләри муғлара бојун әјмәјәрәк силаһа сарылыб Смердиси девирдиләр. Һәјата вида дејән Кәмбизин тахтына намизәд арадылар. Парс адәтинчә ат гүдсијјәтә малик иди: һөкмдар интихабында да атын иштиракы вә мејли тәгдис олунарды. Смердиси тахтдан дүшүрүб, муғлары гырыб мәһв едән једди үсјанчы күнәш доғмадан ата миниб, шәһәрдән кәнара чыхды. Күнәш илк шүасыны атанда једдиләрдән бири олан Даранын аты кишнәди. Адәт үзрә Дара һөкмдар сечилди».

Бу тарихи рәвајәтлә әлагәдар олан ифадә бир сыра дилләрдә јајылмышдыр.

Һабелә «күн көрмәк», «күнү (сонрадан) доғмаг//чыхмаг», «үстүнә күн дүшмәк (доғмаг)» ифадәләри дә һәмин һадисә илә әлагәдар јаранмышдыр.

С. Рәһимовун «Шамо» романында Ало кишинин мүсават һөкумәти һаггында дүшүнҹәләри беләә верилир: «Доғрудур, мән дә бир нечә ил габаг, Николај тахтдан јыхыланда дејәрдим: «Әлбәт бизим дә *атымызын алнына бир күн доғачаг: Нә олду?* Күн өзүнә галсын, думан-чискин биздән әл чәкмир, күнү-күндән рузкар көмүр кими гаралыр».

Ч. Әлибәјовун «Дөзүмлү мәһәббәт» романында дејилир: «Бәјаз халанын да, Һәлимәнин дә *үстүнә күн доғмушду.* Бајаз хала бир «бачы» дејирди, мини дә ағзындан дүшүрдү».

Әмир Мустафајевин «Евимиз вә ишимиз» јазысында дејилир: «Ата ишә бә'зән һәвәссиз, бә'зән дә кефи көк кәлирди. Нәһајәт, бир күн санки *күнәш онун үзүндән доғду*—оғлу института гәбул олунмушду».

Ф. Мәммәдованын «Әлләрим, әлләрин» ше'риндә дејилир:

Әлләрим әлләринлә көрүшә чыхыб, күлүм.
Чыхыб, үмидләринин јолларында көрүшүб,
Үмидинә күн дүшүб, арзусуна күн дүшүб.

АЧ ГАРЫНА БИР НӘФӘР, НӘҒМӘ ОХУРМУ МӘКӘР?

Башга сөзлә: ач гарына һеч бир иш көрмәк олмаз.

Дилимиздә аталар сөзү кими кениш јајылмыш бу ифадә И. А. Крыловун «Чырчырама вә Гарышга» тәмсилинин тәрҹүмәси илә әлагәдардыр. Лакин бу тәмсилин Шәргдә ишләнмә тарихи даһа гәдим олуб, Сә'динин «Күлүстан» әсәриндән јајылдығы фикрини ирәли сүрәнләр дә вардыр.

Ә. Бабајеванын «Һарадасан дост, һарадасан» романында ики дост арасында белә бир диалог кедир:— «Диалектик материализм бу барәдә көрән нә дејир?

— Дејир ки, чырчырама јај-баһар нәғмә охур бигәрар,—*ач гарына бир нәфәр нәғмә охурму мәкәр?»*

АЧЫҒЫ ТУТМАГ

Мә'лумдур ки, дилин тарихи инкишафы просесиндә мүҹәррәд мә'налы сөзләр әслиндә конкрет сөзләрдән төрәмишдир. Гәдим дөврләрдә «ачыг» сөзү дә конкрет бир варлыг—ҹијәр, ағҹијәр, гараҹијәр адыны билдирирди, сонралар һәмин варлыглар илә әлагәдар мә'нәви-психи һаллары (һиддәт, кәдәр, гәзәб, гејз вә с.) билдирмәјә башламышды. Беләликлә, ачығы тутмаг әслиндә ҹијәринә тә'сир көстәрмәк мә'насында олмушдур. Хатырладаг ки, ҹијәрдә баш верән физиоложи дәјишикликләр организмин дикәр үзвләринин функсијасына (додагларын чатламасы, нәфәс даралмасы вә с.) сәбәб олур ки, бүтүн бунлар мүасир дөврдә «ачығы тутмаг» илә әлагәләндирилир. Бә'зи тәдгигатчылар ачыг сөзүнү «өфкә» (ҹијәр) кими изаһ едирләр.

«Дәдә Горгуд» дастанларында дејилир: «Бојлә декәч Гараҹа Чобанын *ачығы тутду.* Додаглары тәпсирди».

АШЫНЫН СУЈУНУ ВЕРМӘК

Башга сөзлә: ҹәзаландырмаг, әзишдирмәк, мәһв етмәк.

Гәдимләрдә аш үмумијјәтлә, јемәк, хөрәк мә'насында ишләнирди. Өлү үчүн өлү ашы биширәр вә ону өлүнүн олдуғу јерә (әввәлләр дамхаја, сонралар гәбрин үстүнә) апарыб гојардылар ки, өлү аҹ галмасын. Бу адәтин ислам дини илә әлагәси јохдур.

Гәдим хәзәриләр өлүнүн баш тәрәфинә ики габ—адәтән килдән дүзәлдилмиш күп гојурдулар. Бунларын бириндә хөрәк (аш), дикәриндә ички (су, бә'зән дә чахыр вә с.) оларды. Бә'зи археоложи газынтылар бунлардан әлавә, гәбрә әт (һәтта бүтөв ҹәмдәк) дә гојулдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир.

«Дәдә Горгуд»да кафирләр Салур Газаны «дутсаг» етдикдә ону бир гујуја салырлар. «Тәкурун өврәти» онун јанына кәлиб «јер алтында» нә јејиб-ичдијини сорушур. Газан дејир: «Өлүләринә аш вердијин вахт әлләриндән алырам». Арвад кедиб әринә шикајәтләнир ки, Газан

«өлүләримиз үчүн вердијимиз ашы әлләриндән чәкиб алыб јермиш».

«Дәдә Горгуд»да көстәрилдијинә көрә Уруз атасы Газана дејир ки, анам «Үч ајда вармазсам, өлдүјүмү ол вахт билсин! Ајғыр атым боғазлајыб ашым версин».

Сонралар өлү ашы өлүнүн өзүнә јох, дәфн мәрасиминдә иштирак едәнләрә верилмәјә башламышдыр. Одур ки, ашыны вермәк әслиндә өлән шәхсин руһунун хиласы үчүн јемәк биширмәк вә једиртмәк (сонралар «еһсан вермәк») демәкдир. Демәли, ашыны вермәк шәхсин өлдүјүнү играр етмәкдир ки, ифадәнин јухарыдакы мәчази мә'насы бурадан төрәмишдир.

Јухарыдакы ифадә сонралар мүхтәлиф дәјишмәләрә мә'руз галыб, јени-јени вариантлар кәсб етмишдир: Ашыны биширмәк. Ашынын сујуну вермәк. Ашыны дәмә гојмаг. Әлинин сујуну көстәрмәк. Ашы бишмәк («Ашыг, ашын бишди, кәл!...»).

А. Шаигин «Јахшы арха» әсәриндә дејилир:

—Олсун ики көзүм кор,
Инди бирчә дајан дур.
Бир күн үзүб башыны
Биширәрәм ашыны.

«Сәни ирәли чәкмәк сөһбәти вар... *Икрәмовун ашы дәмә гојулуб»* (Ч. Әлибәјов, «Һәјатын өзү»).

Ә. Әбүлһәсәнин «Тамаша гарынын нәвәләри» повестиндә Зәрифә дејир: «Тамаша нәнәнин көзүндән ираг, бурда олсајды, *ашынызын сујуну* јахшыча *верәрди».*

Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романында Дәли Һәсән дејир: «Әшши, мән кәрәк өзүмдән чыхам ки, әмәлли-башлы данышам, инди үч назирин өзү, дөрдүнүн мүавини кәлиб. Бунлара да әлимин сујуну бир балача көстәрдим».

С. Әһмәдовун «Јамачда нишанә» повестиндә рәиси Лачына дејир: «Ди кет бурдан. Гој о Һәсәнхандыр, нә хандыр, о да кәлсин, икинизин *отунузу-сујунузу бирликдә верәчәм.* Доламысан, әјә, сән бу чамааты, ели! Һеч ајыб дејил сәннән өтәри?!».

Анарын «Гаравәлли» комедијасында «Пис киши» дејир: «Мәним дә мәгсәдим одур ки, писләр һеч олмасын! Чыхардаг онлары гачыб кизләндикләри сичан дешикләриндән күн ишығына, *ашларынын дузуну верәк* чыхыб кетсинләр».

БАБИЛ ГҮЛЛӘСИ

Бабил адлы шәһәр гәдим Бабилистанын (ерамыздан әввәл XIX—VI әсрләр) пајтахты олуб, Дәчлә вә Фәрат чајлары һөвзәсиндә јерләширди. Јүксәк мәдәнијјәти илә шөһрәт газанмыш Бабилистанын ән јахшы сәнәт нүмунәләри бу шәһәрдә топланмышды. Инди тамамилә харабаја чеврилмиш Бабилдә бәрпа ишләри апарылыр.

Бу шәһәр һаггында гәдим Шәрг әдәбијјатында вә гәдим дини әфсанәләрдә чохлу рәвајәтләр вардыр. Дини рәвајәтләрә көрә, мәшһур туфандан сонра Бабил һөкмдары Нәмруд аллаһлыг иддиасына дүшүр вә көјләрә (аллаһын јанына гәдәр) учалан бир гала тикдирмәк гәрарына кәлир. (Бабалу—«аллаһын гапысы» мә'насындадыр). Бу мәгсәдлә дүнјанын һәр јериндән чамааты Бабилистана топлајыб ишә башлајырлар. Гүлләнин әсасы гојулур вә кетдикчә учалдылыр. Бундан гәзәбләнән аллаһ инсанлары чәзаландырмаг мәгсәди илә онларын һәрәсинә бир дил верир (О вахта гәдәр јер үзүнүн бүтүн әһалиси анчаг бир дилдә данышырмыш). Сәһәр ишә кәлән адамлар бир-бирини баша дүшмүр вә она көрә дә тикинтини давам етдирә билмирләр, һәрә дағылыб бир тәрәфә кедир (Куја дүнјада дилләрин мүхтәлифлијинә сәбәб бу һадисә имиш). Бу рәвајәтдә јеканә доғру чәһәт одур ки, дил бирлији инсанларын коллектив әмәји үчүн ән зәрури васитәләрдәндир.

Төвратда јазылдығына көрә бу гүллә Нуһ пејғәмбәрин оғуллары тәрәфиндән тикдирилирди. Лакин аллаһ орада ишләјәнләрин дилләрини дәјишдији үчүн гүллә тамамланмады вә куја дүнјадакы јетмиш ики дил бурадан мејдана кәлмишдир.

Елми тәдгигатлардан мә'лумдур ки, «Бабил гүлләси» адланан һәмин гүллә гәдим Борсиппа шәһәриндә тикилирмиш. Борсиппа шәһәри дә Бабил шәһәринин мүасири олмушдур. Һәмин шәһәрин вә гүлләнин харабалыглары һәлә дә галмагдадыр. Борсиппа шәһәри Бабилдән он беш километр чәнубда јерләширди. Бу шәһәрдә тикинтиси јарымчыг галмыш гүлләнин өзүлү һәлә дә дурур. Артыг харабазара чеврилмиш гүлләнин бүнөврәси тәхминән јүз метр һүндүрлүјүндә бир тәпәнин үстүндә инша едилмишдир. Бу тәпәдә «Бабил гүлләси»нин ијирми метрлик кәрпич сүтунлары галмагдадыр. Мүтәхәссисләрин фикринчә, һәмин гүлләнин јерләшдији

Борсиппа шәһәри ерамызын биринчи әсриндә јанғын нәтичәсиндә дағылмышдыр.

Вахтилә Һеродот бу гүлләни көрүбмүш. О, Бабил гүлләсинин әтрафлы тәсвирини вермишдир. Һеродотун мә'луматына көрә, Бабил гүлләсинин һүндүрлүјү 70 метр олмушдур.

Һазырда Бағдаддан 100 км чәнуба доғру Хилл шәһәри јахынлығында бу гүлләни бәрпа етмәклә мәшғулдурлар. О вахт бурада јүз мин әһали јашајырмыш. Инди бу гүлләни дә, Семирамида (Ирәм) бағларыны да он беш ил мүддәтинә бәрпа етмәк планлашдырылмышдыр.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Студентләр» романында дејилир: «Сәлман «Капитал»ы әлинә алыб вәчдлә:—Бу китаб көһнә аләми тамамилә јыхачаг,—деди,—дашы даш үстә гојмајачаг... Сонра јериндә бөјүк бир бина гурачаг. Бу бина Бабил гүлләсиндән вә Мисир еһрамларындан да јүксәк олачаг...»

БАҒРЫ ЈАРЫЛМАГ

Башга сөзлә: бәрк горхмаг, дәһшәтә кәлмәк, өлмәк.

Ифадә дилимиздә чох ишләкдир. М. Ә. Сабирдән мисаллар:

Горхдум, ај аман, јарылды бағрым...
Бағрым јарылыр хәнчәри-бүррансыны көрчәк...
Гышгырыб бағрыны да јарма, ушагдыр ушағым.

«Бағыр» сөзү лүғәтләрдә «гарачијәр» (мәчази олараг: дөш, синә, үрәк, гәлб) мә'насында шәрһ олунур. Лакин дилдә «гарачијәри (үрәји, гәлби) јарылмаг» ифадәси ишләнмир.

Бир сыра мүчәррәд анлајышлар конкрет бәдән үзвләри адларынын мәчази мә'нада ишләдилмәси әсасында јаранмышдыр. Мәсәлән, севки һисси үрәклә, пахыллыг һисси гарынла («гарны ағрымаг») вә с. әлагәдар ифадә едилир. Әслиндә горху, горхаглыг анлајышы чијәр-бағырла јох, «өд»лә әлагәдардыр. («Горхудан өдү ағзына кәлди»). Горхмаг һалы өдү јарылмаг (нәтичәси: горхудан саралмаг) ифадәси илә бағлыдыр. Ифадәнин әсли «өдү јарылмаг»дыр.

Ф. Садыгзадәнин «Илк түфәнк» әсәриндә дејилир:

«Габагдакынын көлкәси үстүнә дүшәндә һәмидин өдү јарылды».

Лакин бу ифадә дә мотивләшмәмишдир. Әслиндә бу тәркиб фарс дилинин «зәһрәчак» (олмаг) сөзүнүн тәрчүмәсидир. «Өд» сөзү фарсча «зәһрә» демәкдир, «чак» исә «јыртыг», «чырыг» мә'насындадыр. «Зәһрәчак» һәрфән «өдү јыртылмыш» демәкдир.

Видади илә дејишмәсиндә Вагиф демишдир:

Заһир олур ики шәхси-гәзәбнак,
Әлләриндә шешпәр, чапикү чалак.
Онлары көрәндә *зәһрин олур чак,*
Гутун гурур, нитгин батар, ағларсан,

Ашыг Әләскәрин бир ше'риндә дејилир:

Әндәлиб ган ағлар, *зәһри чак олар,*
Көрсә күл үстүндә хар нишанасы.

Тәдричән һәмин ифадә әсасында «зәһри јарылмаг» ишләнмәјә башлајыр. Ч. Румидән едилмиш бир тәрчүмәдә дејилир: «Зәһри јарылараг јазыг кәбәрди».

Горху вә ја истәк, арзу анлајышыны билдирмәк үчүн һәм дә «јағы (үрәјинин) әримәк» ифадәси ишләдилир. Ашыг Әләскәрин ше'рләриндән мисаллар:

Чәһәннәм хофундан, ешг һавасындан
Әриди, галмады *јағ үрәјимдә.*
вә ја
Ала көзләринә көзүм саташды
Әриди *үрәјимин јағы* гырмызы.

«Зәһри јарылмаг» вә «үрәјинин јағы әримәк» ифадәләри ејни мә'на билдирдијиндән контаминасија нәтичәсиндә «јағы јарылмаг» ифадәси мејдана чыхмышдыр.

М. П. Вагиф јазмышдыр:

Гыл көрпүдән та ки, сүрчәр ајағын,
Чәһәннәм ховфиндән *јарылар јағын.*

Горхаглыг анлајышыны билдирмәк үчүн һабелә ағбағыр, ағчијәр, ағкөз синонимләриндән истифадә олунур. И. Тапдығын бир ше'риндә дејилир: «Деди:—Әввәлдән бағры ағсан». С. Рәһимовун «Шамо» романында Султан дејир: «Бизим дағларымызын тәрланларыны,

гызылгушларыны ашағыларын—Гарабағын гара-горхаг, *ағөддәк* бәјләринә өтүрмүсүнүз».

«Ағөддәк» вә ја садәҹә «өддәк» сөзү бу ифадәнин әслиндә «өд»лә («өдү јарылмаг») әлагәдар олдуғуну көстәрир. Бу һадисәнин тибби изаһы беләдир ки, адәтән горхудан дамарларын гыҹ олмасы баш верир, инсанын рәнки саралыр.

БАЈГУШ НӘ ҮЧҮН ПИС ФАЛДЫР?

Классик әдәбијјатда бајгуш бәдбәхтлик, фәлакәт рәмзидир. Бу да Зәрдүштиликлә әлагәдар мәсәләдир. Илк инсан Кәјүмәрс оғлу Һүшәнки бир дағда гојуб кетмишди вә ону дивләр өлдүрмүшдү. Кәјүмәрс оғлуну јолухмаға кедәндә јол үстүнә гонуб тез-тез өтән бир бајгуша тәсадүф едир. О јахын кәләндә гуш учуб бир аз узаға гонур, јенә өтмәјә башлајыр. Кәјүмәрс дејир:—Еј гуш, хејир хәбәр исә сән инсанлар үчүн мүбарәк фаллы ол, сәни јахшы, мүсбәт фал һесаб етсинләр, әкәр вердијин хәбәр пис исә сәни та дүнја дурдугҹа пис фал һесаб етсинләр. Кәјүмәрс кәлиб оғлунун һәлак олдуғуну көрүр. Она көрә дә бајгуш пис фал һесаб олунур. Бунун исә ислам дини илә әлагәси јохдур.

Гәдим Мисирдә бајгуш өлүм рәмзи иди. Бајгушун өлүм рәмзи олмасы белә изаһ олуна биләр: бајгуш кечә гушу олдуғундан, адәтән, кечә јарыдан кечәндән сонра өтүр. Зәиф, өлүмү јахынлашан хәстәләр дә мәһз кечәнин бу аләминдә кечинирләр. Буна көрәдир ки, сәбәб илә нәтиҹәнин әлагәсини дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмәјән гәдим инсанлар өлүм илә бајгушун өтмәси арасында кизли бир рабитә, дахили бир бағлылыг олдуғу гәнаәтинә кәлмишдиләр.

Бајгушун пис хәбәр ҹарчысы олмасындан Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә дә бәһс едилир.

Лакин бу гушда һеч бир фөвгәлтәбии хүсусијјәт јохдур. Академик Һәсән Әлијев демишдир: «Бизим классик әдәбијјатымызда бајгуш һәмишә инсана бәдбәхтлик кәтирән, онун күлзарлығыны харабалыға чевирән, бәднијјәт бир рәмз кими ишләнмишдир. Әкәр инсан бүлбүлү бағчада-бағда көрмүшдүрсә, бајгушла да харабалыгларда растлашмышдыр, дүздүр, бајгуш харабалыглары севир, лакин онлары гуш јох, инсанын өзү јара-

дыр. Инди елмә мә'лумдур ки, бајгуш мүхтәлиф һәшәрат вә вәба кими тәһлүкәли хәстәликләри јајан сичанларла гидаланыр. Бунунла да о, һәмин харабалыгларда «тәмизлик иши» апарыр, епидемија вә антисанитаријаја гаршы «мүбаризә едир». Белә мә'луматдан сонра, һеч шүбһәсиз, биздә о гуша рәғбәт ојаныр. Инди бајгушу горумаг мәгсәдилә онун ады бејнәлхалг Гырмызы китаба салынмышдыр».

Бу, Шәргдә беләдир. Авропада исә бајгуш мүдриклик рәмзи һесаб олунур. Ленинградда мәшһур Јај бағында ән көзәл һејкәлләрдән бири дә бајгуш һејкәлидир ки, бу да һәмин гушун Русијада мүдриклик рәмзи һесаб едилмәси илә әлагәдардыр. Гәдим јунанлар да бајгушу мүдриклик рәмзи һесаб едирдиләр.

1973-чү илин мајында Чехословакијада VII Универсиада кечирилирди. Бу заман чохлу плакатлар бурахылмышды вә бу плакатларда күлүмсәјән бајгуш шәкли чәкилмишди. Нә үчүн бајгуш? Бу суала Чехословакија Тәләбә Идман Иттифаглары Мәркәзи Комитәсинин сәдри, професcор В. Чернушак чаваб вермишдир ки, бајгуш гәдимләрдән бәри мүдриклик рәмзи һесаб олунур. Одур ки, елмлә идманы бирләшдирән адамларын иттифагларында онун шәкли рәмзи мә'на дашыјыр. Һәм дә бајгуш кечәләр дә ојаг галыр вә бу мә'нада да тәләбәләрлә мүштәрәк хүсусијјәтә маликдир. Ахы, тәләбәләр дә имтаһан вахты кечәләр јатмырлар.

«Бајгуш» сөзүнүн дахили формасы бә'зиләрини чашдырыр вә бу ады «бәј гуш», «гушларын бәји» вә с. кими изаһ етмәјә чалышырлар. Лакин әслиндә бу ад халг етимолокијасынын тә'сири илә һәмин шәкли алмышдыр. Дилимиздәки гуш адларынын бөјүк әксәријјәти тәглид әсасында—мувафиг гушун чыхардығы сәсә инсанын тәглид етмәси әсасында дүзәлмишдир. Еләчә дә бајгуш сөзү. Классик әдәбијјатымызда бу сөз *бајгу*//*бегу* шәклиндә дә ишләнмишдир. Мә'лум олур ки, бу сөз әслиндә гушун сәсинә тәглид олан *бегу*//*пеғу*//*пигу* сөзүндән төрәмишдир.

БАРЫТЫ ГУРУ САХЛАМАГ

Мәчази мә'нада: мүһарибәјә, мүдафиәјә һәмишә һазыр олмаг, еһтијатлы, диггәтли вә сајыг олмаг демәкдир.

Ифадә XVII әсрдә Инкилтәрә буржуа ингилабында көркәмли рол ојнамыш О. Кромвелин (1599—1658) дилиндән јајылмышдыр. О. Кромвел чајдан кечән гошунуна үз тутараг демишди: «Үмидинизи аллаһа бағлајын, лакин барыты да гуру сахлајын».

Академик Мәммәд Ариф «Инсаны тәрәннүм едән поезија» мәгаләсиндә јазмышдыр: «Сатира аләминдә Сабир Р. Рзанын ән бөјүк мүәллимидир. О бә'зән «Сабир сағ олсајды»—дејә бу жанра олан бөјүк еһтијачы дәриндән дујур вә ичтимаи сатиранын *барытыны* һәмишә *гуру сахламаға* чалышыр».

Б. Бајрамовун «Јасәмән» повестиндә дејилир: «Атамы гуллугдан чыхартдылар. Силаһыны тәһвил верәндә бир патрону әскик кәлди, анам онун түфәнкини отлугда кизләдәндә дүшүб итмишди. Һәрчәнд галан патронлары түфәнкә гојуб сынадылар, һеч бири ачылмады. Ким билир нә замандан галма иди вә һачандан исланыб-пасланмышды. Буну да бир дәставуз еләдиләр ки, сајыглығыны итириб, дүшмән гаршысында *барыты гуру сахламајыб»*.

БАРМАГ ҺЕСАБЫ КӨСТӘРМӘК

Ифадәнин мә'насы: фактики олараг һеч бир шеј вермәмәк, алдатмаг.

Бу ифадә һаггында Һ. Сарабски јазыр: «Инди дә мән бармаг һесабынын нә олдуғу һаггында сизә мә'лумат верим: Бир киши бир чобана јүз гојун тапшырыб бир ил сонра алачағыны сөјләмишди. Чобан исә гојунларын башына даш салыб ахырынчы бир гојунун да башыны кәсиб этини једикдән сонра дәрисини чијнинә салыб гојун саһибинин јанына кедир. Гојун саһиби чобанын кәлмәсини көрүб ону күләр үзлә гаршылајыр. Чобан исә бармаг һесабы көстәрәрәк гојунларын һесабыны вермәјә башлајыр:

Доламадан довдаг учду,
Һәштады үркүјә дүшдү.
Гајадан учду дөрд тоғлу,
Далынча да беш тоғлу.
Бурдан кетдик Муғана,
Үчүн вердик соғана.
Бешини вердим Фаты үчүн тумана,

Бири јаны үстә јатды,
Бири палчыға батды.
Дүнән өлүб бириси,
Бу да онун дәриси!»

БАСАРАТЫ БАҒЛАНМАГ

Ифадәнин мә'насы кәләчәји, һадисәләрин нечә олачағыны әввәлчәдән көрә билмәмәк, сечә билмәмәк, гафил олмаг, көзү бағланмагдыр.

Бурадакы «басарат» сөзү әслиндә әрәб дилинә мәхсус «бәсирәт» сөзүнүн дәјишилмиш формасыдыр. Бу сөз әрәбчә гәлб көзү илә көрмә, көрүб әсл һәгигәтә вармаг, һәгигәти көрә билмәк мә'насы верир.

Дилимиздә бу сөздән дүзәлмиш бәсирәтли, бәсирәтсиз, бәсирәтсизлик кими ваһидләр дә ишләкдир.

Д. И. Менделејев көстәрирди ки, елми дәркетмәнин вә бәсирәтин һүдудуну мүәјјән етмәк мүмкүн дејилдир.

В. И. Ленин јазырды: «Әчајиб пејғәмбәрлик нағылдыр. Лакин елми пејғәмбәрлик фактдыр».

Марксизмә көрә бәсирәт, ирәличәдән хәбәр вермә иши елмин ән зәрури вәзифәсидир. Ирәлини јалныз елм сајәсиндә көрмәк олар.

Тарихдә бир нечә әср сонра едиләчәк кәшфләр һаггында ирәличәдән хәбәр верән шәхсијјәтләрин олдуғу мә'лумдур. Һәлә XIII әсрдә инкилис философу Рочер Бекон һәбсханада икән јазырды ки, вахт кәләчәк инсанлар үзмә аләти (пароход), атсыз араба (автомобил), учан чиһаз (тәјјарә), узағы јахынлашдыран чиһаз (телескоп) вә с. ичад едә биләчәкләр.

Бә'зән әдәбијјатчылар да кәләчәкдән чох сәрраст хәбәр верә билирләр. В. Д. Николски 1927-чи илдә нәшр етдирдији «Мин илдән сонра» әсәриндә јазмышдыр ки, илк атом бомбасы 1945-чи илдә партладылачагдыр. Јахуд, Американын мәшһур јазычысы, фантастик әсәрләр мүәллифи Роберт Һајнлајн 1941-чи илдә нәшр олунан «Фәлакәтли гәрар» повестиндә көстәрирди ки, американлылар атом бомбасы дүзәлдиб икинчи дүнја мүһарибәсини битирмәк үчүн дүшмәнин ири шәһәринә салачаглар. Бунунла әлагәдар мүәллифи «һәрби сирри фаш етдији үчүн» мәс'улијјәтә чәлб етмишдиләр. О узун заман давам едән сорғу-суалдан јахасыны күчлә гуртарыб өзүнү доғрулда билмишди.

В. Либкнехт өз хатирәләриндә јазырды ки, «сөзүн һәгиги вә мүсбәт мә'насында «кәләчәкдән хәбәр вермәк» бачарығы, ана тәбиәтин чох аз адамлара бәхш етдији узагкөрәнлик Енкелсә сон дәрәчә хас иди».

Ашыг Әләскәр һаггында хатирәләрини данышаркән ашыг Шәмшир демишдир: «Әләскәр әми хәстә јатаркән атам она тез-тез баш чәкәрди. Гәрибә, фәһмли адам иди. Өлән күнү дејиб ки, индичә мәним јаныма бир адам кәләчәк, онун хурчунунда балыг олмалыдыр. Доғрудан да кәлән гонағын хурчунундан балыг чыхыр. Атам дејирди ки, һәр шеј әввәлчәдән онун *үрәјинә дамармыш*».

Шәһријар јазмышдыр: «Атам дәфәләрлә арзулајарды ки, гәдр кечәси вәфат етсин. Белә дә олду. 1913-чү илин (шәмси) рамазан ајынын 23-дә обашдан сәһәр азанына јахын гәфилдән бејнинә ган сызмадан үзүкүләр һалда дүнјадан кетмишдир».

Бүтүн буңлары нечә изаһ етмәк олар? Кәләчәк һаггында ујдурма, фантастик мүлаһизәләр, әсәрләр чох ола биләр. Бу ујдурмаларын бә'зиси һәгигәтән дә баш верә биләр.

Лакин бәсирәт тәфәккүр кими бејнин ајрылмаз хүсусијјәтидир. Бәсирәтин әсасында һәјат тәчрүбәси дурур, тәбиәт вә чәмијјәтин инкишаф ганунларыны билмә габилијјәти дурур. Бурада истe'дад да мүһүм тә'сир көстәрир.

Һазырда ријазијјатын күчлү инкишафы нәтичәсиндә ирәлини көрә билән, бәсирәтли чиһазлар мејдана кәлмишдир. 40-чы илләрдән бүтүн дүнјада мәшһурлашан алимләр—совет академики Андреј Колмогоров вә америкалы Норберт Винер бәсирәтин статистик нәзәријјәсини ирәли сүрмүшләр. Бәсирәтдә әсас мәсәлә һадисәләр арасындакы зәрури ганунаујғунлуглары билмәкдән ибарәтдир.

Ифадә шәхсләрә вә заманлара көрә мүхтәлиф формаларда ишләнир. Һ. Аббасзадәнин «Узагдан кәлмиш гонаг» повестиндә Гурбан кишинин дүшүнчәләри белә верилир: «Аллаһ **басаратымы бағлајыб.** Нә башгалары кими ширин дилим вар, нә дә гылығым. О бири тәрәфә галанда мән истәдијим адама меһрибанлыг көстәрмәјә чәһд eләсәм дә бир шеј чыхмаз, гәрибә көрүнәр».

Б. Ваһабзадәнин «Һејрәт» ше'риндә дејилир:

Сән оду, атәши өзкәдән умма!
Аләм, тутмаjыбса көз үрәjиндә.
Бәсирәт көзүнү ач бу дүнjаjа,
Ахтар һеjрәти дә өз үрәjиндә.

Күлһүсеjн Һүсеjноғлунун «Һәсрәтәм...» мәнсур ше'риндә деjилир: «Ағыр күнләрим һәjатымда чох олуб. Анчаг о күнү, сәнә «jахшы jол!» арзуладығым күнү ән ағыры саjырам. Ән ағыры! Аман аллаһ, инсанын *басараты* нечә дә *бағланармыш?!* Ахы ниjә о күн мән дуjмадым, дуjа билмәдим ки, сәадәтими апарырлар. Сәадәтими!»

БАШЫ ӘЛҺӘД ДАШЫНА ДӘJМӘК

Мәчази мә'нада: әзиjjәт, чәтинлик чәкмәк, сәһв етмәк вә сонра өзүнә кәлмәк, аjылмаг.

Әлһәд—гәбрин ики jанында, өлүнүн үстүнә даш гоjмаг үчүн дүзәлән jердир. Әлһәд дашы—әлһәдә гоjулан даш. «Башы әлһәд дашына дәjмәсә, олмаз»—аталар сөзүдүр.

«Бакы» гәзетиндәки бир фелjетонда белә диалог вардыр:

—«А гардаш, бир бизи баша сал, көрәк ниjә белә зурнасыз, балабансыз сүзүрсүнүз? Бәлкә елә биз дә...

—Көрүнүр, сәнин башын һәлә *әлһәд дашына* дәjмәjиб...»

Бу тәркибдәки «әлһәд» сөзү әслиндә әрәб сөзү олан «ләһәд»ин («ләһд») тәһриф едилмәси илә дүзәлмишдир. Мәсәлән, С. М. Гәнизадәнин «Түлкү вә Чаг-чаг бәj» әсәриндә бу сөз ишләнмишдир:

Гоjдулар гәбрә түлкүнүн өлүсүн,
Гылдылар jад чөлдәки дирисин.
Ләһәдин үстүнә дүзүб jапраг,
Төкдүләр, бел, күрәк илә топраг.

С. Вурғунун «Аjкүн» поемасында ифадә белә ишләдилмишдир:

Әмирханын башы дәjди *әлһәд дашына,*
О аjылды мәчлисләрин кеч jухусундан.

М. Ибраһимовун «Мәһәббәт» пjесиндә Һури өз гаj-

нанасына дејир: «Елә бил ки, башым *гәбр дашына* дәјиб. Тәзәдән бу дүнјаја кәлирәм, хала, бундан сонра сәнин истәдијин кими олачағам».

Ифадә тәдричән јығчамлашараг «башы даша дәјмәк» шәклини алмышдыр.

Б. Вәһабзадәнин «Алим олмаг асандыр» пјесиндә һәбсханадан бурахылмыш Гулам һаггында бачылары белә сөһбәт едирләр:

«Пакизә: Анчаг горхурам јенә әввәлки кими ола. Ислаһ еви дә ону дәјишдирә билмәјә.

Халидә: *Башы даша* дәјәндән сонра дүзәләр».

БАШЫНА ГАЗАН КЕЧИРМӘК

Гәдим Азәрбајчан мәишәти илә әлагәдар олан бу ифадә алдатмаг, кәләк кәлмәк мә'насында ишләнир.

М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасында Вәзирин башына бадја кечирмәк сәһнәси мараглыдыр. Вәзирин балдызыны севән Тејмур ağа пәрдәнин далында кизләнир ки, вәзир ону көрмәсин. Гајнанасы Пәри ханым вәзирин башынын өлчүсүнү көтүрмәк лазым олдуғуну сөјләјир. Бу иш фүгәраја пајламаг мәгсәди илә сәмәни гојмаға лазым олан буғданын мигдарыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн көрүлүрмүш. Бадјаны вәзирин башына кечирирләр вә бундан истифадә едәрәк Тејмур аға арадан чыхыр.

С. Рәһманын «Јалан» пјесиндә Шәлалә адлы көзәл бир гадын биринчи әри Аслана хәјанәт едир, сонра икинчи дәфә Салеһә әрә кедир. Тезликлә она да хәјанәт едир, тикиш фабрикинин мүдири Умуда кедир. Әсәрдә белә бир сәһнә вардыр:

«Шамил. Көрүшү бурда сиз өзүнүз тә'јин еләдиниз.

Шәлалә. Мән јох, үрәјим... Үрәјим әмр еләди. Тәчрүбәсизәм, һарда көрүшәрләр, билмирәм. Һәјатымда биринчи дәфәдир Умуддан башга бир киши илә көрүшүрәм. Дүнән кечә сәһәрә кими ағламышам. Шәлалә—хәјанәт?..

Шамил. Шәлалә ханым, һәлә ки, ортада бир хәјанәт олмајыб. Сиз әринизин јанында ајна кими тәмизсиниз.

Шәлалә. Бәс бу көрүш? Бу көрүш мә'нәви хәјанәт демәкдир. Мәним кими гадынлары јолдан чыхардан

јалныз севки ола биләр. Әлини үрәјимә гој, көр нечә дөјүнүр».

Бу мәнзәрәни сејр едән Аслан дејир: «Салеһдән бир интигамымы алдым. Шәлалә онун да *башына газан кечирдир».*

Ҹ. Ҹаббарлынын «Шаһнамә вә јахуд Гачарнамә» ше'риндә дејилир:

Молладыр һеј чыхыр дешикләрдән
Башларында бүтүн галајлы *газан*...

БАШЫНА ДАШ САЛМАГ

Башга сөзлә: мәһв етмәк, арадан чыхармаг, хәрчләјиб гуртармаг.

Ифадәнин һәгиги мә'насы дини бир рәвајәтлә әлагәдардыр. Рәвајәтә көрә, 570-чи илдә—Мәһәммәд пејғәмбәр анадан олан или христиан һәбәшләр мәшһур фил јолу илә Кә'бәни дағытмаға кедирдиләр. Чүнки онлар зијарәт (һәҹҹ) јери олараг Сәна шәһәриндә килсә тикмишдиләр вә Кә'бәни артыг һесаб едирдиләр. Һәбәшләрин гошунунда чохлу фил вар иди вә кетдикләри јол да фил јолу һесаб олунурду.

Аллаһын әмри илә әфсанәви әбабил гушлары ҹәннәтдә олан мәрҹимәкдән кичик, хырда дашлары димдикләринә алыб Кә'бә үзәринә јүрүш едән һәбәш гошуну үстүнә учур, һәр филин башына даш салырлар. Филләринин башына даш салынмыш һәбәшләр Кә'бәдән әл чәкмәли олурлар. Тарихдә буна көрә дә һәмин ил «Фил или» ады илә мәшһурдур.

Мәһәммәд гур'анда бу јүрүш һаггында belә демишдир: «Көрмәдинми, аллаһ филләри кәтирәнләри нејләди?! Онларын үзәринә әбабил гушлары көндәрди».

БАШЫНА ДӨНМӘК

«Дөнмәк» әвәзинә доланмаг, чеврилмәк дә дејилир.

Башга сөзлә: биринин уғрунда фәда олмаг, өзүнү гурбан вермәк. Һабелә: «гурбан олмаг», «ағрысыны (баласыны, гадасыны) алмаг» ифадәләри дә ејни мә'нада ишләнир.

Ислам дининдән чох-чох гәдимләрдә һәр һансы фәлакәтдән хилас олдугда сәдәгә верирдиләр ки, бу сәдәгә мүвафиг шәхсин башы үзәриндә вә ја әтрафында үч дәфә доландырылырды. Мәсәлән, пул сәдәгәсини баш үзәриндә, һејван сәдәгәсини шәхсин әтрафында доландырырдылар. Бу адәтин изләринә бәдии әдәбијјатда раст кәлирик.

«Дәдә Горгуд»да дејилир ки, Газан бәј оғлу Уруз бәји дустаглыгдан хилас етдикдән сонра «гырх отаг тикдирди. Једди күн, једди кечә јемә-ичмә олду. Гырх евли гулла, гырх чаријә оғлу *башына чевирди,* азад еләди».

Демәли, вахтилә азад едилән гуллар шәхсин әтрафында дөнүр, доланыр, чеврилирди. Бу адәт даһа бир сыра халгларда олмушдур.

Гејд едилән ифадәләрин гәдим шаманизмлә әлагәдар олдуғуну көстәрән Нәсир Рзајев јазыр:

«Шаманизм Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинә дә гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. «Башына доланым», «гадан алым», «гурбан олум» кими ифадәләр шаманларын мүаличә мәгсәдини күдән просесини тәмсил едир.

Түркүстан шаманларынын мүаличә ајинләрини хатырлајаг. Шаман хәстәлији хәстәдән көјәрчинә, јахуд тојуға көчүрәркән гушлары үч дәфә хәстәнин башына доландырыр. Ајинин биринчи мәрһәләси дилимиздә «башына доланым» ифадәсинин јаранмасына сәбәб олмушдур. Бу ифадәни ишләдән кәс мүрачиәт етдији адамын башына доланмаға һазыр олдуғуну билдирир. Бу, о демәкдир ки, о, мүрачиәт етдији адамын бүтүн хәстәликләрини, дәрд-сәрини гәбул етмәјә һазырдыр.

Икинчи «гадан алым» ифадәси һәмин шаман ајининин икинчи просесинә ујғун кәлир. Бу просесдә шаман дуаларыны вә ајини мүшајиәт едән мусигинин тә'сири алтында хәстәлик (гада) инсандан көјәрчинә, јахуд тојуға кечир. Бу, о демәкдир ки, көјәрчин, јахуд тојуг хәстәнин гадасыны алыр, хәстәлији өз чанына гәбул едир. Бу ифадәни ишләдән адам өзүнү һәмин көјәрчинин јеринә гојмуш олур.

Һәмин ајинин сонунчу—үчүнчү просесиндә көјәрчин хәстәнин гадасыны аландан сонра кәсилир, јә'ни хәстәнин гурбаны олур. Јухарыда гејд етдијимиз үчүнчү «гурбан олум» ифадәси дә бу ајинин сонунчу просесини тәмсил едир. Бу ифадәни ишләдән адам өз әзизи уғрунда гурбан кетмәјә—өлүмә һазыр олдуғуну билдирир.

Бу ифадәләрин дилимизә кечмәси, дилимизин әзбәри олмасы бир даһа һаггында данышдығымыз Шәрги Түркүстан шаман ајининин халгымыз арасында чох кениш јајылдығыны көстәрир.

Нәзәрдән кечирдијимиз үч ифадәнин әсасында «башына доландыр, вер» ифадәси дә јаранмышдыр. Адамлар өз хәстәликләриндән вә башга зијанлардан јаха гуртармаг үчүн нәзир вермәји әһд едир. Онлар нәзири верәркән үч дәфә башларына доландырырлар ки, бу онларын гурбанлығы олсун, онлары (шаман ајининдә олдуғу кими) хәстәликдән, һәр чүр хата-баладан горусун».

Б. Бајрамовун «Чыдыр дүзү» романында дејилир: «Нахыш ханым ана үрәјинин бүтүн гүдрәти вә гүввәти илә һәјәчана дүшдү. Һәтта, өзүнү гурбан дејиб, оғлунун чарпајысынын *башына доланды»*.

БАШЫНА КҮЛ (ӘЛӘМӘК)

Ифадә гәдим амансыз бир адәтлә әлагәдардыр. Вахтилә гудуран адамлары мүаличә едә билмәдикләриндән беләләри илә чох гәддарчасына рәфтар едирдиләр. Гудуран адамы гапысы бағлы зағаја салыб онун үстүнә јухарыдан (бачадан) әләклә күл әләјир вә бу јолла ону боғурлармыш ки, тез өлсүн.

«Гурбани» дастанында дејилир: «Көпәк гары ирәли кәлиб Гурбанинин көзләринин ичәрисинә бахды, кери дурду, деди:—Ај аман, буну тысбаға далајыб гудуруб. Галхыб бу саат мәни далајачаг. Мән дә сизи далајачағам. Адамлар һамысы гудурачаг. Тез башына *күл әләјин,* өлсүн».

С. Рәһимовун «Тәрс шилләт» әсәриндә дејилир: «Дәчәл «дәлијәм, күчлүјәм»—дејә һеч кәсдән чәкинмирди. Елә бир киши тапылмырды ки, бу гудузу зәнчирләјиб дама салсын. Гапысыны да чөлдән мөһкәм-мөһкәм бағласын, дамын бачасындан үзүашағы онун башына күл әләсин!».

БАШЫНА КҮЛ (ТОРПАГ) ТӨКМӘК

Башга сөзлә, бәдбәхтлијә дүшмәк, гијмәтли бир шејин әлдән чыхмасына кәдәрләнмәк, өзүнүн вә јахын, әзиз адамларынын бәдбәхтлијинә ағламаг демәкдир.

Ифадә Инчилдә ишләдилмишдир. Гәдимдә бир сыра халгларда белә бир адәт вар иди ки, өзүнүн вә ја баш-

гасынын һалына, бәдбәхтлијинә јананда башларына *күл* (вә ја торпаг) *төкәрдиләр.* Бурадан да «күл башына», «башыма нә күл төкүм?» вә с. кими бир чох ифадәләр јаранмышдыр.

Белә бир адәтдән «Шаһнамә»дә бәһс олунур. Бурада көстәрилир ки, Ирәчин өлүм хәбәрини ешидән бүтүн гошун әһли ағлајыб башына күл төкүр.

Һомерин «Илиада»сында ән јахын досту Патрокл өләндә Ахиллесин һәр ики әли илә күлү көтүрүб башына төкмәклә өз кәдәрини ифадә етдијиндән бәһс олунур.

БАШЫНА ТӘНБӘКИ ОЈУНУ АЧМАГ

Бә'зән дә «башына ит ојуну ачмаг», «башына кишмиш ојуну ачмаг» (кәтирмәк), вә ја «башына ојун ачмаг» шәклиндә ишләнир вә бәрк инчитмәк, доламаг, әлә салмаг мә'насыны ифадә едир.

1906-чы илдә Һәмидә ханымын нәшр етдији «Асари-Әһмәд бәј (түркчә ше'рләр)» адланан (Һәмидә ханым Әһмәд бәј Чаваншир гызы иди) китабда (Тифлис, «Гејрәт» мәтбәәси) «Тәнбәки ојуну» адлы хүсуси бир мәнзумә вардыр. Мәнзумәнин гыса мәзмуну беләдир: Азәрбајчанын «авамстан» обаларына мискәр, ја «бир гејри-сәнәткар», ја бир «хам гонаг» кәләндә адамлар онун јанына јығышар, башына тәнбәки ојуну кәтирәрдиләр. «О ојунлардан бири» белә имиш: Фәсадлы кәндинә кәлмиш бир нечә һәллач (памбыгатан) јерлиләр үчүн јахшы бир кечә салырлар. Онлар ијирми күн јағы, гајмағы јејиб ишләјир, сонра да гырх манат тәләб едирләр. Пулу олмајан фәсадлылар борчлу галдыглары һәллачларын башына тәнбәки ојуну ачмаг гәрарына кәлирләр. Бу дәфә фәсадлылар сөз арасы һәллачлара ешитдирирләр ки онлáра хәләт верәчәкләр. Бунун үчүн елчи јолунда јатан «гәфлә»ни сојмаг, онларын хурма, кишмиш јүкләрини гарәт етмәк гәрарына кәлмишләр. Һәллачлар һеј анд-аман едирләр ки, «чәкмәјин зәһмәт, вермәјин бизә хәчаләт», онлара гулаг асан олмур. Кечә оғурлуға кетмәк үчүн һәллачлардан да апармалы олурлар. Гаранлыгда «ичи гығла долу» бир тајы хурма ады илә кәтириб һәллача верирләр.

Бу әснада атышма дүшүр. Оғурлуға кедәнләр гачырлар. Куја фәсадлылардан бири атышмада вурулуб

өлүр вә ону чәназәјә гојурлар. Бүтүн оба төкүлүшүб шивән салыр, кими үзүнү чырыр, кими башыны јолур. Ејни заманда, дүшүнүрләр ки, «диван билсә бу иши, гурунун одуна јашы гатыб тамам јандырар». Дивана исә јалныз һәллачлар хәбәр верә биләрләр. Одур ки, «һәллач гырылмаса олмаз, кәсилән баш данышмаз». («Ону вер, он бири гуртар, дејиб бизә аталар»). Һәллачлары куја өлдүрмәк үчүн габагларына гатыб галынлыг бир јерә апарырлар. Вә әслиндә онларын гачыб чанларыны гуртармасына имкан верирләр. Өлүмүн әлиндән гачан һәллачларын јадына алачаглары пул дүшмүр. Онлар гачыб кедирләр.

Инди дә әһли Фәсад
Тәнбәки ојунун едиб јад
Көстәрирләр һәллачын
Тохмағын, јајын, бачын.

Ф. Көчәрли јазырды. «Молла ибраһимхәлилләримиз... авам халгын... башларына *тәнбаку ојуну* кәтирмәкдәдирләр».

С. М. Гәнизадәнин «Дурсунәли вә баллыбады» әсәриндә Дурсунәли дејир: «Инди мән гојум өзүмү бичлијә, сәнин башына бир *тәнбәки ојуну* кәтирим ки, әлимдән чыррыт дејибән гачасан».

Ч. Бәркүшадын «Бозатын белиндә» романында дејилир: «Ала Маһмуд бәј исә өз дәрдинә галмышды. Топал, Гачаг Нәбинин адыны чәкәндән сонра рәнки үзүнә кәлмирди. «О мәнә кечәл десин?! Гој о гулдур бир әлимә дүшсүн, онун башына *тәнбәки ојуну* ачачағам».

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда көстәрилән мөвзуда Ч. Мәммәдгулузадә «Кишмиш ојуну» пјеси јазмышдыр вә бунун тә'сири илә әдәби дилимиздә «башына *кишмиш ојуну* ачмаг» ифадәси јајылмышдыр.

С. Рәһимовун «Шамо» романында дејилир: «Јенә дә икинчи дәфә иди ки... Сафо, Шеһлинин һәндәвәрләриндә јасовулла чавушун Күлонун башына ачдыглары *«кишмиш ојуну»,* харатуманлы Көјәрчинин һәдә-һәрбәсиндән сонра бу «ики гочаг» тәрәфиндән јахаланыб зијанлыг төвләсинә—Шеһли гәзәмәтинә гатылмышды».

Һәмин ифадә һәм дә «Башына ит ојуну кәтирмәк (ачмаг)» шәклиндә ишләдилир.

Ч. Мәммәдгулузадә «Бир бочка су» фелјетонунда јазыр: «Мән сизә бир тапмача дејим: һәјә билдиниз нә сәбәбә сизин башыныза бу гәдәр *ит ојуну* кәтирирләр».

Б. Бајрамовун «Фəһлə гардаш» романында дејилир: «Арвад ики əлини гошалашдырыб вар күчү илə эринин башына ендирди:—Нəрдбаз достлары хəбəр тутсалар, бунун сəфеһ башына *ит ојуну* ачарлар».

Ə. Һагвердијевин «Ит ојуну» адлы бир һекајəси вардыр. Бурада дејилир: «Бир күн наһар вахты пристав үзүнү јолдашларына тутуб:—Һəзəрат, сизə бир гəрибə нағыл елəјим. Бу прокурору ки көрүрсүнүз, бир вахт Н гəзасынын бəлаји-накəһани иди. Нə етмəли ки, инди тəгдири-гəзадан мəним бозбашыма мөһтач олуб. Мəн бунун башына, османлылар демишкəн, «там мə'насы илə» бир *ит ојуну* кəтирдим».

«Тəнбəки ојуну»ндан бəһс едəркəн Гулам Мəммəдли көстəрир ки, бу да мејдан ојунларындан бири имиш. Гəдимдə тамаша кими ојнанылан бу ојунун мүсбəт вə мəнфи образлары олурмуш. Бајрам күнлəриндə, ојун «дүзəлдилдији» заман бу вə ја дикəр шəһəрдə, кəнддə баш верəн мə'лум бир һадисəни «Тəнбəки ојуну»нун образларынын дили илə сəһнəјə кəтирир, тə'рифлəнəси адам тə'рифлəнир, пислəнилəси пислəнир, белəликлə дə, тамашачылары əјлəндирирмишлəр.

БАШЫНДА ЧАНАГ СЫНМАГ (ЧАТЛАМАГ)

Мəчази мə'нада бир ишдəн зəрəр чəкмəк, һəр һансы бир ишин ағыр нəтичəсинə мə'руз галмаг демəкдир.

Ифадəнин биринчи һиссəси «баш чанағы//башын чанағы» («Чаван баш бир чанаг гандыр»—аталар сөзүдүр) тəркибиндəн төрəмишдир: «башынын чанағы сынмаг//чатламаг».

Вахтилə «баш чанағы» ифадəси чох ишлəк олмушдур. Ч. Мəммəдгулузадə «Чанаг» фелјетонунда јазырды: «...Иранлылар кечə евдə јатанда папагларыны башларындан чыхартмырлар, бунун да нəтичəси бу олур ки, мүрур илə иранлыларын башларынын чанағы назиклəшир вə кичилир. Һүкəманын да шүары бунадыр ки, башын чанағы назиклəшиб кичилдикчə бејин дə зəифлəмəјə вə кичилмəјə башлајыр».

Дил ваһидлəринин семантикасы парадигматик вə синтагматик аспектлəрдə фəргли шəкилдə тəзаһүр едир. Јухарыдакы тəркибдə ишлəнəн «чанаг» сөзү əслиндə «баш чанағы» синтагманын тəркибиндəн ајрылдығы

үчүн башга мә'на алмаг еһтималы вардыр. Бу мәчази мә'налылыға мејл илә әлагәдар «ган чанағы» («көзләри ган чанағына дөнүб», «ган чанағыны башына алыб кәздирир»...) ифадәси мејдана кәлмишдир.

М. Фүзулинин «Бәнкү Бадә»синдә дејилир:

Мејә олдун бу фитнәдә ортаг
Сыначагдыр сәнин *башында чанаг*.

Башга бир јердә М. Фүзули «Ситәмин дашыјла башы сыныг, бәдәни шикәстә Фүзулијәм»—дејир.

Г. Б. Закир «Мирзә Фәтәли Ахундова мәнзум мәктуб»унда јазмышдыр:

Јенә өтүр-өтүр, апар-апардыр,
Бизим *башымызда чатлады чанаг*.

Ч. Чаббарлынын «Јашар» пјесиндә Јашар һаггында Имамјар белә дејир: «Ара јердә *чанаг* о јазығын *башында чатлады*».

«Баш чанағы» тәркибиндән ајрылан «чанаг» сөзү аләт мә'насы билдирир вә буна көрә дә семантик саһәсинә дахил олан башга аләт адлары илә әвәзләнә билир: «табаг башында сынмаг».

Дилдә бир сөз һәмишә башга бир сөзү нитгә чәкиб кәтирир. «Чатла(т)маг» фе'ли һәмин тәркибә дахил оландан сонра, онун өз синоними «сындырмаг» фе'ли илә әвәз олунмасы тәбиидир. «Сындырмаг» фе'ли исә һәм чанаг, һәм дә гоз илә әлагәләнә биләр. Бурадан да «башында гоз сындырмаг» ифадәси мејдана чыхыр.

Ч. Әлибәјовун «Дөзүмлү мәһәббәт» романында Мәнзәр мүәллимә дејир: «Бизи чадранын алтына чағырырсыныз. Бизи о күнә сәсләјирсиниз ки, кишиләр *башымызда гоз сындырырды*. Адам јеринә гојмурдулар бизи».

БАШЛАРДАН МИНАРӘ, ЛЕШЛӘРДӘН ҺАСАР

Даһа чох фолклор әсәрләриндә ишләнән бу ифадә гәддарлығын, амансызлығын ән јүксәк сәвијјәсини әкс етдирмәк үчүн ишләдилир.

Тарихдән мә'лум олдуғу үзрә, XIV әсрин сону, XV әсрин әввәлләриндә гәддарлығы илә мәшһур олан Тејмурләнк һәгигәтән инсан кәлләләриндән минарә гурдур-

мушду вә һәмин фактла әлагәдар бу ифадә јараныб мәшһурлашмышдыр.

И. Һүсејновун «Мәһшәр» романында дејилир: «...Исфаһанлылар әмир Тејмурун һәр әскәринә бир гурбан вермәли идиләр вә бу гурбанларын һамысы әли гылынч тута билән киши олмалы иди. Лакин Исфаһанда әмир Тејмурун әскәрләринин сајы гәдәр киши јох иди. Тәпәләрдән биринин белиндә, мәш'әлләр арасында гызыл тахтда отурмуш һөкмдар һәрәнин бир баш апармалы олдуғуну, ким апармазса өз башынын кәсиләчәјини биләндә, гырмызы сүвари дәрһал чамаатын арасына долушмуш вә бир аздан орда бир нәфәр дә киши галмамышды. Одур ки, галан әскәрләр јенијетмәләри вә он-он ики јашында оғлан ушагларыны да низә габағында чамаатдан ајырыб, диз чөкдүрүб бојунларыны вурмушдулар. Әлләринә јенијетмә вә ушаг кечмәјән ахырынчы әскәрләр исә зәнәнләрин башларыны гырхыб, киши башы әвәзиндә тәһвил вермишдиләр.

Сәһәр ачыланда... Исфаһанын гала диварлары һүндүрлүјүндә ән уча бир тәпә әмәлә кәлмишди».

Тејмуру һәрби јүрүшләрдә мүшајиәт едән тарихнәвис Гијасәддин Әлинин вердији мә'лумата көрә 1387-чи илин 17 нојабрында Тејмурун әмри илә Исфаһан әһалиси башдан-баша гылынчла доғранмышды. Шәһәрдә нә'шләрдән бөјүк дағлар јаранмышды, шәһәрдән кәнарда исә өләнләрин башларындан уча минарәләр дүзәлтмишдиләр ки, бунлар һүндүрлүкдә ән уча биналардан да һүндүр иди.

XIX әсрдә јашамыш көркәмли рус рәссамы В. В. Верешшакин Тејмурләнкин бу гәддар тарихи һәрәкәтини нәзәрдә тутараг мәшһур «Мүһарибә апофеозу» рәсмини (1871) чәкмиш вә бу шәкиллә бүтүн заманларда баш вермиш гәсбкарлыг мүһарибәләринә гаршы тамашачыда нифрәт ојатмаг мәгсәди изләмишдир. Рәссам өз әсәриндә инсан кәлләләриндән дүзәлдилән бир пирамида тәсвир етмиш вә ону «кечмишин, индинин вә кәләчәјин бүтүн чаһанкирләринә» һәср етмишдир.

«Шаһ Исмајыл» дастанында бу ифадәдән хүсусилә чох истифадә едилмишдир. Рәмдар Пәринин гардашлары Шаһ Исмајыла дејирләр: «...Јолу Әрәбзәнки адлы бир пәһливан кәсиб. Кәләнин-кедәнин малыны-дөвләтини сојуб, өзүнү дә өлдүрүр. *Лешиндән һасар, башындан минарә тикдирир*».

Əсәрдә дејилир: «Әрәбзәнки јолун гырағында дајанмышды. Шаһ Исмајылы көрүб деди:—Аллаһ сәни мәнә јахшы јетирди. *Һасарымын баша кәлмәјинә бир леш лазым иди, минарамын баша кәлмәјинә бир баш.* Инди башыны кәсиб минарәјә гојаҹам, лешини дә һасара».

Әрәбзәнки ше'рлә дә дејир:

Чохлары адлајыб о јандан бәри,
Икидләр әлимдән чәкибләр зары,
Кәлләдән минара, лешдән һасары
Бураја кәләнләр баш вериб кедәр.

Көрүндүјү кими, әслиндә Тејмурун иши олса да, бу «кәлләдән минарә...» бурада Әрәбзәнки илә әлагәләндирилмишдир. Ифадәнин даһа башга шәхсләрлә (Чинкизлә, Надирлә, Гаҹарла вә с.) дә әлагәләндирилмәсинин шаһиди олуруг. Бу исә о демәкдир ки, «башлардан минарә...» тикдирмә ифадәси үмумиләшәрәк бүтүн гәсбкарларын, гәддар һөкмдарларын һәрәкәтләрини сәчијјәләндирмәк үчүн ишләнмәјә башламышдыр.

Инкилис сәјјаһы вә таҹири Һанвеј көстәрирди ки, Надир шаһ Ширванда кәсилмиш инсан башларындан бир тала тикдирмишди. Мә'лумдур ки, 1742—43-ҹү илләрдә Надирин јүрүшү заманы он беш мин ширванлы өлдүрүлмүш, Азәрбајҹанын гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән олан Шамахы шәһәри јерлә јексан едилмишди.

Ҝ. Мәммәдовун «Азәрбајҹан јазычыларынын һәјатындан дәгигәләр» китабында дејилир: «Гаҹар гаты диндар олдуғу үчүн ҹүмә ахшамы ган төкмәји күнаһ сајыр вә дејир: «Сабаһ елә бир сијасәт еләјим ки, тарихләрдә дејилсин. Бир минарә гурдураҹағам, шаир Молла Пәнаһын да башы лап јухарыларда асылсын».

Бу фикир С. Вурғунун «Вагиф» драмында Гаҹарын дилиндән белә верилмишдир:

Инди бәрк дурун!
Бурда *кәлләләрдән бир гала* гурун!
Көјләрә дајансын гој онун башы!
Дибиндән чај кими ахсын көз јашы.
Онун зирвәсиндә јалныз вә јалныз
Вагифин башыны гојмалысыныз.

Һәр ики фикир Ј. В. Чәмәнзәминлинин вердији ашағыдакы мә'лумата әсасланыр: «Аға Мәһәммәд шаһ Шушаны алдыгдан сонра бир чох адам һәбс етдирмишди.

Шаһын әмринә көрә һәбсдәкиләрин башы кәсилиб онлардан бир минарә јапылмалы имиш. Дәмирчиләр сәфәрбәрлијә алыныб мых гајырмагла мәшғул имишләр. Кечә сабаһа гәдәр лазыми мигдарда мых һазыр олмаса имиш, дәмирчиләрин дә башы кәсиләчәкмиш. О кечә шаһы өлдүрүрләр, дәмирчиләрә хәбәр кедир ки, мых лазым дејил, шаһын табуту үчүн бир нечә мисмар лазымдыр. Тәһлүкәдән гуртаран дәмирчиләрдән бириси: «Еј мыхы мисмара дөндәрән аллаһ!»—дејә севинчини ифадә едир».

Көрүндүјү кими, мүәллифләр Гачарын «башлардан минарә тикдирмәк» мәгсәдиндән бәһс едир, онун фе'лән һәјата кечмәдијини көстәрирләр.

Лакин бә'зи јазыларда көстәрилир ки, куја Гачар бу мәгсәдини һәјата кечирибмиш. Бу мүлаһизә јанлышдыр.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында белә бир тәсвир вардыр: «Чүмшүд јаваш сәслә:—Әлбәттә, хан!—деди.—Билирсән ки, бу башыбатмыш дөрд мәлик мәним атамла да дүшмәнчилик едиб... Гудурғанлыг едирләр.

Хан јенә һиддәтләнирди:—Гудурғанын бојнуну салдырарлар!—деди.

Рәһмәтлик атам о гудурғанларын *кәлләләриндән* Хачында *минарә тикдирди,* јенә ағылланмадылар?».

Хәлил Рзанын «Һара кедир бу дүнја?» ше'риндә дејилир:

Бәс халгларын ганыны зәли кими соранлар
Инсан гафаларындан чирамида гуранлар
Инсан дејилми онлар?

БЕЈНИНИН ГУРДУ ТӘРПӘНМӘК

Һејванларын вә һабелә инсанларын бејниндә гурд ола биләр. Бә'зи милчәкләр (көјүнләр, мозаланлар) әсасән һејванларын бурун бошлуғуна јумурта гојур ки, бу јумурталардан чыхан сүрфә (гурд) орадан бејинә кечир. Бејнинә гурд дүшмүш һејванларда јериндә фырланма, башкичәлләнмә, чапалама һаллары мүшаһидә едилир. Ифадәнин мәчази мә'насы да бурадан төрәмишдир: көзләнилмәз һәрәкәт едән адам һаггында «бејнинин гурду тәрпәниб» дејирләр.

Ибн-Сина һаггында јајылмыш халг рəвајəтлəринин бириндə дејилир ки, тəлəбəсинин мүвəффəгијјəтлəрини көрəн пахыл мүəллим даһа Ибн-Синаны јахын бурахмыр, мүаличəсини ондан хəлвəт апарыр. Бу мүəллим бир дəфə бејнинə гурд дүшмүш бир шəхсин бејин гапағыны чыхарыр, мəггашы əлинə алыб бејиндəки гурду топармаг истəјир. Мүəллиминин һəрəкəтлəрини кизлинчə излəјəн Ибн-Сина гышгырыр: «Мүəллим! Мəггашы гыздыр ки, гурду јандырыб өлдүрсүн, јохса бејин пəрдəси дə зəдəлəнə билəр». Бу рəвајəтдə дə инсан бејнинə гурд дүшмəк еһтималы тəсдиг едилир.

Ə. Əбүлһəсəнин «Сəдагəт» романында дејилир: «Троллејбус дурачағындан бир нечə аддым узаглашанда Əждəр деди:—Мəн əризə вериб ишдəн чыхмалыјам. Сəдагəт:—*Бејнинин гурду* дејəсəн јенə *тəрпəниб*».

БЕШИККƏРТМƏ АДАХЛЫ (НИШАНЛЫ)

«Бешиккəртмə» јеринə бə'зəн «бешиккəсмə» ишлəнир. Ифадə гəдим бир адəтлə əлагəдардыр. Чох-чох гəдимлəрдə валидејнлəр өз көрпə ушагларыны бир-биринə нишанламағы лазым билдикдə, бу адəтдəн истифадə едирдилəр. Гəдим оғузлар көрпəлəрин нишанланмасына садиг галачагларыны сүбут етмəк үчүн көрпəнин бешијини кəртəрдилəр. Јə'ни көрпə гызын јатдығы бешикдə бычагла бир кəртик ачар, бунунла да мүəјјəн ишарə етмиш олардылар. Бу, бир нөв анд, сəдагəт, инам һесаб олунурду. Бə'зəн гыз вə оғлан ушагларынын бешиклəрини бир-биринə сүртəрəк вə ја јанашдырараг икисини бирдəн ејни алəтлə азачыг кəсəрдилəр, онлары диш-диш едəрдилəр.

Мүасир данышыг дилиндə «инанмырсан, кəртинə бах» ифадəси мəшһурдур. Һазырда «кəртмəк» сөзү даһа чох «чəртмəк» шəклиндə ишлəдилир.

Јакутларда инди дə белə бир адəт галыр ки, ики дост видалашыб ајрыларкəн бир-биринə садиггалма анды кими бир ағачы кəртəрлəр.

Кумыкча елə «анд» əвəзинə «керти» сөзү ишлəнир. Тəдгигатчылар кəрчəк сөзүнүн дə көкүнүн кəртмəклə бағлы олдуғуну көстəрирлəр.

«Дəдə Горгуд» дастанларында Бајбечан бəј дејир: «Бəјлəр, аллаһ-таала мана бир гыз верəчəк олурса, сиз

таныг олун, мәним гызым Бајбура бәјин оғлуна *бешиккәртмә јавуглу олсун».*

«Әмраһ... Сәлбиназа *бешик кәртмә дејикли иди».* («Халг дастанлары»).

Ел ичиндә бешиккәртмә адахлыдан үз дөндәрмәк гәбаһәт һесаб едилирди.

Бурадакы «кәртмәк» фе'линин мараглы етимолокијасы вардыр. Бу сөз гәдим Һинд-Авропа дилинә мәхсус koert («кәсмәк») сөзүндәндир ки, һәмин фе'лдән дүзәлән karta//karәta гәдим «Авеста»да «гылынч» мә'насында, осетин дилиндә «гылынч», «бычаг» мә'наларында, гарачај—балкар дилиндә gorda «гылынч» мә'насында өзүнү көстәрир. Азәрбајчан дилинин бир сыра диалектләриндә дә карда //корда/// корда сөзү «бычаг» мә'насында ишләнир.

«Бешиккәртмә» әвәзинә сонралар «көбәккәсмә//көбәккәсди» ишләнмәјә башламышдыр. Ч. Әлибәјовун «Мәним аналы дүнјам» романында Сәлим дејир: «Мәнзәри башга јердән истәјәнләр дә вармыш. Атасы һамысына дејиб ки, кишинин сөзү бирдир. Фәрәчин *көбәккәсдисидир.* Ағзымдан чыхыб ки, гызы Фәрәчә верәчәм, гуртарды кетди. Киши ачы сөзүнү бир батман балла да јемәз. Меһтәр олду, чобан олду, дәхли јохдур. Бир дәфә белә кәлам кәсилиб, вәссалам».

БЕШКҮНЛҮК ДҮНЈА

Башга сөзлә: фани, мүвәггәти дүнја. Дүнјанын «беш күндән ибарәт олдуғу» бир чох ифадәләрдә гејд едилир: Дүнја беш күндүр, беши дә гара. Һәр ашығын беш күн дөвраны олур. Күллүјүн күлү бешкүнлүкдүр.

Тарихән күнләри, ајлары вә илләри һесабламаг үчүн гәдим заманларда илин узунлуғу вә ајры-ајры ајлары тәшкил едән күнләрин мигдары һаггында мүхтәлиф халгларын тәсәввүрләри мүхтәлиф иди. Одур ки, бир-бириндән фәргләнән тәгвим системләри јаранмышдыр: јунан тәгвими, Афина тәгвими, Македонија тәгвими, Мисир тәгвими, Рома тәгвими вә с.

Башгаларындан фәргли олараг гәдим Мисир тәгвиминдә илин узунлуғу нисбәтән дәгиг нәзәрә алынырды. Мисир тәгвиминдә ил 365 күн һесаб олунур вә һәр бири 30 күндән ибарәт олан он ики һиссәјә бөлүнүрдү. Галан

беш күн исә илә әлавә һесаб едилирди. Беләликлә, һәлә једди мин ил бундан габаг мисирлиләр 12×30=360 күн һесаб етдикләри илин галан беш күнүнү «артыг» һесаб едир, бу күнләри бајрама, күнаһларын бағышланмасына, өлүләр үчүн дуаја һәср едирдиләр. Бу тәгвим реал Күнәш илиндән тәхминән 6 саат нәзәрә алмырды. Одур ки, һәр дөрд илдән бир, арада бир кечә-күндүз итмиш олурду. Гырх илдә бу фәрг он күнә чатырды. Бу, о гәдәр дә бөјүк фәрг олмадығындан нәзәрә чарпмырды. Һеродот мисирлиләрин бу тәгвимини дүзкүнлүјүнә вә садәлијинә көрә тә'рифләјирди. Мисир тәгвими Коперник дөврүнә гәдәр чох кениш мигјасда јајылмышды.

Мисир тәгвими гәдим Бабилистан тәгвими әсасында дүзәлдилмишди. Бабил тәгвиминә көрә ил һәр бири 30 күндән ибарәт олан 12 аја бөлүнүрдү (Мисир тәгвими гәдим Сасаниләр дөврүндә Иранда вә Ермәнистанда ишләдилирди).

Тарихдән әввәлки дөврләрдә мејдана кәлмиш гәдим Мисир әсатириндә дүнјанын әсасында дуран көјдәки инәкдән бәһс олунур. Бурада дејилир ки, бу инәк һәр сәһәр бир бузов (јә'ни, күнәш) доғур, ахшам исә бузовуну јејирди ки, сәһәр јенә доғсун. Өвладыны јемәк әсатири гәдим јунанларда Кронос һаггындакы әфсанәдән дә мә'лумдур. Плутарх көстәрирди ки, Кронос (Мисирдә: Кеб) илә Реја (Мисирдә: Нут) севиширләр. Лакин Һелиос (Мисирдә: Ра) онлары гарғымышды ки, илин һеч бир күнүндә өвладлары олмасын. О заман ил 360 күн иди. Һермес (Мисирдә: Тот) илин бу 360 күнүнә беш күн әлавә едир. Одур ки, бу әлавә беш күндә Мисир аллаһы Нут беш аллаһ доғур. Адлары беләдир: Осирис, Хароерис, Сет, Исида, Нефтис. 360 күнлүк илә әлавә едилән бу беш күнүн һәр бири бир аллаһын ады илә адланырды.

Әфлатун исә көстәрирди ки, аллаһ Таот (Тот) дама ојунунда Ај илаһәсиндән илин һәр күнүнүн јетмишдә бир һиссәсини удмушду вә буна көрә дә илдә беш әлавә күн газанмышды.

XI әсрин мәшһур алими Бируни дикәр Шәрг тәгвимләри кими Зәрдүшти тәгвими һаггында да әтрафлы мә'лумат верир. Бу тәгвимә көрә әввәлләр бу әлавә беш күнлүк ај илин сонуна дүшүрдү вә чох мүһүм дини бир бајрамла әлагәдар иди. Бу беш күнлүк ај өләнләрин руһуна еһтирам, һөрмәт ајы һесаб олунурду. Сасаниләр

дөврүндә гәдим фарслар буна «сәадәт (хошбәхтлик) ајы» ады вермишдиләр.

Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, күнәш илинин 12×
×30+5 тәрзиндә һесабланмасы бүтүн гитәләрдә бир сыра халглар арасында тәтбиг едилмишдир. Бирунинин мә'луматына көрә бу беш күнлүк ај орта фарс тәгвиминә сәккизинҹи ајдан сонра, Хорәзм тәгвиминә исә он икинҹи ајдан сонра әлавә едилирди.

Магсуд Һачыјев «Беш ил гоншу дијарда» адлы јазысында Иранда јашајан сабиләрин адәтләриндән бәһс едәркән көстәрир ки, «онларын мүгәддәс, јә'ни дини бајрамлары» «пәнҹә бајрамы» адланыр. Јәгин ки, бу сөз фарс дилиндәки «пәнҹ» (беш) сөзү илә әлагәдардыр. Чүнки бу бајрамда дүз беш күн шадлыг олур вә бајрам кечирилир. Бу беш күндә сабиләр гурбанлар кәсир, һәдијјәләр пајлајыр вә ибадәт едирләр».

«Азәрбајҹан пионери» гәзетинин 31 декабр 1976-чы ил тарихли нөмрәсиндә дәрҹ едилмиш бир мәгаләдә дејилир: «Гырмызы дәнизин ҹәнуб саһилләриндә Африканын гәдим бир өлкәси—Һәбәшистан јерләшир. Һәбәшләр јени или 1976-чы ил сентјабрын әввәлләриндә гаршыламышлар.

Иш бурасындадыр ки, бу өлкәдә ил 12 дејил, 13 аја бәрабәрдир. Илин 12 ајы 30 күндән, 13-чү ајы исә ҹәми 5, јахуд 6 күндән ибарәтдир. Јерли адәтә көрә бу өлкәнин әһалиси илин сонунҹу ајыны пулсуз ишләјир. Елә буна көрә дә гуртармагда олан көһнә ил һәбәшләрин икитәрәфли бајрамы һесаб едилир: әввәла, онлар јени или гаршылајыр, сонра да илин ән «фајдасыз» ајы илә видалашырлар».

Көрүндүјү кими, бу беш күнлүк ајда адамлар дүнја, онун вәфасызлығы һаггында дүшүнүрдүләр. И. Нәсиминин бир гәзәлиндә дејилир:

Бәнөвшә, күл тамашасы, гәнимәт бил ки, беш күндүр,
Сатыр мә'шугә күл һүснүн, хәридар ол бу базарә.

Беләликлә, һәмин беш күнлүк ајы өз өлүләри илә «үнсијјәт сахлајан», мүгәддәсләрин, әзизләрин руһлары илә үнсијјәти бир сәадәт сајан гәдим инсанларда дүнјанын өтәрилијинә, фанилијинә, әслиндә һәмин бу беш күндән ибарәт олдуғуна инам јаранмышды.

Јухарыдакы ифадәнин һәмин мә'насы гејд олунан бу инамын дилдә галығындан башга бир шеј дејилдир. Зәрдүштилијин бир сыра изләри кими, һәмин ифадә дә ди-

лимиздә јашамагда давам едир. Инди дә бә'зи диалектләрдә баһарын илк беш (бә'зән дә үч) күнү «гарынын борчу» ады илә гејд едилиб фәргләндирилир.

«Гобустан» инчәсәнәт топлусунда (№ 3, 1978-чи ил) дәрч олунмуш «Еллик тамашаларындан» адлы бир јазыда дејилир: «Танынмыш етнографија алими инкилис Ч. Ч. Фрезер (1854—1941) Кәвсәчдәки Косаны «Сакеј шаһ»ын там ејни, бәлкә дә она јахын олан бир образ кими тәдгиг едир. О, ерамыздан әввәл алтынчы әсрдә јашамыш бабил каһини алим Берозун јаздыгларыны әсас көтүрүр. Берозун јашадығы дөврдә һәр ил гыш күндөнүмү күнү (мүасир тәгвимлә 21 декабр күнү) Бабилистанда «Саккеја» адлы бир мәрасим шәнлији кечириләрмиш. Беш күн давам едән бу бајрамын әввәлиндә өлүмә мәһкум едилмиш бир чанини шаһ кими кејиндириб тәнтәнә илә тахта чыхарырдылар. Бу «тәлхәк шаһын һакимлији» беш күн давам едирди ки, һәмин күнләрдә һамы она итаәт едир, о исә падшаһлара мәхсус бүтүн үстүнлүкләрдән истифадә едәрәк јејиб-ичир, әјләнир, һәтта һәгиги шаһын чаријәләринә дә әл ата билирди.

Беш күнлүк мүддәт баша чатдыгдан сонра бу јаланчы шаһ үзәриндә е'дам ајини ичра олунурду. Онун әјниндәки шаһанә либасы чырыб чыхарар, јахшыча гамчылар, улаг үстә миндириб күчәләри кәздирдикдән сонра халгын көзү өнүндә вә онун иштиракы илә чанини ја боғаздан асар, ја чармыха чәкәрдиләр». Демәли, бу заваллылар да дүнјада јалныз беш күн кеф чәкәрмишләр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гәбрдән мәктуб» фелјетонунда дејилир: «Јығ башына оғул-ушағыны вә мәшғул ол јемәјә. Нә һасил олачаг сәнә бу беш күнлүк дүнјадан?»

И. Әфәндијевин «Баһар сулары»нда Гулу дејир: «Адә, *беш күнлүк дүнјадыр* еј, је, ич, кеф чәк!».

Тәдричлә ифадә деформасијаја уғрамыш, халг дилинә мәхсус әлавә—емосионаллыг мәгсәди илә бураја «беши дә гара» тәркиби артырылмышдыр: бу дүнја беш күндүр, беши дә гара.

Ә. Бабајеванын «Һарадасан дост, һарадасан?» романында дејилир: «Еһ, *дүнја беш күндүр, беши дә гара!* Је, ич, кеф чәк».

Бу ифадә илә әлагәдар даһа бир сыра тәркибләр формалашыб ишләдилмәкдәдир.

М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» пјесиндә Дәрвишоғлу белә охујур:

Сакит ол, бу евдә *беш күн гонагсан,*
Аллаһа сығынсын кәрәкдир инсан.

Дилимиздә «беш күнүн гонағы» вә һәмин мә'нада «гонаг» сөзү дә бу ифадә илә бағлыдыр.

С. Вурғунун «Бизим дағлар» гошмасында охујуруг:

Бир гонағам бу дүнјада,
Бир күн өмрүм кедәр бада,
Вурғуну да салар јада,
Дүз илгарлы бизим дағлар.

Бә'зән дә «беш күнлүк» әвәзинә «ики күнлүк», «үч күнлүк» ишләнир. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Кәч габырға» фелјетонунда дејилир: «Бунлара һеч дејән јох ки, еј баба, бир тикә чөрәјин варса, отур раһат је, ики күнлүк дүнјада кефинә бах!»

С. Вәлијевин «Дүјүнләр» романында белә бир диалог вардыр:

— «...Өзүнү әзијјәтә салма, *үч күнлүк* дүнјадыр.

— Үч күн?

— Сән кедәндә *беш күн* дејирдиләр. Инди ону ихтисара салыблар.

— Буну ешитмәмишдим.

— Һәлә һарасыдыр. Чох шеј ешидәчәксән».

«БӘЛКӘ»НИ ӘКИБЛӘР БИТМӘЈИБ

Адәтән диалог нитгиндә «бәлкә» сөзү илә данышмаға башлајыб мүәјјән күман, еһтимал ирәли сүрәнләрлә разылашмадыгда бу гәрибә ифадә ишләдилир. Ифадә мараглы бир «сөз ојуну» әсасында мејдана чыхмышдыр. Бурада әслиндә «бәлкә» сөзү «бәлкә» сөзү илә гаршылашдырылмышдыр. Бәлкә әкинләрин арасында бош галан, әкилмәјән јер, мәрз (әкин јеринин һүдудуну билдирән нишан) демәкдир. Бу јер тапдандығы үчүн әкилсә дә һеч нә битмәз. Бәлкәни (бәлкә јери) әкибләр битмәјиб. Сонрадан «бәлкә» сөзү «бәлкә» илә әвәзләнмишдир.

Б. Ваһабзадә «Чөрәк—сәадәт» ше'риндә јазмышдыр:

«Бәлкә...—деди,
әкибләр
битмәјибдир.

Анадолу кәндлиси кәзди бүтүн өлкәни,
Хејир ахтарды,
көрдү,
гисмәтинә шәр дүшүб.

Габилин «Нәсими» поемасында дејилир:

Ола биләр! Еһтијач мөһләт верәрсә әкәр...
Бәлкә верди? *«Бәлкә»ни әкибләр битсин чәтин.*
Исфаһан һалвасыны фөвгүнә галха билмәк
Бүтүн адиликләрин, бәшәрин, тәбиәтин?!

Ифадә тәдричән үмумиләшдији үчүн бурадакы «бәлкә» әвәзинә еһтимал, шүбһә билдирән башга дил ваһидләри дә ишләнмәјә башлајыр.

И. Әфәндијевин «Атајевләр аиләсиндә» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«Рејһан: Кәләчәји ким билир.

Илдырым Атајев: *«Ким билир»и әкибләр битмәјиб».*

Ә. Вәлијевин «Көрүш» һекајәсиндә дејилир:

—«Сағлыг олса нә вахт гајыдырсан?

Әлигулу үмидсиз бир һалда деди:—*Көрәк дә...*

Дојмазова Әлигулуну лаға гојду:—*Көрәји әкибләр, битмәјиб».*

(БӘХТИНӘ) ОХ АТМАГ

Башга сөзлә: талејини сынамаг. Ифадә ән гәдим сеһркарлыг инамлары илә әлагәдар јаранмышдыр. Гәдим инсан ова кетмәздән әввәл овлајачағы һејванын рәсмини чәкиб ону охлајарды. Илк заманлар даһа чох адәт, вәрдиш, усталыг мәгсәди изләјән бу һәрәкәт тәдричән рәмзи, сеһркарлыг кејфијјәти газанмышды. Нәсир Рзајев јазыр ки, «гаја үзәриндәки һејван тәсвирини низә вә ја охла вуран—сеһрләјән овчу архајын олурду ки, овлајачағы һејван артыг сеһрләнди вә мүтләг она гисмәт олачагдыр».

Бу үсулла бәхти дә овламаг, сеһрләмәк «мүмкүндүр». М. Ә. Мө'чүз «Мәнәм» ше'риндә јазмышдыр:

Зибәс ки, чанә дојмушам, оху кәманә гојмушам,
Мүнәччүма! Сәни худа, *о бәхти вер нишан* мәнә.

«Бәхт» халг дилиндә чанлы кими ифадә олунур: *бәхти ајаг үстә олмаг, бәхти дөнмәк (күсмәк), бәхти кәтирмәк (ишләмәк, гудурмаг), бәхти јар олмаг, бәхти сөнмәк (тәрс кәлмәк), бәхти үздә олмаг, бәхтинә тәпик (шыллаг) атмаг, бәхтинә гаршы чыхмаг* вә с.

Бу тәркибдә «бәхт» сөзү әслиндә вахтилә мә'лум олуб, сонралар унудулан ешг, аилә, овчулуг аллаһынын ады јериндә ишләнмишдир. Буну изаһ етмәк үчүн «ох» сөзү үзәриндә дурмаг зәруридир. Дилин ән гәдим дөврләриндә әлагәдар анлајышлар ејни сөзләрлә ифадә олунмуш, тәдричән диференсиаллашма кетмишдир.

Тәдгигатчылар гәдим түрк чәмијјәтинин ијерархијасыны белә мүәјјәнләшдирирләр: огуш (аилә), уруғ (нәсил), бод (гәбилә), ок (сијаси гурулуша малик гәбилә), бодун (гәбиләләр бирләшмәси, гәбилә иттифагы), ел// ил (дөвләт).

«Огуш» сөзүнүн көкү «огу» вә ја «ог» һесаб олунур (огул//оғул да бу көкдәндир). Чәмијјәтин һүчејрәси, ән кичик үнсүрү олан огуш (аилә) ган гоһумлуғуна әсасланырды. Огуш адланан аилә кичик аилә иди (гәдим јунанларда, ромалыларда вә башга халгларда исә бөјүк, кениш аилә мөвчуд олмушдур). Бу аиләдән олан оғлан вә ја гыз евләнәркән ата малындан өз пајыны алыб, башга јердә ев гурарды (тикәрди). Ата еви ән кичик ушаға—сонбешијә галарды. Јалныз башга гәбиләдән евләнмәк оларды (екзогамија). Бу чох гәдим адәтин изләри муасир дилләрдә јашамагдадыр.

Адәтән кәнчләр ох атар, ох һара дүшсә орадан евләнәр вә орада ев гурардылар. Һабелә ев, очаг илаһәсинә ох атыб бәхти сынардылар. Бир чох халгларда очаг, ев гадын тимсалында тәсәввүр едилирди ки, бу һал матриархат һәјат тәрзи илә әлагәдар олмушдур. Ибтидаи гәбилә гурулушунун галығы олан очаг култу гәдим јунанларда да мөвчуд олмушдур. Орада мүгәддәс очаг илаһәси Һестија һесаб олунурду.

Ох, ов, ев сөзләриндә мүштәрәк чәһәтләри (комплекс семантик әлагәни) көрмәмәк мүмкүн дејилдир. Демәк

олар бүтүн халгларда (бә'зи истисналары нәзәрә алмыраг) ев вә ов тотеми (аллаһы) гадын илаһәләр олмушдур. Ов вә ох сөзләринин јахынлығы һеч бир шүбһә доғура билмәз. Рус дилиндә «ов» мә'насы верән «охота» сөзүндә «ох» үнсүрү диггәти чәлб едир.

Қөкү ов//ав илә бағлы олан аврат// арвад әслиндә һәјат, јашајыш вә доланачағы тәмсил едирди. Гәдим шумерләрдә дирилик, јашајыш анлајышы ох ишарәси илә көстәрилирди. Ејни ишарә һәм јашајыш (һәјат), һәм дә «ох» демәк иди. Гәдим Һинд-Авропа дилләриндә дә һәр ики анлајыш ејни бир сөзлә («ти») верилирди.

Дилимиздәки «арвад» сөзүнүн гәдим шәкилләриндән бири аврат//авырат//авурғат//орағут тәрзиндә олмушдур. Сөзүн көкүндә ав//ов үнсүрү асанлыгла сечилир. Нағыл вә дастанларымызда ев гурманын (евләнмәнин) овла әлагәдар олдуғуна аид истәнилән гәдәр нүмунә вардыр. Гәһрәман ох атыр, ох һара дүшсә орада ев гурур, евләнир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да дејилир: «Оғуз заманында бир јикит ки, евләнсә ох атарды. Оху нә јердә дүшсә онда кәрдәк тикәрди. Бејрәк хан дәхи охун атды, дибинә кәртәјин тикди».

Орхан—Јенисеј абидәләриндә ев анлајышы әб//әп// ав шәклиндә ишләнмишдир. Мүасир тувин дилиндә әпчи сөзү арвад анлајышыны билдирир. Һабелә XIV әср абидәси Сејфи Сәраинин «Күлүстан»ында әбчи //епчи сөзү «арвад» мә'насында ишләнмишдир. Көрксүз әбчинин әри көзсүз кәрәк • («чиркин арвадын әри кор кәрәк»).

Ев//әв// ав вә аврат анлајышлары арасында тиположи јахынлыг да диггәти чәлб едир: дилимиздәки «евләнмәк» анлајышы русча «жениться» «һәрфән» «ав-ратланмаг») шәклиндә ифадә едилир.

Аврат (ағургат) евин (очағын) мүһафизәчисидир, огушу (аиләни) сахлајан, јашадандыр. Ев//ав гурмаг үчүн ова//ава чыхырлар, ох//ог атырлар, ав-рат алырлар. Оху исә бәхтә, талејә атырлар. «Дәдә Горгуд»да көстәрилир ки, гызлар өз талеләрини тә'јин едән ох атырлар, ох дүшән јердә ев, аилә гурурлар: «Отуз доггуз гыз талели талејинә бирәр ох атды. Отуз доггуз јикит охунун ардынча кетди».

Бу охлар адәтән ев, аилә, ов, тале, бәхт илаһәсинә— бизим зәннимизчә, Бутаја (мүгајисә ет: Бута вермәк)

атылыр... (Гәдим јунанларда Аполлон һәмишә ох илә бирликдә рәсм едилирди.)

Филолокијамызда узун мүддәт ана дилини елми әсас--ларда тәһлил едиб өјрәнмәк әвәзинә, онун тәркибиндә башга дилләрин (әсасән әрәб вә фарс дилләринин) изләрини, тә'сирини ахтармагла мәшғул олмушлар. Аз-чох бәнзәрлик тапан кими, бу вә ја дикәр һадисәни, факты һәмин дилләрлә бағламаға чалышмышлар ки, өзлүјүндә бу һал мүсбәт гијмәтләндирилмиш, алимлик, савадлылыг, мә'луматлылыг һесаб едилмишдир. Бир сыра дикәр сөзләр кими, түрк дилләринә мәхсус арвад//аврад// //аврат// авурғат сөзүнү дә әрәб дилинә мәхсус һесаб етмиш, бу дилин «өврәт» сөзү илә әлагәләндирмишләр. Лакин әслиндә бу ики ваһид «тәсадүфи сәс ујғунлуғу» нәтиҹәсиндә бир-биринә јахынлашан кетерокен омонимләрдир.

«Ев» вә «арвад» анлајышларынын әлагәси башга дилләрин материалларында да мүшаһидә едилир. Саадәт Чағатај көстәрир ки, фарсча «ханым» (гадын//арвад) вә «ханиман» (ев) ејни көкдәндир. Һабелә дилимиздә «ев» сөзүндән дүзәлән «евлик», «евдәки» сөзләри «арвад» мә'насында ишләнир. Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» пјесиндә Ибад дејир: «...Бу дајаныб белә, бизим гардашын евлији дә белә».

А. Кондратовун «Сирдән бирлијә доғру» китабында дејилир: «15—30 мин илләр бундан әввәл Авропа вә Асијада јашамыш инсанлар үчүн дә гадын «торпағын анасы» вә онун һөкмдары һесаб олунурду. Атлантикадан тутмуш Сибирә гәдәр нәһәнк бир әразидә археологларын тапдыглары сајсыз-һесабсыз гадын һејкәлчикләри вә фигурлары бу барәдә инандырычы шәкилдә сөһбәт ачырлар. Бүтүн бу фигур вә тәсвирләрдә биз евин очағыны горујан гадынла растлашырыг (бу тәсәввүрүн галыглары бир сыра дилләрдә горуну́б галмышдыр: гырғыз дилиндәки «уј» сөзү һәм «ев», һәм дә «гадын» мә'насыны верир; гәдим јәһуди дилиндә дә бу анлајышлар ејни бир сөзлә ифадә олунубдур: Тибет ләһчәләринин бириндә «арвад» сөзү ики һиссәдән ибарәтдир: биринҹиси «ев», «јашајыш јери» мә'насыны, икинҹи һиссә исә «очаг» мә'насыны верир)».

Мирәли Сејидов јазыр: «Оғуз версијаларына әсасән мүәјјәнләшдирилир ки, гәдим түркдилли халгларда ов, ох-јај култу вар имиш вә онлар дәмирә еһтирам едир-

мишләр. Бир чох әдәби вә тарихи абидәләрә истинад едиләрәк көстәрилир ки, ох-јај култу түрк дилли халгларда ев-ешик, аилә гурмаг култу кими көзә чарпыр».

Бүтүн бунлардан сонра поезијамызда чох ишләнән «ох атмаг», «охуна//овуна чыхмаг» вә с. ифадәләрин мәчази мә'насынын мәншәји ајдынлашыр: «...Ҹаным нишана олсун, јар охун атан јерә».

Көрүнүр ки, гәдимләрдә атылан охун нишана, бутаја дәјмәмәси олдугча мәнфи гијмәтләндирилир, шәхсин габилијјәтсизлијини әкс етдирирди. Одур ки, «оху даша дәјмәк», «оху боша чыхмаг» тәркибләри «бәхти, талеји кәтирмәмәк» мә'насы кәсб етмишдир.

С. Рәһимовун «Шамо» романында дејилир: «Гызларын севки, *мәһәббәт охлары даша дәјдијиндән* өзләри бурада ајры-ајрылыгда, бирчә-бирчәејнән даша дөнүбләр».

БӘХТ (ТАЛЕ) УЛДУЗУ

Гәдимдә вә Орта әсрләрдә Шәргдә (сонралар исә Гәрби Авропада да, сахта нүҹум елми мөвҹуд олмушдур. Бу елмин хадимләри олан мүнәҹҹимләр сәма ҹисимләринин (планет, комета, метеорит вә улдузларын) вәзијјәтинә әсасән фал ачыр вә инсан талејини әввәлҹәдән хәбәр верирдиләр. «Һәр кәсин көјдә бир улдузу вар» дејән мүнәҹҹимләр инсан доғуланда сәма ҹисимләринин вәзијјәтини көстәрән хүсуси ҹәдвәлләр тутурдулар. Бу ҹәдвәлләр васитәсилә адамларын вә бир сыра һадисәләрин кәләҹәјини гуја мүәјјән едә билирдиләр. Јухарыдакы ифадә, һабелә «улдузу сөнмәк», «улдузу парламаг», «улдузу барышмаг», «уғурлу улдуз алтында доғулмаг» вә с. кими ифадәләр бунунла әлагәдар јаранмышдыр.

Һ. Зәрдабидән бәһс едәркән З. Көјүшов јазыр: «Зәрдаби тәбиәтдәки ганунаујғунлуглардан бәһс едәрәк, һеч бир ганунаујғунлуға әсасланмајан јаланчы елм олан астролокијанын кәскин тәнгидини вермишдир. О дејирди ки, «көј ҹисмләринин јер үзәриндә ајры-ајры адамларын талејинә һеч бир дәхли јохдур, гуја «һәр кәсин көјдә бир улдузу вар»—дејән мүнәҹҹимләрин иддиасы һеч бир әсасы олмајан бош ҹәфәнкијатдыр». Де-

мәли, јухарыдакы ифадә әслиндә инсанларын елмә гәдәрки тәсәввүрләринин дилдә галығыдыр.

Ч. Бәркүшадын «Бозатын белиндә» романында Нәби илә Һәчәрин севишмә епизодунда дејилир:

— «Әзизим, о үлкәри көрүрсән?

— Көрүрәм.

— Мәним бәхт улдузум да онларын арасындадыр».

Әли Тудә «Тале үлкәрим» шеириндә јазмышдыр:

Һәрәнин көј үзүндә
Бир *тале үлкәри* вар.
Ахы, гышын баһары,
Кечәнин сәһәри вар.

С. Әһмәдовун «Тоғана» романында дејилир: «Бу көрпәнин көзләри *сәнинлә Рәһиләнин* тале *улдузудур*».

С. Вурғунун бир шеириндә *«Талејин улдузу* сөндү бир анда!»—дејилир.

БИР БОЈНУ ОЛСАЈДЫ БӘШӘРИЈЈӘТИН, ОНУ БИР ГЫЛЫНЧЛА ВУРАРДЫМ ЈӘГИН!..

С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Гачарын дилиндән јазылмыш бу ифадә мәшһурдур.

Ифадәнин ән гәдим вариантынын мүәллифи гәдим Рома императору Калигула Һај Сезар (12—41-чи илләрдә јашамышдыр) һесаб олунур. 37—41-чи илләрдә һакимијјәт сүрән Калигула чох амансыз вә гәддар бир һөкмдар иди, бүтүн-һакимијјәти өз әлиндә чәмләмишди. Өзүнә аллаһ кими сәчдә едилмәсини тәләб едирди. Онун гаршысында һәр кәс диз чөкмәли, ајагларындан өпмәли иди. Һәддән зијадә чылғын олан бу һөкмдар гәрибә, шылтаг һәрәкәтләри илә мәшһур иди. Мәсәлән, өз севимли атыны сәфир вәзифәсинә тә'јин етмәк истәјирди. Бир дәфә сиркдә күтләви тамаша заманы чамаат онун хошладығы актјорлары бәјәнмәјиб, башга актјорлары алгышладығы үчүн әсәбиләшән Калигула демишди: «Аһ, Рома халгынын бир бојну олсајды, ону бир гылынчла үзәрдим». Бу азғынлыгларына көрә дә о өлдүрүлмүшдү.

И. Әфәндијевин «Он манатлыг лүстр» пјесиндә Мидһәт Рәһиләјә белә дејир: «Јохса, елә күман едирсән

ки, мән сәни хилас етмәк үчүн бу пуллары кери гајтардым? Јох! Әкәр он минләрлә сәнин кимисинин бир бојну олсајды мән уф демәдән ону гылынчла вурардым».

БИР КӨЗҮ АЛА ДАҒА БАХЫР, БИР КӨЗҮ ГАРА ДАҒА

Мүасир данышыг дилиндә һабелә «Бир көзү шимала бахыр, бир көзү чәнуба», «Бир көзү шәргә бахыр, бир көзү гәрбә» ифадәләри дә ишләдилир вә бунларын һамысындан чәп адамлары сәчијјәләндирмәк үчүн вә ја башга мәгсәдләрлә истифадә олунур.

Гәдим заманларда адамлар чәһәтләри рәнкләрин ады илә ифадә едирдиләр. Бир сыра дағ, чај вә с. адларыны нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, онларда ағ вә гара сөзләри чәһәтләри экс етдирир: Ағсу—Гарасу, Ағ чај—Гара чај, Ағ (ала) дағ—Гара дағ вә с.

Күман ки, јухарыдакы ифадәдә «ағ» әвәзинә «ала» ишләнмәси ритм, аһәнк мәгсәди илә баш вермиш бир һадисәдир.

Ағ вә гара сөзләри мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф шәкилдә гаршылашдырылыр вә мә'наландырылыр. Авропалылар үчүн матәм рәмзи гара, Асијада исә (Чин, Һиндистан) ағ рәнк һесаб едилир.

Дилимиздә ағ вә гара сөзләри һәм дә мүхтәлиф чәһәтләри билдирир. Мәсәлән, ағ јел шәргдән, гара јел гәрбдән әсән күләји ифадә етмәк үчүн ишләдилир.

Тарихән ағ вә гара сөзләри ичтимаи-игтисади факторлары да экс етдирмишдир: ағ—веркидән азад едилән, гара—верки вермәјә мәчбур едилән мә'насында ишләнмишдир (гара фәһлә, гаракүнлү ваһидләриндә бу мә'на мүһафизә едилир).

Бә'зән «ала дағ», «гара дағ», ифадәләри үмумиләшиб гејри-муәјјән бир денотатын ифадәси үчүн ишләнир.

Г. Хәлиловун «Мән нә едим» һекајәсиндә дејилир: «Ушағын ағлајаныны јаныма чағырдым, овутдум. О бириләри дә кәлиб јанымда отурдулар. Ала дағдан, гара дағдан, јаландан-паландан данышыб башларыны гатдым».

БИРЛИКДӘ БИР ПУД ДУЗ ЈЕМӘК

Башга сөзлә: бир шәхси узун мүддәт әрзиндә јахшыча танымаг, өјрәнмәк.

Гәдим заманларда дуз чох дәјәрли, гијмәтли бир не'мәт һесаб олунурду, һәтта бә'зән гызыл гијмәтинә сатылырды. Халг адәтләриндән бири—гоншунун пај көндәрдији габа дуз гојулуб гајтарылмасы да бунунла әлагәдардыр. Даңышыг дилиндәки «дуз күнү» ифадәси дә, күман ки, дузун тәсәррүфат вә һәјати-мәишәт әһәмијјәтини көстәрир.

«Бирликдә бир пуд дуз јемәк» ифадәси о заманлар инсанларын бир јердә узун мүддәт јашадығыны экс етдирирди. «Бирликдә дуз јемәмәк» ифадәси исә јахшы танымамаг вә ја танымаг истәмәмәк демәкдир.

Вахтилә гәдим Рома вәтәндашлары арасында дуз бир достлуг рәмзи һесаб едилирди. Бир сыра өлкәләрдә дуз (дуз-чөрәк) мүгәддәс сајылырды. Гәдим јәһудиләрдә вә әрәбләрдә дә дуз достлуг рәмзи олмушдур.

Мәшһур «Әлибаба вә гырх гулдур» нағылында Әлибабаны өлдүрмәјә кәлмиш гулдур онун евиндә хөрәк јемәк истәмир. Чүнки о бу евдә дуз јесәјди ев саһибини өлдүрә билмәзди.

Халг мәишәтиндә евә кәлән әзиз вә һөрмәтли гонаға адәтән дузлу хөрәк верилир. Башга бир јозма: арвадын хөрәји дузлу (шор) биширмәси әрини чох истәмәси кими јозулур.

Р. Рза М. Мүшфигә һәср етдији бир ше'риндә јазыр:

Бир јаз күнү таныш олдум онунла
Сонра да ајрылмадыг,
пајыз олду, гыш олду.
Нечә дејәрләр,
бир пуд дуз једик,
Ше'р охудуг,
Ше'р дедик.

Ә. Әјлислинин «Бир мисранын јухусу» һекајәсиндә дејилир: «Инсафән, Чүмшүд өзүнү чох сәбирли апарыр... Дејир ки, биз сәннән дағда-дашда *бир пуд дуз јемишик,* мән сәнин нишанлына хор бахсам, кәрәк о дуз көзүмдән төкүлә».

Ә. Әбүлһәсәнин «Тамаша гарынын нәвәләри» повестиндә дејилир: «Икрам нәвазишлә, мәһәббәтлә онун әли-

ни додагларындан аралаjараг, ири овчунда сахлаjыб деди:—Биз һәлә деjәсән, әзизим, кифаjәт гәдәр *дуз jемәмишик.*

Гарател бунун мә'насыны баша дүшдү. Бу о демәк иди ки, биз бир-биримизи һәлә jахшы танымырыг».

БИР НӘФӘР МОЛЛА, ҮЧ МАНАТ ПУЛ, БИР ҠӘЛЛӘ ГӘНД

Аз хәрч чәкмәклә евләнмәк истәjәнләрин арзусу һаггында истеһза вә jа зарафатла деjилир.

Ифадә Үзеjир Һачыбәjовун «Аршын мал алан» мусигили комедиjасында Султан бәjин дилиндәндир. Гоча вә хәсис Султан бәj үч манат пул вә бир кәллә гәндлә арвад алмаг арзусу илә jашаjыр вә тез-тез бу сөзләри ишләдир.

Фиридунбәj Ҡөчәрли 1909-чу илдә jазырды: «Индики адамлар мәһәббәт адланан али һиссә башга мә'на верирләр. О сәбәбдәндир ки, мәдәниjjәтли милләтләр арасында тәәһһүл вә тәзвич мәсәләсинә артыг диггәт jетирирләр вә артыг еһтиjатлы олурлар. Бурада *бир бошгаб ширни вә бир кәллә гәнд вә үч манат пул* илә тез әлдән иш битиб әгди-никаһ олмур».

БИШМИШ ТОJУҒУН ҠҮЛМӘJИ ҠӘЛИР

Мә'насыз, бивеч иш, һадисә һаггында сөһбәт кедәркән ишләдилир.

Бишмиш һеjван кәлләсинин «күлмәси» вә jа бу шәкилдә нәзәрә чарпмасы тамамилә тәбии вә реал бир фактдыр. Мәсәлән, М. Сүлеjманлынын «Дәjирман» повестиндә бишмиш тоғлу башларынын «күлмәси» белә тәсвир олунур: «Ҡөjчәк кабабчы гулплу газанларын ағзыны ачыб гарышдырмаға башлады. Дүнән кәсилән тоғлуларын баш-аjағыjды, ахшамдан бәриjди гаjнаjырды. Тоғлуларын үзләрини, башларыны гырхмышдылар. Додаглары бишиб чәкилдиjиндән чоху «күлүрдү». Гаjнадығы газана күлүрдү, көjчәк кабабчынын көjчәклиjинә күлүрдү, чөмчәсинә күлүрдү».

Бишмиш балығын күлмәси рәвајәти исә мүхтәлиф вариантларда јајылмышдыр.

Гәдим һинд әфсанәси «Шукасаптати» әсәриндә тутугушунун дилиндән белә бир әһвалат рәвајәт олунур: һинд рачәси зәнкин бир аиләдән чыхмыш ханымыны чох севирди. Бир дәфә онларын јемәк сүфрәсинә гызардылмыш балыг кәтириләндә ханым јашынараг демишди: «Мәним ағам, мән бу балыглара баха билмирәм, бәлкә бунлар еркәк балыглардыр, демәли, мәнә намәһрәмдирләр». Бу сөзләр дејилән кими гызардылыб сүфрәјә гојулмуш балыглар елә учадан гәһгәһә чәкиб күлмүшләр ки, бүтүн шәһәр әһли онларын сәсини ешитмишдир.

Һөкмдар бүтүн мүшавирләри, мүнәччимләри вә фалчылары чәм едиб балыгларын күлмәсинин сәбәбини сорушур, һеч кәсдән мүвафиг чаваб ала билмир. Белә олдугда һөкмдар брәһмәнләрин башчысына әмр едир ки, бу сирри өјрәнсин, экс һалда ону өлкәдән говачағы илә һәдәләјир. Евә пәрт кәлмиш баш брәһмәндән гызы онун кәдәринин сәбәбини сорушур. Мәсәләни өјрәнән гыз гәрара кәлир ки, атасынын әвәзинә балыгларын күлмәси сәбәбини о өзү һөкмдара данышсын.

Брәһмәнин гызы әввәлчә һадисәнин сәбәбини ачмаг истәмир, бир нечә күн мүхтәлиф әлавә мисалларла һөкмдарын башыны гарышдырыр, бу мәсәләни ачыб-ағартмамасыны хаһиш едир. Лакин һөкмдар дедијиндән дөнмүр, балыгларын күлмәсинин сәбәбини өјрәнмәк истәјир. Мә'лум олур ки, һөкмдарын балыглардан јашынан ханымы өз нөкәрләри илә әлагәдә олурмуш. Балыгларын күлмәјинә сәбәб дә бу имиш.

Зијаддин Нахшабинин «Тутинамә»синдә дә балыгларын күлмәси илә әлагәдар олан буна јахын бир әһвалатдан бәһс едилир.

Бу рәвајәт шәргин мүхтәлиф халглары арасында мүхтәлиф вариантлар кәсб едәрәк јајылыб мәшһурлашмышдыр.

С. Рәһимов халг ичәрисиндә јајылмыш һәмин рәвајәт әсасында «Күлән балыг» адлы һекајә јазмышдыр.

Бишмиш балығын күлмәси илә әлагәдар рәвајәтләр мөвчуд олса да, ифадә бишмиш тојуғун күлмәси илә әлагәдар формалашмышдыр: «Бишмиш тојуғун күлмәји кәлир».

С. Рәһимовун «Ата вә оғул» повестиндә Фирәнкиз дејир: «...Гәһрәманда елә мәзәли хасијјәтләр вар ки, аз галыр бишмиш тојуғун күлмәји кәлә».

Бу ифадә Зијаддин Нахшабинин «Тутинамә»синдә тәсвир олунан бир әһвалат илә әлагәдар олуб кениш јајылмышдыр. Кирман әтрафында шаһанә һәјат кечирән бир әмир вар иди ки, онун күләндә ағзындан гызылкүл төкүлән бир сүфрә јолдашы вар иди. Бир күн бу әмирин чох һөрмәтли гонаглары кәлир вә әмир өз һәмсүфрә достунун габилијјәтини—күләндә ағзындан күл төкүлдүјүнү онларын гаршысында нүмајиш етдирмәк истәјир. Достунун далынча адам көндәрир. Әмирин јанына кетмәкдә олан досту јолда дәһшәтли дәрәчәдә кифир олан бир зәнчинин өз-өзүнә севиндијини, шадлыгдан атылыб-дүшдүјүнү көрүр, бу шадлығын сәбәбини өјрәнмәк истәјир. Зәнчи бу шәхсә дејир ки, әмирин гонаглары кәлиб, онлар бир нечә күн бурада олачаглар, бу гонаглыгда әмирин һәмсүфрә досту да иштирак етмәлидир. Онун арвады мәним севкилимдир. Әмирин досту евдә олмадығы мүддәт әрзиндә мән севкилимлә бирликдә олачағам. Әмирин сүфрә досту бу сөзләри ешидиб өзүнү итирир, бәрк кәдәрли һалда әмирин мәчлисинә кәлиб чыхыр: Бурада нә гәдәр чалышырларса, о күлмүр, күлә билмир. Бундан гәзәбләнән әмир ону һәбс етдирир.

Бу әмирин арвады филбанын ашнасы иди: Һәмин кечә филбан фили әмирин отағынын јанына сүрүр, отагдан әмирин арвады чыхыр вә елә филин белиндә ики ашна бир-биринә сармашыр. Бүтүн бунлары һәбсханадан мүшаһидә едән әмирин сүфрә досту гәһ-гәһ чәкиб күлүр. О саат әтрафа гызыл күлләр сәпәләнир.

Сәһәри күн әмирлә арвадынын отурдуғу јерә бағбан бир дәстә нәркиз күлү кәтирир. Әмирин арвады о дәгигә үзүнү јана чевириб башдан-ајаға чадраја бүрүнүр вә дејир: «Нәркиз күлү формача көзә охшајыр, мән исә истәмирәм ки, әримин көзүндән башга бир көз мәни көрсүн, әримин көзүндән гејри-бир көз мәнә бахсын».

Онларын сүфрәсинә бишмиш тојуглар гојулмушду. Бу сөзләр дејилән кими онлар күлмәјә башладылар. Арвад әмирин јахасындан јапышды ки, тојугларын күлмәсинин сәбәбини десин.

Бу әһвалат әтрафа јајылды. Бишмиш тојугларын нә үчүн күлдүјүнү һеч кәс изаһ едә билмирди.

Әмирин сүфрә досту да буну ешитди вә әмирә хәбәр көндәрди ки, бу һадисәнин сәбәбини дејә биләр. Әмир көһнә достуну јанына кәтиртдирир. О да әввәл күлмәмәјинин сәбәбини дејир, һәбсханада мүшаһидә етдији епи-

зоду әмирә данышыр вә ону баша салыр ки, онун хаин арвадынын данышығына бишмиш тојуг нә үчүн күлмүшдүр.

БОЈУНА ГАМЫШ ӨЛЧҮМ

Ифадә гарғыш мәгсәди илә ишләнир.

Ифадәнин әсли «бојуна ип өлчүм» шәклиндәдир. Гәдим заманларда мејидин бојуну иплә өлчәрдиләр ки, гәбир артыг газылмасын.

Н. Б. Вәзировун «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» пјесиндә Фатма ханым дејир: «Тагсыр мәним о арвадағыз оғлумдады. Елә оғулун *бојуна ип өлчүм*».

Сонралар дилдә өзүнү көстәрән дисфемизм ганунунун (евфемизмин әкси олан ганун: нејтрал ваһидләр әвәзинә вулгар, кобуд синонимләри ишләтмә) тә'сири илә «ип» әвәзинә «гамыш» ишләдилмәјә башламышдыр.

И. Әфәндијевин «Бизә инан» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«З а б и т ә: Нијә динмирсән? Киши дејилсән?

Ф е ј з и: Лә'нәтә кәлсин...

З а б и т ә: *Бојуна гамыш өлчүм* сәнин кими кишинин».

БУҒДА ЈЕЈИБ ЧӘННӘТДӘН ЧЫХМАГ

Кинајә илә: дәрди олмамаг, гајғыдан гуртармаг.

Дини рәвајәтләрә көрә куја аллаһ Адәмлә Һәвваја буғда (бә'зи рәвајәтләрдә исә алма, үзүм вә с.) көстәриб дејир ки, бунун мејвәсиндән јемәјин, әкәр јесәниз, өзүнүзә зүлм етмиш оларсыныз. Шејтан бунларын әлиндән јаныглы иди. Ахы аллаһ она әмр етмишди ки, бунлара баш әјсин. Шејтан Һәвваны башдан чыхарыр ки, бу мејвәни јејән һәмишәлик чәннәтдә галар (бә'зи рәвајәтләрдә: аллаһ кими јахшы, јаманы сечә биләр). Әввәл Һәвва, сонра да Адәм һәмин биткидән јејирләр вә буна көрә дә чәннәтдән чыхарылырлар.

Христиан дининә көрә чәннәтдән говулманын сәбәби Һәвванын вә сонра да Адәмин буғда јох, мејвә—гадаған олунмуш мејвә (алма вә с.) јемәләри олмушдур.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Арвадларымызын һалы»

адлы публисист јазысында дејилир: «Әһди-этигә кәлдикдә арвады кишијә табе көрүрүк. Төвратын вердији хәбәрә көрә чәннәт гапыларынын инсан үзүнә бағланмасынын сәбәби арвад олуб: Һәвва «гадаған олан мејвә»дән јемәсә иди вә Адәми дә јолдан чыхартмаса иди, инсан әбәди сәадәтә наил оларды. Одур ки, аллаһын арвада гәзәби кечиб, онлары һамиләликдә зәһмәтә вә доғдугда ағрыја дүчар олмаға мәһкум етди вә әмр еләди ки, арвадлар кишиләрин тәһти-рәјасәтиндә олуб, онлара табе олсунлар».

Бә'зән бу ифадә өз әсл, илкин мә'насында ишләнир. И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» романында Сәлимәнин дүшүнчәләри белә верилир: «Доғрудур, бүтүн чанлы мәхлугатын ахыры торпагдыр... Лакин бу нәтичә һеч бир заман тәбиәт көзәлликләринин аһәнкини позмамышдыр. Бу аһәнк әбәдидир. Бу аһәнк һәјатын ганунудур. Кери гајытмаг олмаз. О, чылпаг төвләләрдә мал-гараја гуллуг едир вә буну зәрури саныр. Чүнки бу онун ирәлијә доғру кедән јолудур. Бу, *буғда јејиб беһиштдән чыхан* Адәмлә Һәвванын јолудур. О, мәһз бу јолу өзүнүн әсл бөјүк сәадәти һесаб едир».

Һәмин рәвајәт вә ифадә илә әлагәдар дилимиздә «ики (бир) буғда» ифадәси дә чох ишләнир:

Сатды күлзары-беһишти *ики буғдаја* бабам,
Сатмасам нахәләфәм мән ону бир арпаја (*М. Ә. Сабир*).

Баш чыхармаг һәм чәтиндир, һәм асан
Иблисиндән, мәләјиндән дүнјанын.
Адәм сатды бир буғдаја чәннәти,
Тора дүшдү кәләјиндән дүнјанын (*Б. Ваһабзадә*).

БУ ДҮНЈАНЫН АДАМЫ ДЕЈИЛ

Реал һәјатла әлагәси аз олан ачиз, хәјалпәрвәр адамлар һаггында дејилир.

Ифадә бир сыра дүнја дилләринә Инчилдән Исанын бир кәламы илә әлагәдар јајылмышдыр.

Ч. Чаббарлынын «Солғун чичәкләр» драмында нөкәр Әбдүл дејир: «Һачынын биринчи арвады рәһмәтлик елә билирдин ки, *бу дүнјанын адамы дејилдир*. Күләрүзлү, мәрһәмәтли, мәнә өз гардашы кими бахарды».

В. Бабанлынын «Вичдан сусанда» романында Мәрһә-

мәт ханым өз гызы Алакөзә дејир: «Фағырһаллыг, исмәт-һәја елә бил тәкчә сизин нәслә галыб. Елә бил һеч *бу дүнјанын адамлары дејилсиз,* фәндиниз, бичлијиниз јохдур».

БУРДА МӘНӘМ, БАҒДАДДА КОР ХӘЛИФӘ

Һеч кәслә разылашмајан вә ја һеч кими бәјәнмәјән, өз билдијиндән әл чәкмәјән адамларын дилиндән истеһза илә ишләнир.

Бағдад хәлифәләринин ачыначаглы талејинә ишарә олан бу ифадәнин јаранмасы да тарихи фактларла әлагәдардыр. Мә'лум олдуғу кими, X әсрин әввәлләриндән башлајараг хилафәт үстүндә кедән мүбаризәләр нәтичәсиндә бир сыра хәлифәләр мәғлуб едилир вә көзләри чыхарылырды. Бунлардан биринчиси Әл-Гаһир иди. О, көнүллү сурәтдә тахтдан әл чәкмәдији үчүн кор едилмиш вә 17 ил диләнчи вәзијјәтиндә јашамышды. Хәлифә Әл-Мүтәкки исә кор едиләндән сонра 24 ил јашамышдыр. Ондан сонра тахта чыхмыш Әл-Мүстәгфинин дә көзләри чыхарылмышды.

М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм» романында кор хәлифәләрин талејиндән образлы шәкилдә бәһс олунур.

Ә. Һачызадәнин «Тәјјарә көлкәси» романында Аслан мүәллим дејир: «Биз бә'зән ушагларын үзүнә онлары тә'рифләјирик. Дејирик, сән беләсән, филансан. Бу, мәнчә, о гәдәр дә дүзкүн дејил. Онун көзү тез думанланыр, јеришини итирир. *«Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә!»*— дејиб һеч кәси, һәтта өз мүәллимини дә бәјәнмир».

БУРУН СОХМАГ

Бир ишә мүдахилә етмәк, гарышмаг, марагланмаг мә'насында мәнфи чаларлыгда ишләнир. Әслиндә бурада бурун јох, баш сөзү ифадәнин тәшкилиндә рол ојнамышдыр. Баш (бурун) сохмаг исә овчулуг пешәси илә әлагәдар јаранмышдыр. Мүхтәлиф јувалара баш сохан овчуларын башсыз галмасы һаггында мәзәли рәвајәтләр мә'лумдур. Ифадә бәләд олмајан, зәрури олмајан һәр

һансы јерә (сонралар ишә, мәсәләјә...) баш (вә ја бурун) сохмағын мәнфи нәтичәсини дә екс етдирир.

И. Һүсејновун «Дәгигәләр вә илләр» һекајәсиндә дејилир: «Мәкәр Дүнјамалы кишинин гызы әринин һәр ишинә *бурун сохан арвадлардандыр?* О һеч вахт һеч бир ишә гарышмыр».

Ә. Әбүлһәсәнин «Сәдагәт» романында бир чаван дејир: «Сән ки, үзүмчүлүјүн, шәрабчылығын әлејһинәсән, белә мәчлисләрә *бурнуну сохмасан јахшыдыр».*

Ә. Һачызадәнин «Тәјјарә көлкәси» романында дејилир: «Суал Надирәнин ачығына кәлди вә о, әсәбиликлә ушағын үстүнә гышгырды:—Сән һәр јерә *башыны сохма,* јери кет дәрсләрини һазырла».

Ашағыдакы мисал да ифадәнин мәншәји илә әлагәдардыр: «Милјон дәфә тапшырмышам ки, башын кирмәјән јерә *бәдәнини сохма».* (Һүсејн Ибраһимов. «Милјончунун әркөјүн оғлу».)

БУТА ВЕРМӘК

Башга сөзлә: бирисини нишан вермәк, ики нәфәрин (оғлан вә гызын) талеләрини бир-биринә бағламаг.

Ерамыздан әввәл VI әсрдә Шәргдә кениш јајылмыш буддизм дининин баниси Буд(д)анын адындандыр. Онун әсл ады Сиддһартһа Гаутама, ләгәби Будда иди. Бу хүсуси ад, көзәл, севкили вә нишан//нишанкаһ мә'наларында үмумиләшмишдир. Ашыг Алы илә дејишмәсиндә Ашыг Әләскәрин дедији ашағыдакы бәнддә һәмин мә'налар мүшаһидә едилир.

Әләскәр, әлиндән *кетди бута* јар,
Һушум кедиб, ағлым олмаз бутда јар,
Синәм гојдум, мүжканына бута јар,
Әсиркәмә, ат охларын дал-дала.

«Дәдә-Горгуд» дастанларында да бута//пута сөзү» «ох атмаг үчүн нишанкаһ» мә'насында ишләнир: «Гарычыг анам олурунда јери галмыш; Оғлум Уруз ох атанда пута галмыш; Оғуз бәјләри ат чапанда мејдан галмыш...». «Дәли Гарчар дәхи ағ бан евини, ағ отағыны гара јерин үзәринә гурдурмуш иди. Јолдашлары илә *бута атыб* отурарды». Јенә орада белә дејилир: «Отуз доггуз гыз талели талејинә бирәр ох атды».

Инсанлар бәхти чанлы, реал бир варлыг тәсәввүр етмишләр. Бурадан да «бәхти јатмаг», «бәхти ојанмаг», «бәхти ајаг үстә олмаг» вә с. ифадәләр мејдана кәлмишдир. Һәтта шәхсин өз бәхтинин далынча кетмәсиндән, ону ахтарыб тапмасындан, онунла сөһбәт едиб ондан мәсләһәт алмасындан бәһс едән нағыллар, рәвајәтләр дә вардыр.

Мә'лум олур ки, чох-чох гәдимләрдә «бута» тале, бәхт танрысынын ады имиш. Һабелә бу танрынын рәмзи нишан, нишанкаһ мә'насы да кәсб етмишдир. Гәһрәманлар ова чыхмаздан әввәл бәхт, мәһсулдарлыг танрысына—бутаја ох атармышлар. Охун бутаја дәјмәси јахшы фал, дәјмәмәси исә («ох даша дәјмәк») пис фал һесаб олунурмуш. Кет-кедә бута һәм дә ешг, мәһәббәт танрысы мә'насы кәсб етмишдир.

Ејни мә'на дәјишмәләри јунанларын ән гәдим аллаһларындан «Аполлон» сөзүндә дә баш вермишдир. Һәм бута, һәм Аполлон анлајышында гәдим тотемизмин изләри мүһафизә олунмагдадыр. Лап әввәлләр гојун шәклиндә тәсәввүр едилән Аполлон тәдричән бәхт, тале аллаһы сәчијјәси кәсб етмишди (куја кәләчәкдән хәбәр верәрмиш.) Бута//пути («bhuta») исә гәдим санскрит дилиндә девләрдән (аллаһлардан) биринин адыдыр. (Хатырладаг ки, Һиндистанда Индра да белә дев-аллаһ адларындандыр). Классик әдәбијјатда ишләнән «бүт» сөзү көзәл, севкили мә'насына кәлир вә бу мәчази мә'на Будданын һејкәли илә әлагәдар јаранмышдыр.

Буддизмин кениш јајылмыш голларындан биринә (дзен-буддизм) көрә дүнјәви вә руһани аләмләр арасында кечилмәз һәдд јохдур, әксинә, бунлар бир вәһдәт тәшкил едирләр. Одур ки, елә бу дүнјада аллаһа говушмаг олар, аллаһы өз руһунда, варлығында тапмаг олар. Дәрин һәјәчан, сарсынты нәтичәсиндә инсаҥ шүурунда гәфләтән бир фикир ајдынлығы да јараныр ки, бу һал шәхсин тәбиәтиндә Будданын тәзаһүрүндән башга бир шеј дејилдир. Нағыл вә дастанларымызда адәтән ағыр мә'нәви сарсынтыдан сонра гәһрәманлара бута верилир. Бута верилән шәхс тезликлә ишини, вәтәнини, дост-танышларыны, валидејнләрини тәрк едиб, өз бутасы далынҹа јолланыр. Буддизмдә дә һәјатын јеканә мәгсәди шәхсин өз аллаһына—бутасына говушмаға чәһд етмәсиндән ибарәтдир. Чүнки вахтилә Будда өзү дә вәтәнини, аиләсини, мәсләкини, мүлкүнү, шаһанә палтарларыны

тәрк едиб, овчуларын сары палтарыны кејиб, ибтидаи шәкилдә јашамағы үстүн тутмушду. Будда овчу вә чобан гәбиләсиндән иди. Фолклорда да бута верилән шәхс вәтәнини, ата-анасыны, гоһумларыны тәрк едир, өз бутасынын, бәхтинин далынча јолланыр. Фолклоршүнас Азад Нәбијев јазыр: «Азәрбајҹан әсатириндә Һөрмүзү мәһәббәтинә говушдуран көзәллик вә мәһәббәт илаһәси, хејирхаһ Бутадыр. Бу хидмәтинә көрә Һөрмүз она көзәллик вә мәһәббәт илаһәлијини вермишдир. Инсанлара көзәллик вә мәһәббәт пајлајан да һәмин көрүшләрә көрә, Бутадыр. Еһтимал ки, мәһәббәт дастанларымызда көрдүјүмүз «бута», «бута вермәк» дә мәһз һәмин көрүшләрлә бағлыдыр. Бута верилән бәдаһәтән ше'р дејир, саз чалыр, һагг ашығы олур. Чүнки ашиг бу гүдрәти һагдан, мүгәддәс танрыдан алыр... Бута верилән һеч бир сүжетдә гәһрәманын мәһвини, мәғлубијјәтини көрмүрүк. Ән чәтин анда белә мәһәббәт танрысы гәһрәмана өз көмәк әлини узадыр».

Мирәли Сејидов јазыр: «Аран-Албан тарихини араштырыркән ајдынлашды ки, түркдилли һунларда көзәллик илаһәси олмушдур. Тәәссүф ки, тарихчи бу илаһәнин адыны вермир... Ата-бабаларымыз көзәллик илаһәсинә дә тапынмышлар».

Бу көзәллик илаһәсинин Бата (бута) бүт олдуғу шүбһәсиздир.

М. Һ. Тәһмасиб јазыр: «*Бута алмаг* гәһрәманын дахили аләмини, онун бүтүн варлығыны көкүндән дәјишдирир, ону тамамилә јени бир инсана чевирир. Һәтта әксәр дастанларымызда гәһрәманын бутадан әввәлки мәнлији илә бутадан сонракы мәнлији там мә'насы илә бирбиринә зидд олур».

«Гурбани» дастанында дејилир:

Гурбани күлдәстә бағлар охуна,
Синәм бута, јарын мүжкан охуна...

«Ашыг Гәриб» дастанында дејилир:

Вагеәдә Рәсула *бута вердиләр,*
Долдуруб ҹамымы бута вердиләр,
Тифлисдә Сәнәми бута вердиләр,
Ишим олду зикри илләллаһ мәним.

ВАЈ О КҮНДӘН КИ, ЧӨРӘКЧИ ЧӘКМӘ ТИКӘ, ЧӘКМӘЧИ ЧӨРӘК ЈАПА

Башга сөзлә, һәр кәс өз сәнәти, пешәси илә мәшғул олмалыдыр.

Әдәби дилимиздә бу ифадә И. А. Крыловун бир тәмсилинин тәрҹүмәси илә әлагәдар ишләнилмәјә башламышдыр.

И. А. Крыловун «Дурна балығы вә пишик» тәмсили белә башлајыр:

> Һәр сәнәткар өз ишинә кетмәлидир, нә кәрәк,
> *Чөрәкчи чәкмә тиксин, чәкмәчи јапсын чөрәк.*

Ү. Һачыбәјовун фелјетонларынын бири («Һәгигәт» гәзети, 30 декабр 1909-чу ил) белә башлајыр:

«Рус јазычыларындан Крылов дејир ки, вај о күндән ки, *чәкмәчи шәкәрчөрәји биширә, шәкәрчөрәји биширән дә чәкмә тикә*».

Ү. Һачыбәјов «Тәәссүфләр олсун» мәгаләсиндә («Тәрәгги» гәзети, 25 март 1909-чу ил) јазыр:

«Әкәр *башмагчы дуруб булка чөрәји биширә вә булкачы да башлајыб башмаг тикә*,—бу чүрә ишдән әзијјәтдән башга һеч зад чыхмаз».

Әләкбәр Бабајевин «Тичарәт һара, тикинти һара» фелјетону («Кирпи», 1977, № 5) белә башлајыр: «Сәнәтинә көрә вә јериндә олмајан адамлардан сөз-сөһбәт дүшәндә рәһмәтлик атам дејәрди, вај о күндән ки, *чәкмәтикән шәкәрчөрәји биширә, шәкәрчөрәји биширән дә чәкмә тикә.*

Инди бә'зи мәсәләләри ешидәндә көрүрәм, кишинин сөзүндә бөјүк һәгигәт вармыш».

ВАХТ ГЫЗЫЛДЫР

Бә'зән дә «Вахт—гызыл демәкдир» шәклиндә ишләнир.

Ифадә Америка алими вә сијаси хадими Бениамин Франклинин (1706—1790) «Кәнч тачирә мәсләһәт» (1748) әсәриндән јајылмышдыр.

Буна бәнзәр бир фикри гәдим јунан философу Теофраст да (ерамыздан әввәл 372—287) сөјләмишдир: «Вахт баһа мәсарифдир».

Һәсәнбәј Зәрдаби 1877-чи илдә «Әкинчи» гәзетиндә јазмышдыр: «Бизим зәманә зәһмәт заманы олдуғуна чох зәһмәт чәкән артыг нә'ф тапыр. Она бинаән һүкәма *вахта—дөвләт дејир*. Јә'ни, һәр кәсин-зәһмәт чәкмәјә вахты чох исә о кәс артыг дөвләтли һесаб олунур».

Бә'зи јазыларда бу ифадә аталар сөзү кими тәгдим олунур.

Л. Н. Толстојун «Анна Каренина» әсәриндә полковник дејир: «Лакин *вахт—гызыл демәкдир,* Сиз буну унудурсунуз».

С. Рәһманын «Һүсејн Әрәблински» пјесиндә һөкумәт адамы дејир: «Әкәр ортада гуру сөз варса, мән әлими булашдырмаг истәмирәм. *Вахт гызылдыр.* Итирмәк олмаз».

И. Әфәндијевин «Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» романында Чамал мүәллим дејир: «Анчаг, ушаглар, еләјин ки, тикинтинин иши ләнкимәсин. Билирсиниз ки, бу саат бизим *һәр дәгигәмиз гызылдыр»*.

Һ. Аббасзадәнин «Бурулғанлар» романында дејилир: «Мәкәр Самарскинин өз иши јох иди ки, онун күчүнү јохлајыб бир сөз демәк үчүн *гызыл вахтыны* сәрф еләјәјди?!».

ВАХТСЫЗ БАНЛАЈАН ХОРУЗУН БАШЫНЫ КӘСӘРЛӘР

Аталар сөзү кими ишләнән бу ифадәнин јаранмасы гәдим Зәрдүштлүклә әлагәдардыр.

«Авеста»да көстәрилдијинә көрә, јер үзүндә биринчи инсан вә биринчи падшаһ олан Кәјумәрс дивләр тәрәфиндән өлдүрүлмүш оғлу Һушәнкин интигамыны алмаг үчүн кедәркән бир ағ хорузун иланла вурушдуғуну вә банладығыны көрүр. Кәјумәрс иланы өлдүрүб, хорузун банламағыны јахшы әламәт һесаб едир вә ону алыб евә кәтирир.

Лакин Кәјумәрс өмрүнүн сонунда хәстәләнир. Бир дәфә хоруз ахшам вахты банлајыр. Хоруз бу вахта гәдәр ахшамлар банламазмыш. Она көрә адамлар онун бу вахтсыз банына тәәччүб едирләр. Кәлиб Кәјумәрсин өлдүјүнү көрүрләр. Бундан сонра хорузун ахшам (вахтсыз) баны пис әламәт һесаб олунур. Белә хорузун башы кәсилмәсә, фәлакәт үз верә биләр.

Зәрдүштиләр хорузун вахтында банламасыны мүбарәк фал һесаб едирдиләр. Хоруз Зәрдүштиликдә она көрә мүгәддәс һесаб едилирди ки, о, сабаһын ачылмасыны хәбәр верирди. Бу исә күнәшин, ишығын гаранлыг үзәриндә гәләбәси демәк иди («Авеста»да хоруз «пәридар» адланырды). Хорузун банламасы онун күнәши тәләсдирмәси илә әлагәләндирилирди. Хоруз өлмәкдә олан кечәјә өз баны илә сеһирли тә'сир көстәрир, өз чаныны башланан күндүзә вермәјә ону мәчбур едир.

Русларын гәдим адәтләриндән бири белә иди ки, өлән адамы јорған-дөшәји илә бирликдә бөјүк һинләрә гојурдулар ки, хорузлар банласынлар. Одур ки, хорузун бүтүн кечәни өтмәси јахшы әламәт һесаб олунмурду, онун вахтсыз банламасы исә өлүмлә, евдән өлү чыхачағы илә әлагәләндирилирди. Хорузун өтмәси матәм рәмзи һесаб едилирди. Вахтында өтмәјән хоруз өлүм һаггында дүзкүн хәбәр вермәмиш олурду. Сонралар сәбәб-нәтичә әлагәси долашдырылмыш, хорузун вахтында банламамасы фәлакәт рәмзи һесаб едилмишдир. Белә хорузун башы кәсилмәсә куја фәлакәт баш верәчәкмиш.

М. Ибраһимовун «Кәндчи гызы» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«Алышов: Јыхылды, чанына гурбан олдуғум Шәкәрлинскинин еви јыхылды.

Ваһид: Алышов, сән дә *сарсаг хорузлар кими вахтсыз банламаға* адәт етмисән. Шәкәрлински чәһәннәмә јыхылды, гара кора јыхылды».

ВӘЛЛЕЈЛДӘ ГАЛМАГ

Тәһсилини давам етдирә билмәмәк, јарымчыг охумаг, савадсыз галмаг.

Вәллејл гур'анда кичик вә асан сурәләрдән биринин адыдыр ки, ушаглар тезликлә бу сурәни өјрәнирдиләр. «Вәллејл(и)» әрәбчә «кечәјә анд олсун» мә'насында кәлир. «Мәчнун кими дәрс охујан ахырда вәллејлдә галар»—аталар сөзү дә бу ифадә илә әлагәдар јаранмышдыр.

М. Сүлејмановун «Киши демәз» һекајәсиндә бу ифадә һаггында белә дејилир:

«Мирзә Мәммәдрза данышырды:

—Зејд, оғлу Гејси мәдрәсәјә кәтирәндә бир оғланла

растлашырлар. Бу ушағын фәрасәти, дирибаш, һазырчаваб олмасы Зејдин хошуна кәлир... Сонралар һәр дәфә көрәндә, раст кәләндә оғланла сөһбәт едир, сорғу-суала башлајыр. Һәфтәләр кечир, ајлар бир-бирини әвәз едир... Гејс мәдрәсәдә «вәллејл» сурәсиндән о јана кечмир ки, бурда Лејлинин ады вар... Бу әһвалат бүтүн Шәрг аләминдә зәрб-мәсәлә дөнүр. Сонра да Гејс чөлләрә дүшүр. Бир күн Зејд һәмин оғлана раст кәлдикдә бојабаша чатдығыны көрүб севинир, оғланын камалы, мә'рифәти ону һејран едир, оғлу Мәчнунун һалына тәәссүфләниб, бәхтиндән шикајәтләнир, оғландан һал-әһвал сорушур, нә етдијини хәбәр алыр. Оғлан разылыг едиб, ше'рлә белә бир чаваб верир:

> Һәр ашыг бичарә бир мејлидә галды,
> Мәчнун сијаһ бәхт гәмү Лејлидә галды.
> Мәчнун илә бир мәктәб-ешг ичрә охурдум,
> Мән хәтми-Ҝәлам етдим, о *вәллејлдә галды.*

Бу сөһбәтдән Мирзә Мәммәдрза белә бир нәтичә чыхарды:—Адам ки ишини, пешәсини јарымчыг гојду, өмүр узуну *вәллејлдә галар».*

Г. Б. Закирин бир гәзәлиндә дејилир:

> Гејслә һәмдәрс идим, *галды* о *«Вәллејл»дә,*
> Чаһил иди, олмады вагифи—мә'наји ешг.

С. Ә. Ширвани јазмышдыр:

> Мәчнун илә бир мәктәб ешг ичрә охурдум;
> Мән хәтми-Ҝәлам етдим, о *«Вәллејлдә» галды.*

М. Һадинин «Ја Лејл» ше'риндә дејилир:

> Онлар еришиб чәннәтә, биз Вејлдә галдыг,
> Ҫүбһи-мәдәнијјәтдә дә *«Вәллејл»дә галдыг.*

Р. Әфәндијевин «Ган очағы» комедијасында молла дејир: «...Ушаг вар 4—5 јашында көрүрсән ки, әбчәди һечалајыр. Елә ушаг вар ки, 18 јашында һәлә *вәллејлдәдир, вәллејлдә».*

ГАРА БАСМАГ

Башга сөзлә: көзә горхунч шејләр көрүнмәк, горхулу јуху көрмәк.

Бурада ваһимә, кабус мә'насында ишләнән «гара» сөзү тарихән гара-гуру//гара-гура шәклиндә олмушдур.

«Дәдә Горгуд» дастанларында «Бәјләр, гара-гуру душ көрдүм» ифадәси ишләнмишдир.

Гара-гуру гәдимләрдә адамлары горхуја салан, куја онларын чијәрләрини бәдәнләриндән чәкиб чыхардан пис бир руһун ады олмушдур. Бу руһ јухуда адамы јахалајыр.

Бу ағыр јуху беләдир ки, адәтән гаранлыгда (вә адәтән тәк отагда) јатан адамын үстүнә нә исә ваһимәли вә ағыр бир шеј јыхылыб ону боғмаға башлајыр. Бу варлыг пишик кими аста вә сакит кәзән бир чанлы шәклиндә тәсәввүр олунур. О, кимин үстүнә јыхылырса һәмин шәхс тәрпәнә билмир, сәси чыхмыр, тәнкәнәфәс олур. Бу вәзијјәт бир нечә дәгигә давам едир. Гара басмыш адамы тәр көтүрүр вә о ајылыр.

Бир сыра халгларда кечә руһу олмасы гәнаәти мөвчуддур. Бу әгидәнин сәбәби, еһтимал ки, гәдим инсанларын гаранлыгдан горхмасыдыр. Дүшмәнин адәтән кечәләр басгын етмәси дә дәһшәтли гара гүввәләр һаггында тәсәввүрүн јаранмасына сәбәб олмушдур.

Нәсир Рзајев көстәрир ки, гәдим Азәрбајчанда «ики бәдхаһ руһун ады сары вә гара олмушдур. Сонралар о руһлар унудулмуш, онларын адларыны исә анчаг рәнкләр јашадыр. Бу руһларын ады илә әлагәдар олараг дилимиздә мәнфи мә'на дашыјан бир сыра сөзләр әмәлә кәлмишдир. Саралмаг, сарсылмаг, гаралмаг, гарғымаг, гарабәхт, гарабасма вә с. һәмин сөзләрдәндир.

Гәдим әчдадларымыз гара рәнкли бәдхаһ руһу гарабасти адландырырдылар. Бу бәдхаһ руһун характери вә ады илә әлагәдар олараг дилимиздә гарабасма термини јаранмышдыр».

ГАРА ДӘНИЗ

Дәнизин рәнк ады илә әлагәләнмәси тәәччүблү көрүнә биләр. Лакин Ағ дәниз, Гырмызы дәниз кими адлар да рәнк билдирән сөзләрлә әлагәдардыр.

Бунунла белә Гара дәниз тәркибиндәки «гара» сөзү мүхтәлиф тәрздә шәрһ олунур.

Дилимиздә гара сөзү күтлә, чохлуг анлајышыны бил-

дирмәк үчүн ишләдилир: гара гошун, гара гарышга, гара чамаат, гара фәһлә, гара говурма, гара гылчыг...

Ҹ. Ҹаббарлынын «Севил» пјесиндә Әбдүләли бәј дејир:

«Доғрудур, шәриәт анҹаг авам адамлар үчүндүр, гара чамаат үчүндүр».

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «гара» орта фарс дилиндә гошун, халг, чамаат мә'насына малик олмушдур. Одур ки, гара гошун, гара чамаат вә с. синонимләрин бирләшмәси кими мә'нанын шиддәтләндирилмәсинә дә хидмәт едир.

Һәмин мә'на илә әлагәдар «гара» сөзү мәнфи чаларлыгда күчлү, шиддәтли, тә'сирли мә'наларыны ифадә едир: гара јел, гара гыш, гара гыздырма, гара азар, гара гырғын.

Әсди гара јел чәлтијә, бостанә нә борчум *(М. Ә. Сабир).*

Бағлы гапылары ачдыгча рузкар
Күлүр гәһгәһәјлә бир гара гыш *(С. Вурғун).*

Дилимизин тарихи инкишафы әрзиндә гара сөзү күчлү, ири, јекә, нәһәнк, бөјүк мә'налары да кәсб етмишдир: гара мал//мал-гара, ағзы гара (чанавар), Гарајазы (бөјүк чөл демәкдир), гарагуш (бөјүк гуш).

Сәлчуг һөкмдары Гара Арслана верилән гара ләгәби дә «бөјүк, гүдрәтли» мә'насындадыр.

«Дәдә Горгуд» дастанларында ишләнән Гара хан, Гарача чобан, Гара Будаг адларында да һәмин мә'на вардыр. Нәһајәт, һәмин дастанларда ишләнән гара полад гылынч, гара дағ, гара евләр (бөјүк чадырлар), гара гајғы (бөјүк дәрд), гара көшәк, гара шивән тәркибләри дә дә диггәти чәлб едир.

Еһтимал олунур ки, «гара дәниз» ифадәси дә әслиндә бөјүк дәниз мә'насындадыр (Ифадәнин русҹаја «Черное море» кими тәрҹүмәси гәләте-мәшһур һадисәси илә әлагәдардыр).

Лакин бу ифадәнин даһа бир изаһы вардыр: Магнит охунун ҹәнубу көстәрән һиссәсинин гуртарачағы гырмызы, шималы көстәрән һиссәсинин гуртарачағы гарадыр. Нә үчүн? Адәтән, буну гәдим чинлиләрин ән'әнәсинин тә'сири илә изаһ едирләр. Чинлиләр магнит охунун ҹәнубуну һәмишә гырмызы рәнкләјирдиләр. Македонијалы Искәндәр заманында јазылмыш Ассурија тәгвиминдә шимал ҹәһәти «гара өлкә», ҹәнубу «гырмызы өлкә»,

шәрги «јашыл өлкә», гәрби исә «ағ өлкә» адландырырдылар. Чин шәһәрләриндә мүхтәлиф ҹәһәтләрә ачылан гапылар һәмин рәнкләрә мүвафиг шәкилдә рәнкләнмиш олурду. Ҹәһәтләрин һәмин рәнкләрлә әлагәләндирилмәси гәдим дөврләрдә, еһтимал ки, бир чох халглар үчүн дә сәчијјәви иди. Гара дәнизлә Гырмызы дәниз адлары бу һадисәнин тә'сири илә әлагәдар изаһ едилир. Чүнки бунларын бири мәркәз (орта, ара) һесаб олунан Аралыг дәнизиндән шималда, дикәри ҹәнубда јерләшир.

Бир чох халгларын әсатирләриндә ҹәһәт адлары мүәјјән рәнк адлары илә әлагәләндирилир. Мәсәлән, гырмызы рәнк ҹәнубун рәмзи, ағ шәргин, гара исә шималын рәмзи һесаб олунур. Одур ки, Гара дәниз һәм дә «шимал тәрәфдә јерләшән дәниз» («гара рәнкли сују олан дәниз» јох) кими изаһ олуна биләр. Гара дәнизә гәдим јунанлар Понтес Евксинос, гәдим иранлылар Ахшајена, гәдим скифләр Тама дејирдиләр ки, бунларын һамысы «гаралыг», «тутгунлуг» анлајышы илә бағлыдыр. Демәли, һәмин халглар да ҹәһәтләри рәнк адлары илә ифадә едирдиләр. Һабелә гәдим астекләр дә дөрд ҹәһәти дөрд рәнк ады илә көстәрирдиләр. Шәрг—гырмызы, гәрб—көј, шимал—сары, ҹәнуб—јашыл рәнклә гејд олунурду. Гәдим чинлиләрдә вә фарсларда шәрг—көј, ҹәнуб—гырмызы, гәрб—ағ, шимал—гара рәнклә көстәрилирди.

Азәрбајҹанда адәтән гоша адланан, мүгајисә едилән, јанашы јерләшән топонимик адлардан сағда оланлар «гара», солда оланлар исә «ағ» сөзләри илә фәргләндирилир: Гара чај—Ағ чај, Гара дәрә—Ағ дәрә вә с.

ГАРА ӘРӘБ

Адәтән, бу ифадә гара адамлар һаггында мәнфи мә'нада ишләнир. XI әср әрәб тарихчиси Ибн Һәссүлүн көстәрдијинә көрә, бу ифадә ислам дининин мүәссиси Мәһәммәдин бир һәдисиндән јајылмышдыр. О, һамыны—гаралары да, гырмызылары да, јә'ни әрәбләри вә фарслары исламы гәбул етмәјә дә'вәт едирди.

Һ. Ҹавид «Топал Тејмур» драмында јазыр: «Уҹа бојлу һәрәм ағасы *гара әрәб* Назим әлләрини көксүнә чарпаз едәрәк дүшүнүб дурур...».

М. Ибраһимовун «Кәләҹәк күн» романында дејилир: «Јаваш-јаваш онлар сојујан тәндир кими гаралмаға баш-

лајыр вә *гара әрәб* чадырларына охшајан бир чәнуб гаранлығы кәнди бүрүјүрдү».

С. Гәдирзадәнин «Гибтә» һекајәсиндә дејилир: «Күнәшин истисиндә јаныб, әрәб кими гаралмыш чобан шаггалы, јекәпәр бир киши иди».

Е. Маһмудовун «Крал тысбағасы» һекајәсиндә дејилир: «Бу хырда бојлу адам бүтүн өмрүнү Африка плантасијаларында ишләјән *әрәб кими гапгара* иди».

ГАРА КЕШИШ

Севкилиләрин бирләшмәсинә манечилик төрәдән тәрс адам мә'насында үмумиләшән бу ифадә мәшһур «Әсли вә Кәрәм» дастанынын персонажларындан биринин адындан јајылмышдыр. Дастанда көстәрилир ки, өвладлары олмајан Зијад ханла вәзири Гара кешиш белә әһд едирләр ки, кимин гызы олса о бирисинин оғлуна версин. Ханын оғлу, гара кешишин гызы олур. Кешиш өз гызыны (Әслини) мүсәлман оғлуна вермәк истәмир вә бунунла әлагәдар заваллы Кәрәмин башы мүсибәтләр чәкир. Гара кешиш гызыны көтүрүб дијарбәдијар гачыр. Чох бөјүк мәшәггәтләрдән сонра нәһајәт, гызы вермәјә разы олур. Лакин әслиндә гызына тилсимли дүјмәләри олан кәлинлик палтары кејдирир вә бу дүјмәләри ача билмәјән Кәрәм јаныб мәһв олур, онун одуна Әсли дә јанып. Дастанда Кәрәмин дилиндән дејилир:

Гара кешиш гызы Әслиди јарым,
Јар һалымы һеч билмәди ағларам.

Бурадакы «гара» сөзү мүхтәлиф чүр анлашыла биләр. Дилимиздә бу сөзүн бөјүк мә'насы вардыр: Гара дәниз, гара гуш, гара мал, гара чөл вә с. Бу ифадә «бөјүк (баш) кешиш» мә'насында алына биләр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, «гара», «гаранлыг» халг тәфәккүрүндә мәнфилик, зәрәрли гүввәләр тимсалы һесаб олунур: гара күн, гара булуд, гара јара вә с. Дастанда да бу мә'наја ишарәләр вардыр. Кәрәм дејир:

Кешиш габағымда бир гара думан,
Чағыррам мөвланы, һалымды јаман.

Мараглыдыр ки, дастан вә нағылларымызда, бир гај-

да олараг, гара вәзирләр мәнфи сурәт кими тәсвир вә тәсәввүр едилир.

Ризван Чәбијевин «Кәлин мәһәббәтдән данышаг» мәгаләсиндә дејилир: «Ијирминчи әсрдә, һәм дә бизим өлкәмиздә гара кешишләр төрәјә билмәз, демәли, һеч вахт әсли-кәрәмләр дә олмајачаг».

И. Әфәндијевин «Мәним күнаһым» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«Х а н с у: ...Әкәр бу чүр сорушсајдын, Хан да сәнә башга чүр чаваб верәрди.

А ј г ы з: Мәсәлән, нә дејәрди?

Х а н с у: Дејәрди ки, бөјүк арзу үчүн бөјүк вуруш лазымдыр.

А ј г ы з: Әкәр бу арзунун гаршысында дағ кими дајанан сәнин ән јахын, ән доғма адамындырса? Әкәр онун бүтүн фикри, хәјалы сәнин хошбәхтлијиндирсә?..

Х а н с у: Һә... бурда мәсәлә бир гәдәр мүрәккәбләшир... О заман билмәк лазымдыр ки, һәмин арзунун бөјүклүјү нәдән ибарәтдир вә бу «доғма адам» нә үчүн дөнүб *гара кешиш* олуб?

А ј г ы з: Бәсдир, Хан. Сөһбәт мән вә мәним атам һаггында кедир».

Б. Бајрамовун «Чыдыр дүзү» романында дејилир: «Јаман мәзәли гоча иди мүғдиси Мартирос, һә, о диндар иди, әввәлчә Розаны Әләскәрә вермәк истәмирди, Әслинин атасы кешиш тәкин дејирди јох ки, јох».

Гара Вәзир сурәти «Гурбани», «Аббас вә Күлкәз», «Алы хан вә Пәри» вә с. мәһәббәт дастанларында мәнфи бир сурәт кими, севкилиләрин вүсалына манеә төрәдән гүввә кими тәсвир едилир.

Данышыг дилинә хас семантик ассосиасија ганунунун тә'сири илә бир сыра һалларда ел әдәбијјатында «Гара кешиш» әвәзинә «Ағ кешиш» ишләдилир. «Һүсејн вә Рејһан» адлы халг дастанында дејилир: «Әрз еләјим сизә кимнән, Нахчыванда *Ағ кешишин* гызы Рејһан ханымдан».

ГАРАКӨЗЛҮК КӘЛМӘК

Башга сөзлә: алдатмаг, алдатмаға чәһд етмәк, тәгсиркар олдуғу һалда башгасыны күнаһландырмаг.

Даһа чох данышыг дилиндә ишләнән бу ифадә түрк

халг тамашасынын гәһрәманы Гаракөзүн адынын үмумиләшмәси нәтиҹәсиндә мејдана чыхмышдыр.

«Гаракөз» ҹансыз актјорларла ојнанан бир ојундур. Кукла театрындан фәрги одур ки, кукла театрында үч өлчүлү, бурада исә ики өлчүлү сурәтләрдән истифадә едилир.

Даһа чох Түркијәдә XVII—XVIII әсрләрдә кениш јајылмыш «Гаракөз» халг театры биздәки мәшһур «Килимарасы» тамашасыны хатырладыр. Бу театрын әсас иштиракчысы Гаракөз адланыр. Адәтән ахшамлар, хүсусилә дә рамазан ајында јығынҹаг олан бир јердә кәтандан вә ја ағ кағыздан екран дүзәлдиб, ону арха тәрәфдән лампа вә ја шамла ишыгландырырдылар. Ҹамыш вә ја дәвә көнүндән дүзәлдилмиш рәнкарәнк фигурлары ојунун јеканә артисти назик, балача ағаҹ чубуглар васитәсилә мүхтәлиф шәкилләрдә һәрәкәт етдирирди. Әсас персонаж олан Гаракөз садә, лакин сағлам тәфәккүрү илә икиүзлү варлылара, јаланчы «алимләрә» һәмишә галиб кәлирди.

Өвлија Чәләбинин көстәрдијинә көрә «Гаракөз» тамашасы XVI әсрдән мөвҹуддур.

Һ. Нәзәрлинин «Сабир» пјесиндә Мирварид өз кәлининә дејир: «Даһа бәсдир, *гаракөзлүк едиб* көзүнү горасыны сыхма, гурд улаја-улаја башына бәла кәтирәр».

ГАРАТИКАН КОЛУНА ДӨНМӘК

Мә'насы: ики севкилинин бир-биринә чатмасына манечилик етмәк.

Ифадә ел әдәбијјатындан әдәби дилә кечмишдир. Адәтән, севкилиләр өлүрләр, гәбирләри үстүндә гызылкүл битир, һәјатда онлара мане олан шәхсин дә гәбриндән тикан чыхыб, бу күлләрин арасына кирир вә с. Мәсәлән, мәшһур «Әсли вә Кәрәм» дастанында севкилиләр јаныр, онларын күлләрини бир гәбирдә дәфн едирләр. Севкилиләрин бир-биринә чатмасына мане олан Гара кешиши дә гәбиристанлығын бир күнҹүндә басдырырлар. Кәрәмлә Әслинин гәбри үстүндә ики гызылкүл битир, пардахланыр. Кешишин гәбриндән бир гаратикан колу битиб, гол-ганад атыр, бир ганады Кәрәмлә Әслинин гәбриндә битән күлләрин арасына кирир. Күндүзләр бу гара тиканы гырсалар да, кечәләр јенидән ҹүҹәрир.

Р. Рза «Баһар һәр ил кәләчәк» ше'риндә һәмин ифадәјә даһа јүксәк ичтимаи мә'на верәрәк јазыр:

Ики мәзар,
арада бир *гаратикан колу*.
Ах, бу коллар, бу коллар!..
һәр заман,
ишимизә, күчүмүзә әнкәл олурлар.

Ч. Әлибәјовун «Дөзүмлү мәһәббәт» романында дејилир: «Бу фикир ағлыма кәлән кими дә гочалара гәзәбим сојуду. Онлар һарадан билсинләр ки, мәним көнлүмдән нәләр кечир? Бәлкә дә Халлыны нечә көрмәк истәдијими азачыг сезсәләр белә, *гаратикан* кими јолумун үстүнү кәсдикләрини билмиш олсалар, нечә күнүн һәрарәтиндән кечәрдиләр».

ГАРҒА ГАРҒАНЫН КӨЗҮНҮ ЧЫХАРМАЗ

«Аталар сөзү» (1965) китабына дүшмүш бу ифадә бир сыра дилләрдә ишләдилир вә буна көрә бә'зи тәдгигатчылар тәрәфиндән бејнәлхалг аталар сөзү һесаб едилир.

Мәнбәләрин көстәрдијинә көрә ифадәни илк дәфә V әср грамматики Макроби өз әсәриндә ишләтмишдир. VI әсрә мәхсус јазыларда бу ифадәни ишләдәркән ону «мә'лум мәсәл» һесаб едирдиләр.

Мүасир орнитологлар көстәрир ки, гарғаларын көрдүкләри тәмизлик ишләриндән бири дә бир-биринин көзүнүн әтрафына топланан хырда чүчүләри димдикләјиб тәмизләмәләридир. Одур ки, бу иши көрән гарға димдији илә санки дикәринин көзүнә вурур (белә сәтһи гәнаәт нәтичәсиндә јухарыдакы ифадә мејдана кәлмишдир), әслиндә исә көзүнә вурмур, көзүн әтраф дәрисиндәки чүчүләри тәмизләјир.

ГАРЫ НӘНӘНИН ӨРКӘНИ

Халг арасында көј гуршағы (гөвси-гүзеһ) белә адландырылыр. Бә'зән гары нәнә ифадәси әвәзинә Фатма ана//нәнә//хала ифадәси ишләдилир. Еһтимал олунур ки,

бурадакы ана//нэнэ сөзүнүн ишлэдилмэси тотемизимлэ элагэдардыр. Һэмин ифадэдэ «өркэн» јеринэ бэ'зэн дэ «һана» вэ ја «гуршаг» ишлэдилир.

Көј гуршағынын јаранмасы јағыш вэ ја думанда олан су дамлаларында мүстэгим күнэш (бэ'зэн дэ ај) шүаларынын сынмасы нэтичэсиндэ мејдана чыхан оптик һадисэдир. Јағыш дамлаларындан кечэн күнэш шүасы бу дамлаларда сынараг спектрин ајры-ајры рэнкдэ олан шүаларына чеврилир. Көј гуршағынын рэнклэри адэтэн белэ сыраланыр: харичи тэрэфдэн эввэл гырмызы рэнк кэлир, сонра нарынчы, сонра јашыл, сонра мави, сонра көј вэ нэһајэт, ичэри тэрэфдэн кэнарда бэнөвшэји вэ ағ рэнк олур. Бэ'зэн дэ чох сых думанда хырда-хырда дамлалардан ибарэт тамам ағ рэнкли көј гуршағына тэсадүф едилир.

Көј гуршағынын једди рэнкдэ олдуғуну Ашыг Шэмшир «Баһарым» ше'риндэ белэ ифадэ едир:

Олур шэфэглэрин нэ дирэк-дирэк,
Јашыл гуршағында једдидирми рэнк?!
Нечэ фэрэһлэнир, көр, чошғун үрэк,
Јетир өмрүмүзү јүзэ, баһарым.

А. Сэһһэтин «Илк баһар» ше'риндэ дејилир:

Көј үзүндэ бир гэшэнк
Тағ көрүнүр *једди рэнк.*
Көзэл гөвси-гүзеһлэр
Гэлбэ верир фэрэһлэр.

Б. Азэроғлунун «Дағ вүгары» ше'риндэ дејилир:

Булуд кэлэр, куршад төкэр, селлэр-сулар чағлајар,
Једди рэнкли көј гуршағы она кэмэр бағлајар.

Көј гуршағынын јаранма сэбэбини билмэјэн гэдим инсанлар онун һаггында мүхтэлиф рэвајэтлэр дүзэлтмишдилэр. Гэдим бабиллилэрин эгидэсинэ көрэ, көј гуршағы илаһэ Иштарын һэмајилидир, гэдим јунанларын фикринчэ, илаһэ Ириданын тэбэссүмүдүр.

Христианлар иддиа едирлэр ки, көј гуршағы аллаһы Нуһа вердији белэ бир вэ'дин рэмзидир ки, бир даһа туфан олуб дүнјаны су басмајачагдыр. Мүсэлманчылыгда исэ көј гуршағы «пејғэмбэр гуршағы» адландырылыр.

Көј гуршағынын мејдана кэлмэсини тэбии сэбэблэр-

лә изаһ етмәјә чалышан италјан алими Антонио Доминис 1625-чи илдә килсә тәрәфиндән кафир е'лан едилиб, өлүмә мәһкум олунмушду. Онун чәсәди вә көј гуршағы һаггындакы китабы күтлә гаршысында јандырылмышды.

Адәтән көј гуршағы о заман јаранып ки, көјүн бир тәрәфиндә јағыш јағдығы һалда, дикәр тәрәфиндә күнәш чыхыр. Јағышлы булудлар гәрбдән шәргә тәрәф ирәлиләјир, буна көрә дә сәһәр јаранан көј гуршағы көјүн гәрб һиссәсиндә јағышын јахынлашдығыны, ахшам исә јағыш дамлаларынын (көјүн шәрг тәрәфиндә) узаглашдығыны көстәрир. Беләликлә, көј гуршағына әсасланмагла јағышын кәсәчәјини вә ја давам едәчәјини дүрүст мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр.

Р. Рза «Кетмәрәм» ше'риндә јазыр:

Әлван *нәнә гуршағы*
Бир ан сонра әријәчәкдир.
Нә ону сахламаға гадирәм,
нә јахшы инсанлары топламаға
көј гуршағы көјдә галынча.

М. Шәһријар јазмышдыр:

Гары нәнә узаданда ишини,
Күн булуддан әјирәрди тешини,
Гурд гочалыб чәкдирәндә дишини,
Сүрү галхыб долајыдан ашарды,
Бадјаларын сүдү ашыб-дашарды.

С. Рәһимовун «Мачәра» һекајәсиндә дејилир: «Лејсан јағышындан сонра *Фатма ана көјдә һанасыны,* анам да ејванда сачыны асмышды».

Бу ифадә Ә. Әбүлһәсәнин «Утанчаг» повестиндә беләишләдилмишдир: «Маја ону лөјүнбәлөјүн пижамаларда көрмүшдү. Букүнкү пижама исә даһа тамашалы иди. *Гары нәнәнин гуршағы* тәки бу әлван пижама шө'лә сачырды».

Ч. Бәркүшадын «Бозатын белиндә» романында Һәчәрин халчасы тәсвир олунаркән дејилир: «Чәмәнјурд елә бил халчаја көчмүшдү. *Фатма хала һанасыны* санки сәмада јох, бу халчанын үстүндә асмышды».

Хасај Чаһанкировун «Мүждә кәтирәр» ше'риндә дејилир:

Әлван һанасыјла Фатма нәнәмиз
Бәзәјәр көјләрин нурлу гојнуну—
Баһар кәләндә.

Ифадәдәки «нәнә» сөзү илә әлагәдар Нәсир Рзајевин ашағыдакы гејдләри диггәти чәлб едир:

«Шумерләр боллуг илаһәсинә нәнә дејирдиләр. Дилимиздәки «нәнә» сөзү исә ола билсин гәдим Азәрбајчанда боллуг илаһәсинин ады олмуш, јахуд ана нәсли дөврүндә гәбилә башчысына верилмиш аддыр ки, сонракы дөврләрдә аилә башчысынын адына чеврилмишдир. Һәмин «нәнә» термини илә әлагәдар олан «Ај нәнә!» маһнысы Ләнкәран рајонунда чох кениш јајылмышдыр. Бу, нәнәјә—боллуг илаһәсинә, јахуд гәбилә башчысына һәср едилмиш гәдим дини ајин мәрасиминин кичик бир һиссәсини, бир маһнысыны тәшкил едир.

Гәдим Азәрбајчанда боллуг илаһәсинин образына һәср едилмиш һејкәлләр дә јарадылмышдыр».

Даһа бир нечә факт: Гәдим түрк халгларынын мифолокијасында ушаглары вә һејван балаларыны мүһафизә едән Умај//Һумај гадын илаһәдир. Һабелә, инсанларын сәадәтини, рифаһыны горујан аилә танрысы Атәш адланырды ки, буна Од вә ја От инә (Од нәнә) дә дејилирди. Һәјат гајнағы күнәш—Күн Инә дә гадын танрыдыр. Хүсусилә, От инә ифадәсинин Фатма нәнә шәкли алмасы чәтин дејилдир.

Умај (Һумај) адына мүхтәлиф түркдилли халгларын ән гәдим абидәләриндә тәсадүф олунур. Гәдим Орхон јазылы абидәләриндән мә'лум олур ки, һәлә VII—VIII әсрләрдә гадын илаһәси, мәһсулдарлыг илаһәси Умаја ситајиш едирдиләр. Мәшһур Тонукук абидәсиндә Умајын ады «Танры» ады илә јанашы чәкилир. Һамилә гадынлара һимајәчилик едән Умајын ады һәрфи мә'нада «доған» демәкдир. Бу танры Суд көлү саһилиндә «јашајыр».

Бир сыра түрк халгларында (гырғыз, өзбәк, јакут вә с.) да Мај (Умај) нәнә култу јајылмышдыр. Јеничә доғулан көрпәләрин һамиси Мај-енә (Умај ана//нәнә) мәшһурдур.

Бу гары нәнәјә, Бөјүк Анаја (Бөјүк Илаһәјә) ситајиш Шәргин бир чох өлкәләри үчүн сәчијјәвидир. Адәтән, Бөјүк Ана торпаг, бәрәкәт илаһәси һесаб олунмушдур. Чох јүксәк нүфузу олан Бөјүк Ана (гары нәнә) тәбиәтин өзүнү тәмсил едирди. О һәм дә бүтүн аллаһларын анасы, һејванларын һамиси, тәбиәтин саһиби иди. Он беш-отуз мин илләр бундан әввәл Авропа вә Асијанын бир сыра халгларынын нәзәриндә гадын (нәнә, ана) торпағын

анасы вә һөкмдары олмушдур. Гадын образы Бөјүк ана (нәнә) симасында мадәршаһлыг дөврүндә үмумиләшдирилиб илаһиләшдирилмишди.

Дүнјанын једди мө'чүзәсиндән бири—Кичик Асијада Ефесли Артемида мә'бәди әслиндә Бөјүк Ана шәрәфинә учалдылмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Фатма нәнә//ана, гары нәнә сөз вә ифадәләри ејни мә'нада даһа башга анлајышлары билдирмәк үчүн ишләдилир. Мәсәлән, ханымбөчәји вә ја парәбүзән адландырылан чүчү мүхтәлиф диалектләрдә ја «Фатма нәнәнин бөчәји» (Нахчыван), ја «Нәнәм гушу», ја «Нәнәм, уч» ја да садәчә «Фатма» (Ләнкәран) ады илә танынyр. Ушаглар бу бөчәјә «Фатма! Фатма! Нәнәм кәлиб уч, уч, уч»,—дејә мүрачиәт едирләр.

Р. Рзанын «Нәнәм уч!» ше'ри белә башлајыр:

Балача бир чүчү вар,
«Нәнәм уч» дејирләр адына.
Үстү гара-гырмызы хал-хал.
Овчума алардым ону
Нәнәм уч, уч!—дејә.

Бу да диггәти чәлб едир ки, Азәрбајчанын бә'зи кәндләриндә гадын мејидини јујан хүсуси гадынлар олур. Өлү јумаг үчүн онларын ишләтдији лиф «Фатма ананын сачы» адланыр.

Һабелә, дилимиздә «Мәним әлим дејил, Фатма ананын әлидир» ифадәси бир овсун кими ишләнирди.

ГАРШЫ ЈАТАН ГАРА ДАҒЛАР

Бу поетик ифадәнин тарихи чох гәдимдир. Гәдим дөврләрдә чәһәтләри билдирән сөзләр индикиндән фәргли иди.

Чәһәтләри билдирән сөзләр гәдим түрк дилиндә (VIII әср) һәлә ерамызын III әсриндә, јә'ни јазыја гәдәрки дөврдә ишләдилдији кими галмагда давам едирди.

Күлтәкин абидәсиндә (VIII әср) сол—шималы, гаршы (габаг)—шәрги, сағ—чәнубу, ард (арха)—гәрби билдирмәк үчүн ишләдилирди. Беләликлә, «гаршы» сөзү шәрг анлајышы билдирирди. Чин һөкмдары Хан дөврү салнамәләриндә көстәрилир ки, Һунн һөкмдары сәһәрләр күнәшә ситајиш едирди. Гәдим түрк јазылы абидәләрин-

дә дә сәһәр гаршыдакы күнәшә ситајишдән бәһс олунур. Монголларда исә гаршы—гәрби билдирирди.

Гәдим оғузлар гаршы (габаг, өн, иләри//ирәли) сөзүнү гүзеј анлајышында ишләдирдиләр, арха (әргури, кери) сөзү исә күнеј мә'насында иди. Белә олдугда сағ тәрәф күндоған, сол тәрәф исә күнбатан чәһәт һесаб едилмәлидир. Һабелә чәһәтләр бир дә рәнк адлары илә ифадә олунурду. Гаршы тәрәф гара (гарача), арха тәрәф ала (вә ја гызыл), сол тәрәф ағ (ағча), сағ тәрәф көј (көјчә) сөзләри илә әкс етдирилирди.

Буну нәзәрә алдыгда «Дәдә Горгуд»дакы бир чох ифадәләрин мә'насы ајдынлашыр. «Газылыг Гоча оғлу Јејнәјин боју»нда дејилир: «Иләри јатан гара дағлары ашдым. Иләри јатан гара дәнизә јетдим. (Ағачдан) кәми јондум, көмләјим чыхарыб јелкән гурдум. Иләри јатан дәнизи дәлдим кечдим».

Дастанларда «гаршы јатан гара дағ(лар)», «гаршы јатан гара гарлы дағлар», «гара дағ(лар)», «гара-гара дағлар» ифадәләри чох ишләдилир. Тәдгигатчылар гүзејдә јерләшмиш дағларын бу шәкилдә адландырылдығыны сүбут едирләр. Мараглы чәһәт бу ифадәнин бу күнә гәдәр јашамагда давам етмәсиндәдир.

«Дәдә Горгуд»да Салур Газанын евинин јағмаландығы бојда Гарача чобан кафирә дејир:

Гаршы јатан гара дағлар,
Гарыјыбдыр, оту битмәз.
Ганлы-ганлы ирмаглар
Гурујубдур, сују кәлмәз.

«Қорoғлу» дастанында белә бир бәнд вардыр:

Гаршы јатан гара дағлар,
Дағлар, сәндә гарым галды.
Әлим чатмаз, үнүм јетмәз,
Дал будагда нарым галды.

«Әсли вә Қәрәм» дастанында бир ше'р белә башлајыр:

Гаршы дуран гарлы дағлар,
Дағлар бизим дағлармола...

Б. Сәһәнд «Дәли Домрул дастаны»нда јазыр:

Гаршы јатан гара дағы
Сәндән сонра нејләрәм мән,
Гәбрим олсун, кечәр олсам.

Ифадэнин сабитлэшиб јашамасында, көрүнүр аллитерасија һадисэсинин дэ эһэмијјэти аз олмамышдыр.

ГАШЫГ ИЧИ ЧЫХАРМАГ

«Гашыг» эвэзинэ «чөмчэ», «чанаг» вэ с. дэ ишлэнир.

Кинајэли тэрздэ ифадэнин мэ'насы «һеч бир иш көрмэмэк, мэ'насыз ишлэрлэ мэшғул олмаг» демэкдир.

Вахтилэ евлэрдэ ишлэнэн мүхтэлиф алэтлэр ағачдан дүзэлдилирди. Бүтүн бунларла Азэрбајчанын рајонларында вэ кэндлэриндэ хүсуси сэнэткарлар мэшғул олурдулар. Лакин сэнэткарлар һеч дэ бүтүн ишлэри өзлэри көрмүрдүлэр. Онлар даһа мүһүм ишлэри (өлчү, форма вэ с. мэсэлэлэр) өзлэри көрүр, јүнкүл вэ усталыг мэһарэти тэлэб етмэјэн ишлэри эсасэн нашы олан шакирдлэринэ тапшырырдылар. Фэһлэ һесаб олунан бу шакирдлэр чөмчэ, чанаг, гашыг кими алэтлэрин ичини јонуб чыхарырдылар. Чох зэһмэт тэлэб етмэјэн бу кими ишлэр эслиндэ бекарчылыға бэрабэр тутулдуғундан јухарыдакы мэчази мэ'налы ифадэ мејдана кэлмишдир. (Ејни шэкилдэ вэ ејни мэ'нада рус дилиндэ «бить баклуши» ифадэси јаранмышдыр.)

Ш. Хуршидин «Ағачлар кәсилмэди» повестиндэ белэ бир диалог вардыр:

«—Бурда белэ нејлэјирсэн?

Киши алтдан јухары, мэзлум-мэзлум оғлуна бахыб: —*Чанаг ичи чыхарырам,*—деди».

Јенэ һэмин сэнэтлэ элагэдар «гашыг дөјүшдүрмэк» (тэрслик етмэк, мүбаризэ, мүбаһисэ апармаг мэ'насында) ифадэси јаранмышдыр. И. Эфэндијевин «Дағлар архасында үч дост» романында сурэтлэрдэн бири дејир: «Мэним гардашым оғлу мэнимлэ *гашыг дөјүшдүрүр».*

Б. Бајрамовун «Фэһлэ гардаш» романында дејилир: «Белэчэ сөз күлэшдирмэк, *гашыг дөјүшдүрмэк* гајдасы илэ Муртуз сөһбэтлэрини ширинлэшдирир, бошбоғазлығына јахшы мүштэрилэр тапа билирди».

И. Эфэндијевин «Мэним күнаһым» пјесиндэ белэ бир диалог вардыр: «Сэхавэт. Дејэсэн, достумуз сэнинлэ *гашыг дөјүшдүрмэјэ* башлајыб».

ГӘДИР АҒАЧЫ ӘКМӘК

Мүасир дөврдә мәчази мә'нада истеһзалы тәрздә гәдрини билмәк, гијмәтләндирмәк демәкдир. Мүәјјән шәхсә һөрмәт әламәти вә ја садәчә хејирхаһлыгла әлагәдар ағач әкмәк, јашыллыг, көлкәлик јаратмаг адәти бир сыра халгларда кениш јајылмышдыр. Белә көрүнә биләр ки, бу «гәдир ағачы» ифадәси дә елә «гәдир-гијмәт» анлајышы илә әлагәдардыр. Лакин тәдгигатлардан мә'лум олур ки, гәдир ағачы дәгиг үнваны олан ағачдыр, һәр һансы ағач дејилдир. Бу һансы ағачдыр?

«Гәдир ағачы» ифадәси «кедр ағачы»ндан тәһрифлә дүзәлмишдир. Бир сыра түрк дилләриндә елә-беләчә кедр//кедир адланан бу ағач бизим әдәби дилимиздә әрәб сөзү сидр (сидр ағачы) илә ифадә едилир. Кедр исә латынча кедрус (cedrus) сөзүндәндир. Латын сөзүнүн гәдр//гәдир шәклинә дүшмәси ајдындыр.

Сидр ағачы 40—50 метр һүндүрлүјә малик һәмишәјашыл ағачдыр. Бу ағачын гијмәтли вә әтирли одунчағы вар, ондан мебел дүзәлдилир вә кәмичиликдә истифадә едилир. Пајызда чичәк ачыр, тохумларынын тәркибиндә јағ олдуғундан јејилир. Чох гәдим биткиләрдән сајылан вә ерозијаја гаршы хејирли олан сидр ағачы 500, бә'зән 3000 илә гәдәр јашајыр. Бүтүн бу мәзијјәтләри һәмин ағачын дәјәрини әкс етдирир.

Мүхтәлиф нөвләри олан вә мүхтәлиф өлкәләрдә (Атлас дағлары, Һималај, Кичик Асија, Кипр вә с.) јајылан сидр ағачы Азәрбајчанда јалныз декоратив биткиләрдән һесаб олунур. Бүтүн бунлар гәдир (сидр) ағачы әкмәјин әһәмијјәтини нүмајиш етдирир. Бә'зән шам ағачынын мүәјјән нөвләринә дә кедр//сидр ағачы демишләр («Ливан сидри»).

Ерамыздан чох-чох әввәлләр «Ливан сидри» адланан ағачдан нәһәнк кәмиләр гајырыб океана чыхардылар.

Сидр//кедр ағачы мөһкәмлик вә узун өмүр рәмзи һесаб олунур. Бир заманлар бүтүн Ливан (гәдим Финикија) әразисини бүрүмүш сидр ағачлары узун әсрләр боју мөһкәм, давамлы тикинти материалы һесаб олунурду. Сынмаг вә чүрүмәк билмәјән бу ағачдан гәдимләрдә бүтләр һазырлајырдылар. Ифадәнин мәчази мә'насы да бурадан төрәмишдир: киминсә адыны әбәдиләшдирмәк мәгсәди илә бүтүнү—һејкәлини хатырладан ағач әкмәк.

Шәргдә, надир һалларда олса да тәк-тәк һөкмдарла-

рын (анадан олма, тахта чыхма, галиб кәлмә мәрасимләри илә әлагәдар) шәрәфинә кедр//сидр ағачлары әкилмәси фактлары мә'лумдур.

Мүсәлман әфсанәләринә көрә чәннәтин ән уча јериндә бир сидр ағачы битир вә онун көлкәсиндә мө'минләр динчәлирләр.

Фикрәт Садығын «Сидр ағачы» ше'ри белә битир:

Бахырам, зирвән мәни
Чәкиб көјә галдырыр.
Онсуз да фәрәһимдән
Учасыјам, учасы.
Салам, сидр ағачы,
Ағачларын учасы,
Ағачларын гочасы.

Н. Бабајевин «Гызлар сөз истәјир» китабында оғлундан «килејләнән» бир кишинин дилиндән дејилир: «Бир гарыш вахтындан анасынын үстүндә мәнимлә әлбәјаха иди: анама күлдән ағыр сөз демә, анама дәјиб-долашма, анамын гәдрини бил. Кија мән бунун анасына гәдир *ағачы әкмәли идим.* Анасыны бошујан кими бу да баш алыб кетди Бакыја».

Фикрәт Садығын «Хырдача кәлин» һекајәсиндә охујуруг: «Јол бојунча мешә золаглары узанырды. Мүһарибәдән сонра салынмышды бу мешәләр. Учабој, гамәтли сидр ағачлары шәһидләрин јеринә битмишдиләр елә бил. Ағач олублар вәтән уғрунда гурбан кедән әскәрләр. Инди дә јоллары ачы күләкләрдән горујурлар».

ГӘЛӘМ ДҮШМӘН ӘЛИНДӘДИР

Ифадә Сә'динин бир ше'риндән јајылмышдыр: Ше'рдә дејилир: «Мән бир вахт бир китабда охумушдум ки, бир нәфәр Шејтаны јухуда көрүр. Көрүр ки, Шејтанын боју сәрв кимидир, көзәл јанаглары алышыб јаныр. Һәмин шәхс Шејтана дејир: «Еј мәкрләр анасы, сән ки, мәләкләрдән көзәлсән. Һалбуки сәнин шәклини һамамларда ијрәнч, дәһшәтли тәрздә чәкирләр: О, аһ чәкиб ағлады вә деди: «Көрүрсән ки, мән һеч дә елә дәһшәтли дејиләм. Лакин бурасы вар ки, гәләм мәним дүшмәнимин әлиндәдир».

Тәбәринин мәшһур «Тарих»индә көстәрилир ки, Шеј-

танын әрәб дилиндә ән гәдим ады «Һарис» иди. Аллаһ өз нурундан фәриштәләр јарадыб Һариси онлара падшаһ еләмишди. Сонралар аллаһ јер үзүндә атәшдән бир тајфа јаратды. Онларын адына Чан дејирдиләр. Иблиси онлара башчы гојмушду.

Куја сонралар торпагдан јаранмыш Адәмә сәчдә етмәдикләри үчүн аллаһ Чан тајфасыны гырмыш, онларын нәслиндән јалныз Чин галмышдыр.

Тәбәри көстәрир ки, Иблисин ады сурјани вә ибрани дилиндә Әзазил, әрәб дилиндә Һарис иди. Һарис 300 ил чәннәтдә хәзинәдар олду. (О говуландан сонра бу «вәзифә» Ризвана верилмишди). Һарис јер үзүндә мин ил аллаһа ибадәт етди, лакин Адәмә табе олмады. Аллаһ бундан гәзәбләнәрәк Һариси фәриштәләр сырасындан говду вә сурәтини дә дәјишдириб Иблис сурәтинә салды. Әввәлләр чох көзәл фәриштә олан Һарисин ады да дәјишдирилди, фәриштәлији дә ләғв едилди.

Иблис «үмидсиз» демәкдир.

Көрүндүјү кими, Сә'динин ше'риндә Иблисин (Шејтанын) әввәлки көзәллијинә ишарә едилир.

М. Һ. Тәһмасиб јазмышдыр: «Ајдындыр ки, һәр бир һөкмдардан сонра онун тәрәфдарлары, мүһүбләри иш башына кечсә, кечмиш шаһын бүтүн чинајәтләри, һәтта өз доғма оғлуну чәзаландырмаг тәдбирләри халга, милләтә, вәтәнә, динә сәдагәт кими, хидмәт кими гијмәтләндирилир. Нечә дејәрләр, гәләм дүшмән әлинә кечәрсә бүтүн бунлар олдуғундан даһа гаты рәнкләрлә бојадылыр, зүлм кими гејд едилир».

ГӘМИШ ГОЈМАГ

Башга сөзлә; гулп гојмаг, саташмаг, ирад тутмаг. Биз муасир дөврдә һесабламаны рәгәмләр васитәсилә апарырыг. Әслиндә исә мигдар анлајышы ики үсулла ифадә олунур: бирка үсулу вә рәгәмләрлә. Бирка үсулу да ики шәкилдәдир: а) кичик чубугчуглар, гамышлар, дашлар, нохудлар, кәсинтиләр вә с. илә; б) бәдән һиссәләринин адлары илә.

Мәсәлән, папуас бир топа һиндгозуну белә сајыр: топадан бир һиндгозу көтүрүб јана гојур, чубугчуглар дәстәсиндән бир чубугчуг көтүрүб өз торбасына гојур. Һесаблама белә кедир: бир сајылан әшја—бир сајан

әшја. Чохлу һиндгозлу, торбаја гојулмуш чохлу чубуг-чуг гәдәрдир. Папуас өз торбасыны көтүрүб өзү илә истәдији јерә апарыр, гајыданда јенә онларын әсасында һиндгозларыны сајыр, онларын өз јериндә олуб-олмадығыны асанлыгла мүәјјәнләшдирир.

Бир чох халгларда чох-чох гәдимләрдән гамышларла һесаблама үсулу кениш јајылмышдыр. Гәдим јунан дилиндә «сајмаг» анлајышыны билдирмәк үчүн «гамыш гојмаг» ишләдилирди. Латын сөзү олан «калкулјасија» һәрфән тәрҹүмәдә «гамышларла сајмаг» демәкдир. Азәрбајҹанлыларда гамышдан башга нохудла, гозла да сајма адәти јајылмышды.

Мүәјјән мигдар билдирән гамышлар ичәрисиндә башга, әлавә гамышлар гојмагла шәхсә саташмаг, онун һесабыны долашдырмаг мүмкүндүр. Одур ки, «гәмиш гојмаг», «гәмишини чәкмәк» ифадәләри бу һесаблама үсулу илә әлагәдардыр. Сөзүн функсијасы онун формасына да тә'сир көстәрмиш, әдәби дилдә «гамыш» кими ишләнән сөз һәмин тәркибдә «гәмиш» шәкли алмышдыр.

С. Дағлынын «Әмма» фелјетонунда дејилир: «Әмрулла, нечә дејәрләр, һәр шејә бир «гулп гојур», «гашынмајан јердән ган чыхартмаға» чалышыр, ән гүсурсуз мәсәләләрдә дә ирад тутмаға бәһанә ахтарыр... Метроја даһа әнтигә бир гәмиш гојуб».

Сајма, һесаб билдирән гамышлара кәнардан «гәмиш гојанын» өз гәмишини чәкмәси илә һесаб дәгиг, дүзкүн ола биләр. Одур ки, «гәмишини чәкмәк» бир шејә мүдахилә етмәмәји, мүдахиләдән әл чәкмәји билдирир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Кәл савашаг» фелјетонунда дејилир: «Анчаг Китај да өз гәмишини чәксә пис олмаз».

М. Ә. Мө'ҹүз «Гүрбәт гурбанлары» ше'риндә јазмышдыр:

Вер нишан милләтә Иранда әкәр вардыр ишин,
Индики јохдур ишин, сөјләмә чох, *чәк гәмишин.*

Ифадәнин дүзкүн анлашылмасына мане олан бир сәбәб дә беләдир ки, Шәрг өлкәләриндә гәмиш һәм дә «гәлјан», «сулу гәлјан» мә'насында ишләнилир. Одур ки, «гәмиш(ини) чәк ифадәси һәм дә «гәлјан чәк» мә'насына кәлир.

Бадкеш бәнд ејләмә, *чәк гәмишини,*
Нәзм чәзм ејләмә шејтан фе'лини. (*Ашыг Әләскәр*).

ГӘРИБИ БУРДА АҒЛАМАГ ТУТУР

Вәзијјәтин чох ағыр, чыхылмаз олдуғуну билдирмәк үчүн јумор тәрзиндә ишләдилир.

Ифадә мәшһур «Ашыг Гәриб» дастаны илә әлагәдар јајылмышдыр. Дастанын гәһрәманы Гәриб узаг дијардан, гүрбәтдән вәтәнә, севкилиси Шаһсәнәмин тојуна кәлиб чатмаға тәләсир. Һәләбдән чыхыб Тифлисә үз гојур. Хејли кедәндән сонра аты партлајыб өлүр (башга вариантда: ат итир). Гәриб бу узун, чәтин јолу пијада кетмәли олур. Ајаглары габар-габар олур. Вахтында тоја чатмагдан, Шаһсәнәмдән әлини үзүр. Сазы синәсинә басыб өз һалына мүвафиг ше'рләр дејир вә көз јашы төкүб ағлајыр.

Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри» романында Чабир Кәримә дејир: «Јахшы дејибләр ки, Гәриби бурада ағламаг тутуб еј... Гаған сәни тапандан сонра мәни көрмәк истәмир».

Бә'зән дә «Гәриб» ады әвәзинә «Кәрәм» ады вә ја «јетим» сөзү ишләнир.

Вагиф Мусанын «Гоншулар» повестиндә дејилир: «Амма додагучу данышмагла үрәкләринин одуну сөндүрдүләр. Бә'зиләри деди: «Бах, Кәрәми бурда ағламаг тутур!... Көз дәјмәсин, дар күндә бир-биримизи јаман мүдафиә едәник һа».

Р. Әлизадәнин «Истәдим күләм...» һекајәсиндә дејилир: «Автобус дајанды. Мән дүшдүм... Бахыб көрдүм ајагјалынам. Бунун үчүн дејибләр ки, јетими бурда ағламаг тутур».

ГИСАСА ГИСАС (ГАНА ГАН)

Интигам алма мә'насында ишләнән бу ифадә гурандан јајылса да, көкү даһа гәдимләрә—Библијаја кедиб чыхыр. Гәдим интигам, гисасчылыг ганунуна көрә көз чыхаранын көзү чыхарылмалы, диш сындыранын диши сындырылмалы, хүласә, шәхс нә чинајәт етмишсә һәмин иш онун өз башына кәтирилмәли иди.

Мә'лумдур ки, әрәбләрин әширәт дөврүнә мәхсус бир сыра ичтимаи һүгуги вә аилә-мәишәт нормаларыны ислам дини ганун шәклинә салмышдыр. Шәриәтин белә гәбул едиб ганунлашдырдығы давраныш нормаларын-

дан бири дә чинајәткарын чәзаландырылмасы ганунудур. Бу чәзанын дөрд нөвү мүәјјән едилмишдир ки, онларын биринчиси интигам (гисас) ганунудур. Башга сөзлә, етдији әмәли шәхсин өз башына кәтирмәк: өлүм әвәзинә өлүм, тәһгир әвәзинә тәһгир, јараламаг әвәзинә јараламаг вә с. Өзү дә бу гисасы зәрәрдидә өзү вә ја гоһумлары алыр, ја да бу вәзифә аллаһын өһдәсинә бурахылырды.

М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасында бу интигам ганунунун тәнгиди верилмишдир. Бурада әдаләт диваны гурмуш хан белә һөкм чыхарыр: «Қәндли сәнин атынын ајағыны шикәст етмишдир. Сән дә кет онун атынын ајағыны сындыр».

Ашыг Әләскәрин јеканә мүстәзад тәчнисиндә дејилир:

Сән тохундун, мән дә сәнә тохуннам,
Шәриәтдә һалал: *гисаса гисас,*
Гој учалсын сәс.

Онун «Пишик» ше'риндә дә бу ифадә вардыр:

Гисаса гисас алды
Бир гана јүз ган еләди.

И. Әфәндијевин «Одлу сәһрадан кәлмиш шејтан» пјесиндә гоча әрәб гадыны дејир: «Пејғәмбәр *гисаса гисас* демишдир».

Ган интигамы чох гәдим гәбилә һәјат тәрзи илә әлагәдар олмуш, бир сыра халгларда өзүнү көстәрмиш, феодализм дөврүндә арадан чыхмышдыр. Гәдим әрәб гәбиләләриндә дә ган интигамы адәти кениш јајылмышды. Гуран вә шәриәт дә буну (гәбилә адәтләринин тә'сири илә) нормал бир һал һесаб етмишдир.

Халгымыз бу адәтә гаршы «ганы ганла јумазлар, ганы су илә јујарлар» тезисини ирәли сүрмүшдүр. Бунунла белә, классик вә мүасир әдәби дилимиздә бу адәтин изләри өзүнү көстәрмәкдәдир.

Сәјјад, сагын, чәфа јамандыр!
Билмәзсәнми ки, *гана гандыр?* (М. Фүзули).

С. Рәһимовун «Ана абидәси» романында дејилир: «Анаханым әрини... мүмкүн гәдәр үзү дүшмәнә доғру дөндәриб дәјишдирмәк, *«әвәз-әвәз»,* нечә дејәр, *«ганаган», «гисаса гисас»* бир дөјүшкән руһа тәрәф чевирмәк истәјирди».

ГЫЗЫЛ ОҒЛАН

Әслиндә чохлу пул исраф едән, позғун һәјат кечирән задәкан ушагларына, ишсиз вә аваралара верилмиш аддыр.

Ифадә илк дәфә Франсада 1794-чү ил 9 Термидордан сонра иртичачыларын башчысы Фреронун әтрафында топланмыш әксингилабчы Парис кәнчләри барәсиндә дејилмишдир. О заман варланмыш мешшанларын ушаглары сијасәтдән јорулдугларыны вә «һәјатдан зөвг алмаг» истәдикләрини билдирирдиләр. Онлар кејимләриндә дә, данышыгларында да (өз нитгләриндә «р» сәсини тәләффүз етмирдиләр, «Париж» әвәзинә «Паиж» дејирдиләр) фәргләнмәјә чалышырдылар.

Фрерон һәлә 1795-чи илдә көстәрмишдир ки, «гызыл оғлан» ифадәсини онлар һаггында јакобинчиләр дүзәлтмишдиләр. Сонралар бу ифадә үмумиләшмиш вә јухарыда көстәрилән мә'нада бир сыра дүнја дилләриндә, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилиндә ишләнмәјә башламышдыр.

М. Сүлејманлынын «Дәјирман» повестиндә дејилир: «Күлүнүн јанында бир машын ајаг сахлады. О күнкү гызыл оғланлар иди, јајханыб отурмушдулар. Бири башыны машындан чыхарыб дәјирмана ишарә еләди:— Бир шеј вармы, Күлү? Күлү јенә динмәди. *Гызыл оғланлар* бир-биринә бахды».

ГЫЗЫЛ ӨКҮЗ

Бу ифадә бә'зән «јер өкүзү», бә'зән «алтун өкүз» шәклиндә, классик әдәбијјатда исә «кави-зәмин» шәклиндә ишләнир.

Рәвајәтләрә көрә, Јер күрәси јерин алтында олан өкүзүн бујнузлары үстүндә, өкүз балыг үстүндә, балыг да сујун үстүндә гәрар тутмушдур. Бу өкүзүн бир түкү тәрпәнәндә јер дә тәрпәнир, зәлзәлә баш верир вә с.

IX әсрин сону, X әсрин әввәлләриндә јашајан мәшһур әрәб чоғрафијашүнасы Ибн әл-Фәгиһ Мәһәммәд пејғәмбәрин дедији ашағыдакы сөзләри мисал кәтирир. «Јер күрәси өкүзүн бујнузу үстүндә, өкүз балығын үстүндә, балыг сујун үстүндә, су һава үстүндә, һава рүтубәт үстүндә гәрар тутмушдур, алимин билији, елми рүтубәтдән о јана кечә билмир» (Бу чәһәтдән халг дилиндә

зарафатла ишләнән «савады//елми нәм//рүтубәт чәкиб», «савады гычгырыб» ифадәләри мараглыдыр).

Тарихдән әввәлки дөврләрдә мејдана кәлән гәдим Мисир әсатиринә көрә, көј бөјүк, нәһәнк бир инәкдир ки, онун дөрд ајағы дүнјанын дөрд чәһәтини тә'јин едир. Ерамыздан әввәл III минилликдә исә белә инам јаранмышды ки, јердә дә бу көј инәјинин екиз тајы вардыр. Көјдәки инәк «гызыл инәк» (Азәрбајчан фолклорунда «гызыл инәк» мәшһур образлардан биридир) адланыр вә ана аллаһ—мәһсулдарлыг аллаһы һесаб едилирди. Бу көјдәки гызыл инәклә јанашы гызыл өкүз олдуғу да тәсәввүр едилирди. Гәдим инсанларын әгидәсинә көрә, һәр күн сәһәр *гызыл инәк* бир бузов (јә'ни күнәш) доғур, бу бузов күн әрзиндә бөјүјүб өкүз олурду ки, сабаһ бу өкүзлә инәкдән јени бузов—күнәш доғулур вә и. а.

Бу «өкүз» мәсәләси гәдим мисирлиләрдән бир сыра халглара јајылмышдыр. Мисир һероглифләриндә «јер» сөзү өкүз ишарәси илә јазылырды.

Вахтилә дин хадимләри бу мәсәләјә дини-мөвһуми рәнк верир, өкүзү дә мүгәддәс бир шеј кими тәгдим едирдиләр. Халг шаири М. Ә. Сабир «Лә'нәтуллаһ а кавур, шәкк едијорсан өкүзә!»—дејән дин нүмајәндәләринә амансыз сатира атәши ачырды.

Һ. Чавидин «Хәјјам» пјесиндә мәшһур философ—шаир Хәјјамын дилиндән дејилир:

Үлкәр исмилә дејир, көјдә јашармыш бир өкүз,
Бу бир әфсанә, јер алтында да вармыш бир өкүз.
Ариф олсаг бу өкүзләр арасындан бишәк
Көрүрүз бир јығын ипсиз вә јонулмаз ешшәк.

Әзиз Шәриф «Кечән күнләрдән» адлы хатирәләриндә көстәрир ки, Ә. Һагвердијев ингилаби мөвзуда «Алтун өкүз» адлы пјес јазмышдыр.

С. Рәһимовун «Меһман» повестиндә Муртузовун дүшүнчәләри тәсвир едиләркән дејилир: «...Чүнки дүнја авамларын дедији кими *гызыл өкүз* үстә јох, инди баш үстә дајаныр!»

ГЫЗЛАР БУЛАҒЫНДАН СУ ИЧМӘК

Башга сөзлә: һәдди-булуға чатмаг, өзүнү танымаг. Әсасән јеткинлик дөврүнә гәдәм гојан гызлар һаггын-

да дејилән бу ифадә гәдим гәбилә адәтләринин дилдә галығыдыр. Әрә кетмәк вахты чатан гызлар рәмзи мә'на дашыјан вә адәтән кәнддән, јашајыш мәскәниндән бир гәдәр узагда јерләшән «Гызлар булағы» адлы булағын башына топлашар, орада јујунар, бәзәнәр, өзүнә өмүркүн јолдашы сечәрдиләр. Дағыстанын Губачи аулунда инди дә беләбир адәт (бајрам, шәнлик) галмагдадыр: адәтән мајын 9-да кечирилән вә «Баһарын гырх күнү» адландырылан бајрам күнү сүбһ тездән гызлар дағагалхыр, кәнддән беш км аралыда јерләшән булаг башына кедирләр. Бурада јујунуб бәзәнир вә маһны охујурлар. Күнортаја јахын кәнч оғланлар бу булаға јөнәлирләр. Һәр кәс әлиндә күл, алма вә с. апарыр вә үрәјиндә истәдији, севдији гыза тәгдим едир. Оғланын һәдијјәсини алмамаг ону рәдд етмәк демәкдир. Ахшамүстү һәр кәс өз севкилиси илә аула гајыдыр вә бундан сонра тој башланыр (Дилимиздә ишләнән «алма атмаг», «әјил дәсмалын көтүр», «бизә күл көндәрән јар» вә с. ифадәләр һәр һалда бу чәһәтдән мараглыдыр). Көстәрилән адәтин изләринә чох мүхтәлиф шәкилләрдә тәсадүф олунур. «Бәһлул Данәндә ләтифәләри»нин (Бакы, 1979) бириндә Бәһлул дејир: «Бу шәһәрин адәти белә дир ки, базарда бир алма алмалысан, чүмә күнү чыхмалысан шәһәрин кәнарындакы дағын башына, шәһәрин бүтүн гызлары бир-бир кәлиб сәнин габағындан кечәчәкләр, һансы гыздан хошун кәлсә, алманы она атарсан. Гыз алманы көтүрсә, бил ки, сәнә әрә кетмәјә разыдыр».

Гәдим гәбиләнин башлыча хүсусијјәти үзвләрин ејни әразидә јашамасы вә ејни дилдә данышмасы һесаб олунур. Гәбиләнин даһа бир әламәти ган гоһумлуғудур. Гәбилә үзвләринин зәнниничә онлар һамысы ејни бир (улу) бабанын төрәмәләридир. Һәр гәбилә бир нечә тирәдән тәшкил олунурду. Һәр тирәнин (вә ја гәбиләнин) дахилиндә евләнмәк вә ја әрә кетмәк гадаған һесаб олунурду. Одур ки, бир тирәнин (вә ја гәбиләнин) гызлары јалныз башга тирәнин (вә ја гәбиләнин) оғланларына әрә кедә биләрдиләр. Көрүшдән габаг адәтән гызлар гәбиләдән аралы јерләшән булаға кедәр, јујунуб бәзәнәрдиләр. Гызлар булағы илә әлагәдар олан бу адәтләрин изләри дилимиздә бир сыра ифадәләрдә јашамагдадыр.

«Күл-чичәк бајрамы»ндан бәһс едәркән етнограф Һ. А. Гулијев јазыр: «Тә'јин едилмиш дағаа вә ја чәмәнә

чатдыгдан сонра маһны охунур, рәгс шәнликләри дүзәлдилирди. Чаванлар гачыш, тулланма вә дағачыхма јарышлары тәшкил едирдиләр. Галибләрә гызлар әл сәнәти нүмунәләри бағышлајырдылар. Бајрам заманы гыз вә оғлан бәјәнмә һаллары да чох јајылмышды... Мараглыдыр ки, чох гәдимдә «Күл-чичәк бајрамы»ны јалныз гадынлар кечирмишләр, сонралар исә бурада кишиләр дә иштирак етмәјә башламышлар».

Азәрбајчанын мүхтәлиф рајонларында адәтән ән сәфалы јерләрдә вә кәнддән (обадан) бир гәдәр аралыда јерләшән булаглар «Гыз булаг», «Гызлар булағы», «Гырх гыз», «Гырх гыз булағы» вә с. адландырылыр. Мараглыдыр ки, нағыл вә дастанларымызда севкилиләр илк дәфә булаг башында көрүшүр, бурада әһд-пејман едирләр, оғланлар көзәлләрдән су алыб ичир вә с. Булаг, булаг башы вә бурадакы көрүшләрлә әлагәдар чохлу ифадәләр, маһнылар вардыр.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Гызлар булағы» романында тәсвир едилир ки, «Гоч» гәбиләсинә кәлмиш кәнчләр «Гызлар булағы»на кедир, ораја топлашмыш гызларла шәнлик едирләр вә өзләринә һәјат јолдашы сечирләр. Бурада Милнир дејир: «Бирчә сағ тәрәфдәки сарышын гыза бахын, көзәллик нөгтеји-нәзәриндән бу бир мәфкурәдир. Тәнасүби-там. Бир јердә гүсуру јохдур... Һалбуки он үч јашы ола-олмаја, һәлә *гызлар булағындан су ичмәмиш*. Ичсә бу көзәллик бир гат даһа артачаг».

Ибтидаи гәбилә гурулушунун әсас өзәјини ајры-ајры гәбиләләр тәшкил едирди. Гәбиләнин бүтүн үзвләри арасында ган гоһумлуғу мөвчуд олуб, һамысы бир улу бабадан төрәмә һесаб едилирдиләр. Гәбилә дахилиндәки киши вә гадынлар чинси әлагәдә ола билмәз, евләнә билмәздиләр. Јалныз бир гәбиләдән оланлар башга гәбилә нүмајәндәләри илә евләнә биләрдиләр. Етнографијада екзогамија адланан бу әлагәләрин изләринә фолклор материалларында вә дил фактларында тәсадүф олунур.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында нөкәр өз ханымына дејир: «Ханым, тәсаддүгүн олум, чаванлыгдыр, гој әјләнсин! Кичикбәјимин бу саат *гызлар булағындан су ичән* вахтыдыр».

М. Мүшфигин бир ше'риндә дејилир:

> Биринчи *ичмәмишди су гызлар булағындан,*
> Пәришанды икинчи севки даш-галағындан.

Аббас Абдулла «Кәндимизин тојлары» етнографик һекајәсиндә јазыр: «Елә ки, ағсаггал-гарасаггал, ағбирчәк-гарабирчәк тој гапысына чәм олар, һалај вурулар, Гара Һүммәт «Долча булагда галды» чалар. *Гызлар булағындан тәзәчә су ичмиш* бир ел көзәли кәклик кими сәкә-сәкә мејдана чыхар, бир әркән дә көзүнүн алтыннан она бахар, додагалты зүмзүмә елијәр».

М. Аллаһвердијев јазыр: «Азәрбајчанда кениш јајылмыш тамашалардан бири дә «Күлвермә»дир. Баһарда оғлан вә гызлар јашлыларын рәһбәрлији алтында кәнддән аралы, сәфалы бир јердә топланыр, чалыр, охујур, рәгс едир, сатирик сәһнәләр көстәрир вә бир-биринин тәглидини чыхарырдылар. Онлар тамашалары көстәриб гуртардыгдан сонра, дәстәләр бир-биринә јахынлашыр, гызлар гоша зурнанын сәдалары алтында рәгс едир, охујур вә оғланлардан һүнәр көстәрмәји тәләб едирдиләр. Оғланлар да ат минир, күләшир вә бәдиә дејирдиләр. Нәһајәт, һәјат гурмаг истәјән оғлан вә гызлар бир-биринә күл вериб кәзинтијә чыхырдылар...

«Күлвермә» тамашасында иштирак едән јашлылар дағыландан сонра кәнчләр өзләринә кәлин сечирдиләр. Әввәлчә оғлан вә гызлардан ибарәт хор тәшкил олунурду. Онлар маһныларла јарышырдылар».

Мәшһур «Бәнөвшә-бәнөвшә» ојуну һәмин адәтин галығындан башга бир шеј дејилдир. Әлләриндә күл, бәнөвшә (Губада белә гызлар булағындан бири дә мәшһур «Гыз бәнөвшә» булағыдыр) тутмуш гызлар бир сыра, оғланлар башга бир сыра тәшкил едирдиләр. Сыраларын башчылары арасында адәтән белә диалог кедирди:

— Бәнөвшә!

— Бәндә дүшә!

— Биздән сизә ким дүшә?

— Ады көзәл, өзү көзәл филанкәс (Әли, Вәли вә с.). Ады чәкилән оғлан јүјүрә-јүјүрә гызларын сырасына јахынлашыр, топладығы күлләри (адәтән бәнөвшә дәстәсини) хошладығы, бәјәндији гыза тәгдим едир. Гыз да гызларын сырасындан ајрылыр, онлар бирликдә (бә'зән дә әл-әлә вериб) узаглашырлар. Оғланы бәјәнмәјән гыз јолдашларынын әлини бурахмыр, бәнөвшә дәстәсини гәбул етмирди.

С. Рәһимовун «Шамо» романында дејилир: «Пасы ешитмишди ки, бәс гырх нәфәр гыз, «Гызлар булағы»

дејилән чешмәдән чам-чам шәрбәт кими су ичәндән сонра дүнја көзәлинә чеврилмишләр. Һәр гыз өзүнә көрә бүрч кими бир оғлан севмишдир... Анчаг нә исә чадуланан оғланларын һәр бириси ајры-ајрылыгда уғурсузлуға уғрамыш, өз ешгләринә чата билмәмишләр. Гызларын һамысы бу дүнјадан накам кедибдир».

С. Пашајевин «Јанардағ әфсанәләри» китабында «Гыз дашы» әфсанәси бир чох рәвајәт, әфсанә вә нағылларымыз үчүн сәчијјәвидир. Һәмин әфсанә белә башлајыр: «Һарамы дағынын әтәкләриндә ики кәнд варды. Бир күн бу кәндин оғланы о бири кәндин гулач сачлы бир гызыны севир. Гыз да оғлана вурулур. Онларын көрүш јери мешә булағы олур. Булағын сују, дашы ики чаванын саф мәһәббәтинин шаһидинә чеврилир».

ГЫЛЫНЧ МҮСӘЛМАНЫ

Азәрбајчанлылара верилмиш аддыр. Ифадә Азәрбајчан халгынын исламијјәтә нә гәдәр јабаны олдуғуну көстәрир.

Мә'лумдур ки, әрәб ишғалына гәдәр бу халг башга динләрә е'тигад едирди. Ислам дини зорла, гылынч гүввәси илә халга гәбул етдирилмишдир. Азәрбајчан 90 иллик мүбаризәдән сонра истила едиләрәк әрәб хилафәтинин тәркибинә гатылмышды. Әһалинин мүгавимәти нәтичәсиндә ислам чох ләнк јајылырды. Тарих боју әрәбләрә вә онларын дининә гаршы чыхышлар баш вермишдир.

Ә. Һагвердијевин «Ит ојуну» һекајәсиндә пристав дејир: «Мән Н. гәзасында пристав идим. Гылынчымын дады да кәсирди, габағы да. Бир күн адам дөјдүрмәсә идим, кечә јата билмирдим. Әввәлән, бу јерин чамаатына *гылынч мүсәлманлары дејәрләр.* Бунларын ки, белләриндән бир күн дәјәнәк әскик олду, гудуруб јолларындан чыхарлар».

Ә. Әбүлһәсәнин «Сәдагәт» романында дејилир: «Молла Сәфи, азәрбајчанлыларын диндар олмадығындан севинирди, анд ичирди: «Мән атамы да, әмиләрими дә кизлинчә оручу јејән көрмүшәм. Бу да тәбиидир,—дејирди.—Биз ахы, *гылынч мүсәлманыјыг.* Јахшы ки, белә олуб чохдан».

Ч. Бәркүшадын «Сијрилмиш гылынч» романында де-

јилир: «Баш вәзирин һалы өзүндә дејилди: әкәр ушаг олсајдым, Азәркәшнәсбә кедиб, каһинә јалварардым ки, белимә јүз гуршаг бағласын. Мән артыг *гылынч мүсәлманы* дејиләм. Јенидән сидг үрәклә атәшпәрәст олуб вә атәшпәрәст кими дә өлмәк истәјирәм».

ГЫРХАЈАГ

Бу чанлынын ады рус вә түрк дилләриндә «гырхајаг» шәклиндә, инкилис, испан, болгар, полјак, чех дилләриндә «јүзајаг», фарс, франсыз алман, румын дилләриндә «минајаг» мә'насында ишләнир. Бунларын һансы дүздүр, онун нечә ајағы вардыр? Һәр һалда гырх, ја јүз вә ја мин дејилир. Садәчә ајаглары чохдур. Јуварлаг рәгәмләрин чохлуг анлајышы билдирдији мә'лумдур: «Сәнә мин дәфә демишәм» (чәми 3—4 дәфә демиш олса да) вә с. тәркибләрдә бу гејри-мүәјјән кәмијјәт, чохлуг анлајышы өзүнү көстәрир.

«Гырх» сөзү дә чох-чох гәдимдә үмумијјәтлә чохлуг билдирмишдир: гырхбулаг, гырхбуғум, гырхгыз, гырх дәјирман, гырх лоту вә с.

Гәдимләрдә чохлу һејван дәрисиндән бир күрк тикәрдиләр, белә күркләр чох узун вә бөјүк олуб шәхсин бүтүн бәдәнини өртәрди. Нә гәдәр чох дәри ишләнсә, күрк о гәдәр гијмәтли һесаб едилирди. «Дәдә Горгуд» дастанларында гәһрәманын алтмыш дәридән тикилмиш күрк кејмәси вәсф едилир.

Үмумијјәтлә, чохлу дәридән тикилмиш «күрк» сөзү тәдричән «гырх» сајы үчүн әсас тәшкил етмишдир. Дикәр сајлар кими «гырх» сајы да исимдән төрәмиш, әввәлләр гејри-мүәјјән чохлуг, сонралар дәгиг сај анлајышы кәсб етмишдир.

О. Н. Трубачевин тәдгигатындан мә'лумдур ки, рус дилиндәки «собака» сөзү чох-чох гәдимләрдә түрк дилләриндән славјан дилләринә кечмиш көпәк//көбәк сөзүндән башга шеј дејилдир. Бурада «к» сәсинин «с» сәсинә кечмәсини тәдгигатчы бунунла әсасландырыр ки, түрк дилләриндән бу сөзүн алынмасы тарихи чох гәдимдир. Бу елә бир дөвр иди ки, славјан дилләриндә «к» сәси јох иди, она јахын «с» сәси вар иди.

А. Ј. Супрун ејни фонетик һадисәнин шәрги-славјан дилләринә (хүсусилә рус дилинә) мәхсус сорок сөзүндә

өзүнү көстәрдијини ҝејд едир. Түрк дилләриндә к (q) илә башланан гырх, kirik (ујғур), qyrq (түркмән, гагауз, гараим, гырғыз), qyrуq (татар, шор) вә с. шәкилләриндә олан сөз рус дилиндә сорок шәкли алмышдыр.

Мараглыдыр ки, рус дилиндә дә 40 анлајышыны билдирән сөз күрклә әлагәдардыр. Русча сорок әслиндә елә күрк демәкдир. Һәм түрк халглары, һәм дә руслар гәдимләрдә мүвафиг кејими 40 самур вә ја дәлә дәрисиндән һазырлајардылар. Сонралар рәгәм анлајышы реал әшјадан узаглашараг мүчәррәдләшмишдир. Белә ки, бу гырх дәридән тикилмиш күрк тәдричлә мүбадилә ваһидинә чеврилмиш, һәтта пул ваһиди функсијасыны јеринә јетирмәјә башламышдыр. Нәтичәдә **күрк** сөзү (һәм дә формасыны дәјишәрәк) сај сәчијјәси кәсб етмишдир.

ГОЧУ НӘЧӘФГУЛУ

Ингилабдан әввәл Бакыда јашамыш мәшһур гочулардан биринин хүсуси адыдыр. Дејилдијинә көрә әсли маштағалы имиш. Гочу Нәчәфгулу вә онун чох мәшһур кечиси Бакы чамаатынын узун мүддәт јадындан чыхмырды. «О олмасын, бу олсун» бәдии филминдәки Әскәрин прототипи гочу Нәчәфгулудур. Бу реал хүсуси шәхс ады үмумиләшдијиндәндир ки, јухарыдакы ифадә үмумән «гочу» анлајышыны билдирмәк үчүн ишләдилир.

Руһулла Ахундов «Билдир—бу ил» мәгаләсиндә (7 нојабр 1920-чи ил) јазмышдыр: «Һәлә бил кечән ил дәјилди ки, бир кәлмә «еһтијатсыз» сөз үчүн сәни тутуб Деникинә төһфә көндәрирдиләр, јахуд һәбсханаларда тәләф едирдиләр, јахуд Сәидбәјовларын, *гочу Нәчәфгулу,* Мирриһим вә бу кими һәшәрат оғланларынын күлләсинә гурбан едирдиләр».

С. Рәһманын «Һүсејн Әрәблински» пјесиндә һөкумәт адамы дејир: «...Шәһәрләрдә шулуглуг вар, күндә бир тә'тил олур. Дашы галдырырсан алтындан гырмызы бајраг чыхыр. О тәрәфдән дә Русија һадисәләри чох нараһатчылыг төрәдир. Бир јандан да пулун гијмәти дүшүб. Биз бир милјон пул чап еләјирик, *гочу Нәчәфгулу* ики милјон чап еләјир. Бир кишидә һүнәр јохдур ки, она бир кәлмә сөз десин».

М. Ибраһимовун «Көзәрән очаглар» пјесиндә Ханәһмәд дејир: «Һачы аға, мәним о мүчрүдә чохдан көзүм

вар... (бычағы чыхарыр). Ону да дејим ки, гочу Нәчәфгулунун фајтончусу бу күн өз ағасынын интигамыны алыб».

«Гочу Нәчәфгулунун кечиси» ифадәси үмумиләшәрәк гудурған, әркөјүн адамлары, һеч бир гајда-ганун танымаг истәмәјәнләри билдирмәк үчүн ишләдилир.

И. Әфәндијевин «Керијә бахма, гоча...» романында Нәчәф бәј белә тәгдим олунур: «Бу, уча, јоғун, енликүрәк, гарабығлы бир киши иди. Өзүнүн дә зоғал ағачындан башы дәмир топпузлу гырмызы бир чомағы вар иди. Чамаат арасында «Нәчәф бәјин чомағы» мәшһур иди. Һәтта бу чомағын һаггында чүрбәчүр нағыллар да дүзәлмәјә башламышды. Бакыда *гочу Нәчәфгулунун* кечиси нечә әркөјүн идисә, Гарабулагда да Нәчәф бәјин чомағы һејлә әркөјүн иди. Бәј шәһәрә кәзмәјә чыханда чомағыны һансы дүканда гојсајды, о дүканын саһиби тохунулмаз һесаб олунурду».

ГОЧА ДҮНЈА, ГОЧА ТАРИХ

Мүасир дөврдә бир образ кими ишләнән бу ифадәләр әслиндә матриархат дөврү инамларынын дилдә галығыдыр. Јер күрәси дә, дүнја да гоча бир гары шәклиндә тәсәввүр едилирди. Бүтүн һәјат, дүнја бу гарынын ихтијарындадыр. Гөвси-гүзеһ бу нәнәнин тохудуғу һана вә ја өркәндир. Дүнјанын сонунда гијамәт гопачаг, һамы өлүб кедәчәк, јалныз бу гары вә (тотем һесаб олунан) гурд галачагдыр.

Әмир Хосров Дәһләвинин «Ширин вә Хосров» әсәриндә Дүнја һаггында дејилир:

Бу гаты вәсмәли кафтардан һәзәр.
Сајсыз әр өлдүрүб, јенә әр кәзәр.
Ким ки, бу гарыдан севки дујмады,
Нәш'әјлә јашады, она ујмады,

Әсәрин тәрчүмәчиси А. Саровлу јазыр: «Шаирин бу фикри белә бир һәдислә әлагәдардыр. Күја Дүнја бир күн башында әлван рәнкли чаршаб, бир әли ганлы, бир әли хыналы гоча гары гијафәсиндә Исанын көзләринә көрүнүр. Иса ондан сорушур:

— Еј лә'нәтә кәлмиш, белини нијә әјмисән?

Дүнја чаваб верир:

— Фиргону, Нэмруду, Гаруну јола салмышам, јашым чохдур, гочалмышам.

— Бу кафтар вахтында белә әлван рәнкли чаршаб өртмәјин нә мә'насы вар?

— Өзүмү чаванлара севдириб, онлары алдатмаг үчүн бу чүр рәнкарәнк чаршаба бүрүнмүшәм.

— Әлинә хына јахмагда мәгсәдин нәдир?

— Тәзә әрә кетмишәм.

— Бәс әлинин бири нијә ганлыдыр?

— Әрими тәзәчә өлдүрмүшәм».

Тәдричән «гоча дүнја» тәркибинә аналокија үзрә башга тәркибләр дә ишләнмәјә башламышдыр.

Р. Рзанын «Болшевик јазы» ше'риндә дејилир:

Јетәр әјилдик, кечдик
гоча тарих бојунча!
Ачылмады бир ајнан,
күлмәдин бир дојунча.
Сәнә хор баханлар гој
Инди әјилсин, Күрүм!

С. Вурғунун мүхтәлиф ше'рләриндә белә поетик образлардан чох истифадә едилмишдир:

Ешит, дүнја! *Гоча дүнја!* Инди гәләм
Сөһбәт ачыр бизим Бакы кечәсиндән...
(*«Бакынын дастаны»*).
Мән көрүрәм! *Гоча Шәргин* өвладлары ојанмышдыр,
Дәлик-дешик бајрагларын рәнки гана бојанмышдыр.
(*«Зәнчинин арзулары»*).
Гоча Рома! Күнәш доғур көјләринә кечә јары,
Көзүн ајдын, сағалмышдыр Толјаттинин јаралары...
(*«Зәнчинин арзулары»*).

ГОЧАЛЫГ ӘЛ ВЕРИБ, ДӘХИ НӘ ШИШМӘК

Гочалығы е'тираф етмәк үчүн ишләдилән бу ифадә Вагифлә Видадинин мәшһур дејишмәсиндән Видадинин дилиндән јајылмышдыр:

Елә ки, тахылды бурнуна чешмәк,
Гочалыг әл вериб, дәхи нә шишмәк...
Ушаглар ичиндә дүшәр күлүшмәк,
Сәнин дә ачығын тутар, ағларсан!

М. Һүсејнин «Гара дашлар» романында Аслановла уста Рамазан арасында белә бир мүкалимә кедир:

«— ...Јә’ни ону дејирәм ки...

— Ону дејирсән ки, *«гочалыг әл вериб, дәхи нә шишмәк?»* Рәһмәтлик Видади дүз дејирмиш, гочалыгда јорға јеријәнә күлән чох олар. Сән дә јәгин о күләнләрдән бирисән».

И. Һүсејновун «Теjеграм» повестиндә дејилир: «Һә, јаздыр, јаздыр, даһа, гызым,—дејә, Сабит Мајылов саггалыны тәрпәтди.—Елә ораја, ағачын алтына палаз сал, мүтәккә гој, күнә гаршы отураг, сүмүјүмүз исинсин, гызым. *Гочалыг әл вериб, дәхи нә шишмәк, Мәрјәм бала!..»*

ГУЈРУГ ДОҒМАГ

«Гујруг доған ај», «гујруг доғанда» вә с. тәркибләри дә һәмин ифадә илә әлагәдардыр.

Адәтән јај фәслинин икинчи јарысынын башландығыны билдирмәк мәгсәдилә һәмин ифадәни ишләдирләр.

Бу ифадәнин мәншәји һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр мөвчуддур. Бә’зиләри буну јајын икинчи јарысында гујруглу улдузун доғмасы илә әлагәләндирирләр, башга бир фикрә көрә исә һәмин ифадә «гујруг донмаг» бирләшмәсинин тәһриф едилмиш шәклидир. Куја һәмин вахтдан гујруг јағы донмаға башладығы үчүн ифадәнин әсли дә мәһз белә («гујруг донмаг») олмалыјмыш. Дилимиздә «гујруг донмаг» ифадәси дә вардыр. М. Сүлејмановун «Зирвәләр» романы белә башлајыр: «196... илин пајызы јахынлашырды: күнләр гысалыр, кечәләр исә узанырды. Гујруг донандан истиләр кет-кедә азалыр, сәринлик дүшүрдү».

Лакин ифадәнин әсли (дүзкүн, илкин варианты) «гујруг доғмаг»дыр. Бу исә бә’зән халг етимолокијасы принсипи үзрә, сәһв шәрһ олунур. С. Рәһимовун «Шамо» романында ашағыдакы тәсвир бу чәһәтдән мараглыдыр: «Даһа һавалар сојуглашырды...

— Даһа балам, *гујруг доғду,* һава сынды,—сөзләри алачыглар арасы кәзиб доланмаға башлајырды...

— Сән һеч палыд јарпагларыны демирсән? Бахырсанмы үстүндәки *гујруға?* Јарпағынын үстүндә гүдрәтиндән *гујруг елә доғуб* ки, дејирсән бәс халыг өзү буну нә гәдәр көзәл јарадыбдыр. Бахырсан ки, ағлы-гырмызылы сарылы јумшаг бир шеј! Адам дејир, худаја, бу нә гүдрәтдир?

Тәрәкәмә чамаатына мәхсус бу әламәт вә анлајыш-

лар—јә'ни, дәвәләрин даһа кечәләри дағдан үзүнү чевириб аран тәрәфә јатмалары, палыд јарпагларында ал-әлван, бир нөв гојун гујруғуну андыран бир парча шејин доғулмағы бүтүн јајлагчыларын һејрәтинә сәбәб олур... онларын јадына араны салырды».

Һ. Б. Зәрдаби бу ифадәни белә изаһ един: «Бизим көј үзүндә кечәләр көрүкән улдузларын һамысы һәмишә көрүнмәјир. Елә улдуз вар ки, илин бир вахтында көрүнүр, гејри вахтларында көрүнмәјир вә бир дә улдузлар чох олдуғуна онлары бир-бириндән араламагдан өтрү онлары дәстә-дәстә едиб һәр бир дәстәјә бу дәстә охшадығы шејин, ја һејванын адыны гојурлар ки, онлары танымаг асан олсун. Бу улдуз дәстәләринә чүрбәчүр адлар гојублар. О чүмләдән онларын бир дәстәсинә *гујруг дејирләр* ки, һәгигәт һејван гујруғуна шәбаһәти вар.

Зикр олан заман ки, јајын ортасы олур вә күнүн истисинин јер үзүндә галан һиссәси фәзада јох олан һиссәсинә бәрабәр олур ки, ондан сонра јерин үзү мүрур илә сојујур. О *гујруға охшајан улдуз* дәстәси бизим јеримиздә түлу един. Һәр кәс ијунун 25-дә сүбһ тездән дуруб күндоғана бахса, орада о *гујруға охшајан улдуз* дәстәсини көрүр...» Бу ифадә елми дилдә Бөјүк Көпәк *бүрчүнүн гујруғунда* јерләшән Сириус улдузу адланан улдузун халг дилиндәки адыны билдирир.

Х. Н. Һәсәновун «Тәбиәт вә һикмәт» китабында дејилир: «...Гујруг доғдуғу вахт һавада олан дәјишиклијә мисал олараг гејд етмәк истәрдик ки, Пиргулу стасионарында (Шамахы рајону) 1961—1977-чи илләрдә апардығымыз метеороложи мүшаһидәләр көстәрир ки, 17 илин 15 илиндә августун 3-дән 10-дәк (бә'зи илләр 5—8) Азәрбајчанын әксәр дағлыг рајонларында мүхтәлиф мигдарда јағышлар јағыр вә бунунла да һаванын јајда гызма мүддәти баша чатыр».

Гујруг доғмагла әлагәдар һаваларын сынмасы инамы чох гәдим тарихи олан әсатирләрдә әкс олунмушдур. М. Оврәнкин 1957-чи илдә Теһранда нәшр олунан «Гәдим Иран бајрамлары» китабындан мә'лум олур ки, чох-чох гәдимләрдә Тир (вә ја Тиштар) адлы улдузу (еһтимал ки, Сириус нәзәрдә тутулур) «јағыш улдузу» вә ја «јағыш илаһәси» һесаб едиб она ситајиш едирдиләр. Бу улдуз исә һеч дә һәмишә көрүнмүр, тир ајында (ијунун сону, ијулун әввәлләри) һоризонтда азачыг јүксәлир, јалныз августда (вә сонралар) көрүнмәјә башлајыр.

М. Оврәнк көстәрир ки, јајын гызмар вахты, «истидән үрәк партлајанда», отлар јаныб ағачлар гурујанда үфүгдән бахмагла Тиштар санки адамлара хејир хәбәр көндәрир, онлары руһдан дүшмәјә гојмур.

Мүгәддәс Зәрдүшт китабларында дејилир ки, Тиштар әввәлинчи он кечә әрзиндә көзләри алышыб јанан он беш јашлы оғлан шәклиндә көрүнүр, сонракы он кечәдә гызыл бујнузлу чамыш шәклиндә көрүнүр, даһа сонракы он кечәдә исә гызыл гулаглы вә гызыл јүјәнли гәшәнк бир ағ ат шәкли алмыш олур ки, бу ат Варуката дәнизинә тәрәф су ичмәјә кедир. Лакин гураглығы тәмсил едән Апауша гара вә дәһшәтли бир ат шәклиндә, гулаглары, бојну вә гујруғу түксүз олдуғу һалда Тиштарын гаршысыны кәсир.

Дөјүшдә әввәлчә зәиф дүшүб кериләјән Тиштар аллаһ Аһурамәзданы көмәјә чағырыр вә јенидән дөјүшә атылыр. Бу заман пәриләр гујруглу улдузлар шәклиндә див Апаушаја көмәјә кәлсәләр дә, Тиштар гәләбә чалыр. Һавада дәјишиклик (сәринлик) башланыр. Көрүндүјү кими, бурада гујруглу улдузлардан, онлардан мәғлуб едилмәсиндән бәһс едилир.

Башга бир гәдим инама көрә, Таразы бүрчүнүн јанындакы кичик улдуза «гујруг» дејирләр. Куја ону Таразы Үлкәрдән оғурлајыбмыш. Бу улдуз («гујруг») доғандан сонра һавалар сәринләјир. Куја о доғмаса, дүнја од тутуб јанармыш.

Ф. Б. Көчәрли «Көчәриләрин өвза вә әһвалы» мәгаләсиндә јазмышдыр: «Ики ај, артыг башы ики ај јарымдан зијадә дағда галмајыб, *гујруг доғандан* сонра, јә'ни ијулун ијирми бешиндән, јаинки августун әввәлләриндән башлајырлар арана көчмәјә...

Гујруг доғандан сонра әкәрчи һава бир аз сыныр вә милчәк азалыр, амма бунунла белә аранда јени шиддәтли истиләр кечир вә август ајы бизим чамаат арасында «гора биширән ај» ады илә мәшһурдур».

Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри» романында дејилир: «Әкәр јазын көзү ачыландан *гујруг доғана* гәдәр көјдән јерә бир килә дүшмүрсә... һеч нә әмәлә кәлмир... Бу күн сабаһ *гујруг доғачаг*, сәринләр башлајачаг, јазда да көчүб кедәчәјик дағларымыза».

Мир Чәлалын «Јолумуз һајанадыр» романында дејилир: «Әнтигә јазбашы јох, јајын ахырларында, *гујруг доғандан* сонра кәлмишди».

ГУЈРУГСУЗ ЧАГГАЛ

Башга сөзлә: ән ахмаг, кич, һејвәрә (инсан һаггында).

Ифадә «һамыја ит һүрәр, бизә гујругсуз чаггал» тәркибиндә сабитләшмишдир.

Бир сыра һејванлар (чанавар, чаггал) мәһз гујруғунун көмәји илә гачыр, гујруғу васитәсилә дүшүнүр, өз әһвал-руһијјәсини билдирир вә һәтта һөкм верирләр. Гујруглары чыхдыгда, кәсилдикдә исә һәмин кејфијјәтләрдән мәһрум олурлар.

Гујруғун бу хүсусијјәтинә бир сыра халг ифадәләриндә ишарә вардыр: «Гәриб итин гујруғу пачасынын арасында олар». «Түлкү түлкүјә бујурду, түлкү дә гујруғуна», «— Ај ит нијә һүрүрсән?—Гурдлары горхудурам. Бәс гујруғуну нијә гысыбсан?—Гурдлардан горхурам».

«Јад итин гујруғу јанбызында». «Ит ити көрәндә гујруғуну будуна гысар». «Итин ачығы гујруғундан биլинәр, атын ачығы гулағындан».

С. Әһмәдовун «Тоғана» романында белә бир диалог вардыр:

«— Сохулчанын башы онда бизим дүшүндүјүмүз функсијаны ојнамыр. Идарә системи јалныз бејинлә, башла кетмир. Сохулчанын башыны кәсиб атдыгдан сонра галан һиссәјә, мәсәлән, гујруғуна оду јахынлашдырсан, ја башга бир ојадычы гычыг тохундурсан, дәрһал чәкилир. Бу һафизә илә, инстинктлә бағлыдыр. Демәк, инстинктә чаваб јалныз бејинлә мәһдудлашмыр.

— Ајагла, гујругла да дујмаг олар. Анлама, шүур мәркәзи тәкчә бејин дејил».

Беләликлә, «гујругсуз чаггал» анлама, дүшүнмә, дујма габилијјәтиндән мәһрум олмуш чаггал демәкдир.

«Гујруглу јалан» тәркибинин дә һәмин ифадә илә, узаг да олса, әлагәси һисс олунур.

ГУЛАҒЫ ДАРЫ ДӘЛМӘК

Ифадәнин дилимиздә мүхтәлиф вариантлары ишләдилир: о сарыдан гулағы дары дәлирди (С. Әһмәдов). Гулағы дары дәрәнләрдән бири деди (Г. Хәлилов). Онлар бир сәслә ешитмәк үчүн гулаглары илә дары дәнләдиләр (М. Исмајылов). Гулағы дары дәннәјирди (М. Сүлејманлы).

Көрүндүјү кими, ифадәнин биринчи вә икинчи үнсүрләри («гулаг», «дары») сабитдир, үчүнчү үнсүр исә чохвариантлыдыр: дәлмәк—дәрмәк—дәнләмәк—дәннәмәк. Данышыг дилиндә һабелә «гулағы дары дарымаг» ифадәси ишләнир ки, бу данышыг варианты ифадәнин әслинә даһа чох ујғундур. Бурадакы «дары» сөзүнүн әдәби дилимиздә ишләнән «дары» илә һеч бир әлагәси јохдур вә бунлар омоним дә һесаб едилә билмәзләр. Иш бурасындадыр ки, дилимизин ән гәдим бир хүсусијјәти ејни көклү исим вә фе'лләрин бир бирләшмә тәшкил етмәсидир. Һәмин бирләшмәдәки исим (биринчи компонент) дилдә мүстәгил ваһид кими ишләнмәјә дә биләр: кәсәмәт кәсмәк, дөнәркә дөнмәк, чиртдәји (сонралар: чичәји) чыртламаг, саллаг салламаг, дин динләмәк, бој бојламаг, сөј сөјләмәк, диш дишләмәк, әјмә әјмәк, әрики әзилмәк, јолма јолмаг, тутма тутмаг, јазы јазмаг, дүзмә дүзмәк, гошгу гошмаг, итик итмәк, кәлин кәлмәк вә с.

Көстәрилән «дары дарымаг» ифадәсиндә билдирилән ејни мә'на фе'ли компонентлә дә («дарымаг») ифадә олунур. Бу чәһәт дә, јә'ни бүтүн бирләшмәнин мә'насыны бир компонентин ифадә етмәси хүсусијјәти дилимиздә кениш јајылмыш ганунлардандыр вә елмдә «семантик сыхылма» һадисәси адланыр. Бир сөз һәр ики үнсүрүн бирликдә мә'насыны билдирир вә семантикача зәнкинләшмиш олур. Мәсәлән, дилимиздә кәлин кәлмәк, јазы јазмаг, әрики әзилмәк, сөј сөјләмәк вә с. әвәзинә кәлмәк, јазмаг, әзилмәк, сөјләмәк дә ишләтмәк мүмкүндүр вә бу принсиплә дә дары дарымаг әвәзинә дарымаг ишләнә билир.

Р. Әфәндијевин «Ган очағы» комедијасында Күллү дејир: «Мәни *дарыјанын* еви јыхылсын, мәнә көз вуранын көзү чыхсын. Ушагларымы о гәдәр *дарыдылар* ки, ахыры башларына чыхдылар».

Беләликлә, «дарымаг» бир кәсин һаггында данышмаг, ону дилә-дишә салмаг, биабыр етмәк демәкдир.

Р. Рзанын «Һәзәр» ше'риндә дејилир:

Һәзәр,
сабун көпүјү кими
бир анда јаранан,
дилләрдә, *ағызларда даранан,*
јүз гәлбдә
јүз һәсәд ојандыран,
ичи өзүнү,
чөлү өзкәни јандыран
шөһрәтин сәфасындан һәзәр.

«Дарымаг» сөзүнүн данышмаг, сөјләнмәклә әлагәси «дара-бара» (салмаг) ваһидиндә дә мүшаһидә едилир. Һабелә халг дилиндә «дарыны кола төкмәк» ифадәси гејбәт гырмаг, шәхс һаггында онун писинә данышмаг мә'насында ишләдилир. С. Рәһимовун «Чидар» һекајәсиндә белә бир диалог вардыр:

«— ...Ора-бура сәпәләниб јадлашмајын, гајнајын, говушун!

— Нијә сәпәләниб јадлашырыг, ај арвад?

— Сән *дарыны кола төкмә,* Әфлатун!—дејә Бикә хала гоһумларынын тәрәфини әлдән вермәк истәмәди».

Гәдим инсанлар сөзү ифадә етдији әшјадан ајры тәсәввүр едә билмирдиләр вә онларын фикринчә, әшја чох ишләндикчә зәифләјиб (јејилиб, сүртүлүб) мәһв олдуғу кими, сөз дә чох ишләнәндә онун саһиби зәифләјиб мәһв ола биләр. Одур ки, һеч кәс өзү һаггында башгаларынын данышмасыны истәмәз. Бу мәгсәдләдир ки, ибтидаи чәмијјәтләрдә һәр кәс адыны кизлин сахлајыр, башгаларына демир. «Дары дарымаг» ифадәси дә бу инамла әлагәдар олмушдур. Сонралар «дарымаг» фе'ли архаикләшдији үчүн әдәби дилдән чыхмыш, лакин диалектләрдә вә ғејд олунан тәркибин дахилиндә јашамагда давам едир.

ГУРДДАН ГУРД ТӨРӘЈӘР

Ифадә һәм дә «гурдун баласы да гурд олар» шәклиндә ишләдилир. Башга сөзлә; гурдун баласына да е'тибар јохдур.

Бу ифадә Сә'динин «Күлүстан»ындан јајылмышдыр.

Инсанла галмаға етсә дә, адәт,
Гурд оғлу гурд олар, јенә, нәһајәт.

Бу ифадәнин даһа бир сыра вариантлары мејдана чыхмышдыр ки, бунлардан бири дә «итдән ит төрәјәр» вариантыдыр. Г. Б. Закирин «Итдән төрәјән ахыр олур сәк көпәк оғлу» мисрасы мәшһурдур. Н. Б. Вәзировун «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» пјесиндә белә бир диалог вардыр:

«Бајрамәли бәј: О гарабағлы бәј охујан һәчв нә төвр иди? «Дејирләр мәсәлдир мәшһур төрәјән итдән...» Хејр,

белә дејил. «Дејирләр мәсәлдир битәр өз көкү үстә от. Ахырда *төрәјән итдән олур көпәк оғлу...»*

Әскәр: О гарабағлы белә охујурду:

Вар өзкә вилајәтдә дә тәк-тәк көпәк оғлу,
Һәдсизди бу виранәдә бишәкк көпәк оғлу.
Мәшһур мәсәлдир битәр от өз көкү үстә,
Итдән төрәјән ахыр *олур* сәк, *көпәк оғлу.*

ГУРДДАН ЧОБАН ОЛМАЗ

Ифадә гәдим јунан тәмсилчиси Езопун «Чобан вә гурд» тәмсили илә әлагәдар бир сыра дилләрдә јајылмышдыр.

Тәмсилдә көстәрилир ки, бир чобан кичик бир гурд баласы тапыб, ону өз итләри илә бирликдә бәсләјир. Гурд баласы бөјүјүб, сүрүјә һүчум едән чанаварлары говмагда иштирак едир. Анчаг кет-кедә гојунлары апаран гурдлара гошулмаға вә овдан јемәјә башлајыр. Бә'зән өзү дә сүрүдәки гојунлардан өлдүрүб јејир. Бундан хәбәр тутан чобан гурду өлдүрүр.

Сә'динин «Күлүстан»ында дејилир:

Шаһлара јарашмаз зүлм етмәк бир ан,
Гурддан ола билмәз сүрүјә *чобан.*

ГУРД ИЛӘ ГИЈАМӘТӘ ГАЛМАГ (КЕТМӘК)

Мәчази мә'нада: һәддән артыг чох јашамаг, өмрү узун олмаг, кафтарлашмаг, өлмәмәк, һәмишә мөвчуд олмаг демәкдир.

Гијамәтә јахын јер үзүндәки бүтүн адамларын өлүб кедәчәји, јалныз гары илә гурдун галачағы һаггында мөвһуми әгидә вардыр ки, бунун мәншәјини мүәјјәнләшдирмәк чох чәтиндир.

Мә'лумдур ки, гәдим түрк халгларында гурд мүгәддәс (вә буна көрә дә өлмәз, гијамәтә гәдәр јашајан) һејван, тотем һесаб едилмишдир. Гәдим түрк вә монгол халглары арасында гурдун мүгәддәслији һаггында чохлу әфсанә вә рәвајәтләр олмушдур. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «гурд үзү мүбарәк» һесаб едилир. Гәдимдә гурдун инсаны һәр чүр бәладан, фәлакәтдән горуја билдији һаггында инам јајылмышды. Гәдим түрк ха-

ганларынын јанына мүхтәлиф јерләрдән кәлән елчиләр үзәриндә гурд рәсми олан бајраға тә'зим едәндән сонра гәбул едиләрдиләр. Һәтта ингилаба гәдәр бир сыра түрк халглары (јакут, хакас, алтај, газах, татар, гагауз вә с.) гурдун түкүндән, дәрисиндән вә дишиндән мүхтәлиф мәгсәдләрлә истифадә едирдиләр. Гәдим тәсәввүрләрә көрә, сонсузлуғун гаршысыны алмагда, ушаглары вахтсыз өлүмдән хилас етмәкдә гурдун чох мүһүм көмәји вардыр. Демәк, гурд, бир нөв, дирилик рәмзи, узунөмүрлүлүк әламәти һесаб едилмишдир. Гурд мүгәддәс бир варлыг кими гәдим түрк халгларыны сәадәтә говушдуран образдыр.

Дүнјанын бир чох халглары гурду мүгәддәс һејван сајмышлар. Гәдим Рома шәһәринин әсасыны гојан Ромул вә Рем гурд сүдү илә бәсләнмишләр. Ромалылар мүһарибә аллаһы Марсы гурд шәклиндә тәсәввүр едирдиләр. Гәдим алманлар да гурда ситајиш едирдиләр. Гурдун мүгәддәсләшдирилмәсинә гәдим рус, украјна, күрчү, абхаз, авар, күрд халгларында да тәсадүф олунур.

Гурд түрк халгларынын тотеми һесаб олунур. Тотем олдуғу үчүндүр ки, онун ады табу сајылмышдыр. Одур ки, табу сөзүнүн әвәзинә түрк дилләринин бә'зиләриндә бори//бури//бөрү сөзү ишләнир. Азәрбајчан дилиндә бу сөзүн әвәзинә евфемизмдән («боз бәј»), тәсвири-перифрастик үсулдан («ағзы гара») вә ја алынма сөздән («чанавар») истифадә едилир. Бир чох түрк дилләриндә бу сөзлә әлагәдар шәхс адлары јаранмышды: Бури, Бурибој, («Дәдә Горгуд» дастанларында Бајбура) Бурихан, Бурикүл, Буридаш, Бурнисә вә с.

Гурд адынын шәхсә верилмәси башга халгларда да мүшаһидә едилир. Серб дилиндәки Вук, Вукас, Вукаслава, рус дилиндә Волк, алман дилиндәки Адолф, Волф вә ја Волфһанг адлары «гурд» сөзү илә әлагәдардыр.

Бүтүн бунлардан сонра демәк лазымдыр ки, ифадәнин аллитерасија принсипи үзрә дүзәлмәси («г» сәси илә башланан сөзләрин ардычыл кәлмәси) онун дилдахили ганунлар әсасында јаранмасы һаггында мүһакимә јүрүтмәјә әсас верир.

Бу гурд илә гијамәтә галачаг гары (нәнә, ана) әслиндә торпағы (Јери) тәмсил едир.

«Шамо» романында Камран киши дејир: «Көрүнүр ки, Афәт гары *гурдла гијамәтә кетмәк* истәјир».

Н. Б. Вәзировун «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» комедијасында белә диалог вардыр:

«Фатма ханым: Сәнин кими оғулун палтарын төкүм, үстә шахсејин тәпим, шамыны, шахыны гара бојујум.

Сәлбиназ ханым: Бу өлсүн, сән гал *гурднан гијамәтә.* Сәнсиз өлкә доланмаз. Көр дилинә нә төвр сөз кәлир кафтарын».

Иси Мәликзадәнин «Дәдә палыд» повестиндә дејилир: «Бағыр *гурднан гијамәтә галмајачаг* һа, вахт јетишәндә о да өләчәк. Бәс онда јурдсуз Бағырын чәназәсини һардан көтүрәчәкләр; чамаат һара јығышачаг?»

ГУРД ГУЗУ ИЛӘ ОТЛАМАГ

Башга сөзлә: сүлһ, асајиш, әмин-аманлыг, сакитлик олмаг.

Гәдим јәһудиләрин мүгәддәс китабы Төвратда («Ганун» демәкдир) көстәрилирди ки, бир заман дүнјаја әдаләтли бир шаһ кәләчәк, јер үзүндән бүтүн зүлмләрин көкүнү кәсәчәк, гурд гузу илә отламаға башлајачагдыр. Бу васитә илә дин хадимләри зәһмәткешләри јахшы күн уғрунда мүбаризәдән чәкиндирмәјә чалышырдылар.

ГУРДУ УЛАМАГ

Башга сөзлә: бәхти кәтирмәк, талеји јар олмаг, мүвәффәгијјәт газанмаг.

Бир чох мәнбәләрдә көстәрилир ки, гәдим түрк адәтләринә көрә гурд кими уламаг дүшмән үзәриндә гәләбәнин рәмзи һесаб олунурду.

Вахтилә түрк халгларында гурд бир тотем һесаб едилирди. Фирдовси «гурд башлы Түрк» һаггында мә'лумат верир. Гәдимләрдә диши гурд «улу ана», еркәк гурд «улу ата» һесаб олунурду. Мәнбәләрдән мә'лум олур ки, гурдун уламасы илә гошун јола чыхыр, сәфәрә кедир, гурд јерә отурдугда исә сәфәрдән дөнүрдүләр (Ујғурча Оғуз дастанында Оғуз ханын сәфәрләри). Әфсанәдә дејилир ки, Оғуз хан «Урум» үзәринә јүрүш едәркән бир кечә чадырына бир ишыг (нур) дүшдүјүнү көрүр. Бу ишыг боз гурд иди ки, она јол көстәрмәјә кәлмишди. Беләликлә, гурд гошунун рәһбәри, һамиси һесаб олунурду.

Гәдим Чин мәнбәләриндә көстәрилир ки, VI—VII әсрләрдә түрк гошунлары, хүсусилә дә хаганын хүсуси дәстәси (гвардијасы) гурд» (бори) адланырды. Вә бунунла әлагәдар гурдун уламасы мүбарәк фал сајылырды. Мараглыдыр ки, «Дәдә Горгуд» дастанларында гурдун өзүнү көрмәк мүбарәк фал һесаб олунур. «Гурд үзү мүбарәкдир» дејилир. Салур Газан:—«Гара башым гурбан олсун, гурдум, сәнә»—дејир.

Дастанларда белә бир тәсвир вардыр: «Бабасы илә Јејнәк кизли јаха тутубан ијәшдиләр. Ики һәсрәт бирбиринә булушдулар. Ишсиз јерин *гурду* кими *улашдылар*. Танрыја шүкүрләр гылдылар».

Рус салнамәләриндә (Лавретјев вә Ипатјев салнамәләри) көстәрилир ки, мәһз мүттәфиги половес кнјазы Бонјакын овсуну сајәсиндә рус кнјазы Давид Волынски угрлара галиб кәлә билмишди. Бонјакын көмәји белә олмушду: дөјүш габағы кечә јарысы Бонјак гошундан хејли араланыб гурд кими уламаға башламышды. Бу заман дөрд әтрафда улајан гурдлар онун сәсинә сәс вермишдиләр. Бонјак гурдларын уламасыны гәләбә рәмзи кими јозмушду.

Ф. Б. Көчәрлинин «Балалара һәдијјә» китабында белә «сајачы сөзләри» вардыр:

...Сиз сајадан горхмусуз,
Сәфа јурда гонмусуз.
Сәфа олсун јурдунуз,
Уламасын гурдунуз.
Ач кетсин аваныныз,
Тох кәлсин чобаныныз.

Р. Әфәндијевин «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр» комедијасында Мәләк дејир: «...О гызы бәјә версәләр, валлаһ бәјин *гурду* күндүз *улар»*.

Јенә онун «Пул дәлиси» комедијасында Мәшәди Мәммәд арвадына дејир: «...Ај арвад, мәсәл вар ки, сән сајдығын гој дурсун, көр фәләк нә сајыбдыр. Бу күндән сонра сәнин *гурдун күндүз улар, кечә уламаз»*.

Гурд әвәзинә бә'зән ит сөзү ишләдилир. Әфсанәләрә көрә ит (сонралар гурд) түрк халгларынын тотеми олмушдур. Гәдим һуннларын фикринчә Атилла итдән доғулмуш көркәмли һөкмдардыр. Һуннларын бүтүн Авропаја јајдыглары әфсанәләрә көрә вахтилә мачар һөкмдары өз гызыны Византија һөкмдарынын оғлуна вермәк

истәјир вә гызы көздән узаг бир јердә (мөһкәм бир галада) мүһафизә едир. Бу галада гызла бир ит олурду. Күја гыз итдән һамилә олмуш вә Атилла доғулмушдур.

А. Шангин «Тапдыг дәдә» әсәриндә дејилир:

...Варланды, Мәмишин *ити уладı,*
Дөндү бир ач гурда, халгы доладı.

Гәдим түркләр өз әфсанәви бабалары Оғуз ханын гурддан төрәдијини дејирдиләрсә, монголлар да Чинкиз ханын «боз гурддан» доғулдуғуну көстәрирдиләр. Одур ки, монголларын бајрағында гызыл сапларла гурд башы һәкк олунурду.

Азәрбајчанда монгол истилачыларына гаршы јөнәлмиш бир тапмача мараглыдыр:

Ағзы гара боз бәјләр
Динсән ағзын әјиләр.

Бурада ачыг-ајдын шәкилдә ири, јекә ағызлы, ағзы гара («ағзы гара чанавар», «ағзы гара түлкү») монголларын вәһшилијинә, гәддарлығына ишарә едилир. Онлара гаршы чыханын, «динәнин» («Хандан кәлмиш нөкәрәм, динмә дишләрини төкәрәм» ифадәси дә монгол истилачыларына гаршыдыр) ағзы әјилә биләр, јә'ни ағзыны әјәрләр.

Гурд, хүсусән дә боз гурд («боз бәј») тотем сајылырды. Тотем олдуғу үчүн дә бурда гурдун ады чәкилмир вә тотем олдуғу үчүндүр ки, сонралар «гурд» сөзү əвəзинә «чанавар» ишләдилмәјә башлады.

ГУШ ГАНАДЛА УЧАР

Бирлијә чағыран бу ифадә һазырда ел ичиндә әсасән өјүд-нәсиһәт вермәк мәгсәдилә ишләдилир. Башга сөзлә, адама арха, гоһум-әграба, исти очаг кәрәкдир мә'насыны верир.

Һәмин ифадә бир гәдәр башга шәкилдә VI әсрин әрәб шаири Үвејс ибн-Һәчәрин бир ше'риндә ишләдилмишдир.

М. Кашгаринин лүғәтиндә «Гуш ганатын, әр атын» («гуш ганадла ,әр атла») ифадәси бир мисал кими верилир.

Бир сыра мүасир әсәрләрдә («Аталар сөзү», 1965) «Ел һүммәтлә, гуш ганадла» шәклиндә ишләдилир.

ГУШ ДИЛИ

Ерамыздан әввәл 965—928-чи илләрдә һөкмдарлыг етмиш (Сүлејман пејғәмбәр) Сүлејман ибн Давуд һаггында Шәргдә чохлу әфсанәләр вардыр. Сүлејман һәм дә бүтүн һејванларын вә гушларын дилини билирмиш. Онлары лазым кәлдикдә сәсләјиб, өз һүзуруна кәтирәрмиш. Бу барәдә Гуранын «Гарышгалар» сурәсиндә дә мә'лумат верилир.

Көркәмли фарс сәнәткары Фәридәддин Әттарын бу әфсанә илә әлагәдар «Мәнтиг-үт тејр» («Гушларын нитги») адлы фәлсәфи поемасы мәшһурдур. Суфизм көрүшләри вә рәвајәтләри әсасында јазылмыш бу әсәрин иштиракчылары гушлар (һүд-һүд, туту, товус, бүлбүл, гумру, турач, көјәрчин, шонгар вә с.) олуб, өз «гуш-дилләриндә» данышырды. Бурадакы «гуш дили» ифадәси һәгиги мә'надан әлавә, бир дә (әсасән) рәмзи, суфи тәригәтинә хас бир дил мә'насыны да билдирир. Одур ки, суфизмдән хәбәрдар олмајанлар үчүн бу дил мүәммалы, сирли, анлашылмаз бир дил олараг галыр.

Әттарын әсәри бүтүн Шәргдә чох кениш шөһрәт тапмышды. Һәмин әсәрин тә'сири алтында Ә. Нәваи «Лисан-үт тејр» поемасыны јазмышды. Үмумијјәтлә, анлашылмаз, гәлиз ибарәләрлә долу дилә тәдричән «гуш дили» демәјә башламышдылар.

Нәсими јазмышдыр:

«Хәтту халун мәнтиги-тејридүр әһли-вәһдәтүн,
Гуш дилин сән тәрчүман етмәк диләрсән, етмәкил.

Нәсиминин башга бир ше'риндә дејилир:

Һеч кимсә Нәсими сөзини фәһм едә билмәз,
Бу *гуш дилидир,* буну Сүлејман билир анчаг.

Истe'дадлы дилчиләр Јусиф Сејидов вә Самәт Әлизадәнин јаздыгларына көрә бу бејтдән «белә нәтичә чыхыр ки, суфилик вә хүсусән һүруфилик тәригәтинин принсипләрини, нормаларыны, һәмин тәригәтдә сөзләрин кизли мә'наларыны билмәјән, шаирин мәсләки вә мүбаризә јолу һаггында кениш тәсәввүрү олмајан охучу үчүн бир чох ше'рләрин (Нәсими ше'рләринин) дили *гушларын дили* кими анлашылмаз олачагдыр».

Мүәјјән бир дөврдә јалныз тәригәт жаргонларына

дејил, үмумиjjәтлә, һәр һансы анлашылмаз, гәлиз ибарәләрлә зәнкин олан дилә дә «гуш дили» дејилмәјә башлајыр.

Гәлиз ибарәләрлә долу бир вә'зә гулаг асандан сонра М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда јазырды: «Мән белә *гуш дилини* нечә анлајым?»

«Гуш дили» һәм дә сәчиjjәви бир арго нөвүдүр. Сөзләрин һәр һечасына мүәjjән сәсин артырылмасы илә үнсиjjәт сахланмасына гуш дили дејилир. Һәр һансы бир сәс (һәрф) мүәjjән гушун сәсини//дилини ишарә үчүн сөзләрә әлавә едилмиш олур. Одур ки, үмуми «гуш дили» әвәзинә даһа конкрет «гарға дили», «гузғун дили», «лејләк дили» вә с. ишләдилир.

Ибраһим Дәкуки Ираг түркмәнләри арасында «үчүнчү шәхсин анламамасы үчүн» гуш дилиндән истифадә олундуғундан бәһс етмишдир. О көстәрир ки, «К» «З», «Б», «Г» һәрфләринин («К»—лејләк, «З»—сығырчын, «Б»—бајгуш, «Г»—гарға дилинә) һәр бири мүәjjән «бир гуш сәсинә дәлаләт едир. Мүәллиф «һараја кедирсән» ифадәсини мүхтәлиф гушларын дилиндә нечә сәсләнәчәјини дә гејд етмишдир.

Лејләк дили илә («К» әлавә етмәклә):—Һакаракајака кекедиркирсәнкән?

Сығырчын дили илә («З» әлавә етмәклә):—Һазаразајаза кезедирзирсәнзән?

Бајгуш дили илә («Б» әлавә етмәклә):—Һабарабајаба кебедирбирсәнбән?

Гарға дили илә («Г» әлавә етмәклә):—Һагарагајага кегедиргирсәнгән?

«Дәдә Горгуд» дастанларында «гузғун дили» ифадәсинә раст кәлирик: «Он алты мин ип үзәнкили, кечә бөркли, азғын динли, *гузғун дилли* кафир (Газанын өнүнә) чыха кәлди».

Бәс, үмумиjjәтлә, гуш дили вармы? «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин 14 декабр 1971-чи ил тарихли нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Гушлар гәдим дилләрдә данышырлар» башлыглы јазыда дејилир:

«Рио-Врио. Мә'лумдур ки, тутугушулар инсан данышығыны тәкрар едә билирләр. Бундан башга, онлар узун өмүр сүрмәләри вә јахшы јаддашлары илә фәргләнирләр. Белә ки, бу гушлар көрпәликдә ешитдикләри сөзләри бүтүн өмүрләри боју хатырлајырлар. Лакин бәс нә үчүн бу исте'дад башга гушлара дејил, анчаг тутугушулара

мәхсусдур! Рио-Вриодакы тутугушушүнаслыг институту бу мәсәлә илә мәшғул олмушдур. Ајдынлашмышдыр ки, чох гәдим заманларда бүтүн гушлар о вахт мөвчуд олан дилләри гаврајырдылар. Лакин заман кечдикчә бу гејри-ади исте'дад анчаг тутугушуларда вә мүәјјән дәрәчәдә дә сағсағанларда галмышдыр. Бундан башга, мә'лум олмушдур ки, бүтүн мүасир гушлар өз әчдадларынын јашадыглары әразинин гәдим дилләриндә «данышырлар». Белә ки, сәрчә һиндлиләрин гәдим әчдады олан черок гәбиләләрин данышыг дилинә ујғун чиккилдәјир.

Бүлбүлләр вә сары бүлбүлләр шүбһәсиз, өз маһныларында индики италијалыларын гәдим әчдадларынын мусиги дилини сахламышлар. Гарғалар Шимал-Гәрби Авропанын илк сакинләринин боғаз сәсли дилини, гарталлар исә гәдим дағлыларын дилини мин иллик кечмишдән букүнкү күнләрә кәтириб чыхармышлар.

Тутугушулара кәлдикдә исә онлар, гијмәтли бир кәшфи тәсдиг етмишләр. Амазонка чајы делтасында тутулмуш еркәк вә диши тутугушулар (онларын тәхминән 400—406 јашында олдуглары тә'јин едилмишдир) бу јахынларда алимләр тәрәфиндән Чәнуби Америка чәнкәлликләриндә тәсадүф едилмиш гәбиләләрин дилиндә «данышырлар». Һалбуки һәлә сөн вахтларадәк бүтүн орнитологлар белә һесаб едирдиләр ки, тутугушулар мә'насыз сәсләр чыхарырлар».

ГУШ СҮДҮ

Тапылмајан вә мүмкүн олмајан шеј мә'насында ишләнән бу ифадә һаггында мүхтәлиф фикирләр вардыр. Мә'лумдур ки, сүд анчаг мәмәли һејванларда ола биләр. Гушларын сүд вермәси исә мүмкүн дејилдир. Лакин дилдә «гуш сүдүнәчән һәр шеји вар», «гуш сүдүндән тутмуш һәр шеји вар» кими ифадәләр мөвчуддур. Бу ифадәләр зәнкин, дөвләтли адамы вә ја јери билдирир.

Ифадәнин һәмин мә'нада ән гәдим варианты Петрони тәрәфиндән ишләдилмишдир. Философ Анаксагор исә «гуш сүдү» дедикдә јумурта ағыны нәзәрдә тутурду вә беләликлә образ јаратмаг истәјирди.

Вахтилә «Бакы» гәзетиндә (26 мај 1961-чи ил) «Билирсинизми?» башлығы алтында белә бир мә'лумат верилмишди: «Билирсинизми ки, *гуш сүдү* вардыр? Бир

бахын, ади көјәрчинләр јумуртадан тәзә чыхмыш балаларыны нечә једиздирирләр: балалар димдикләрини ана көјәрчинин боғазына сохур вә орадан ағ сыјыг маддә алырлар. Бу маддә балалар јумуртадан чыхмамышдан бир аз әввәл ана көјәрчинин чинәданында әмәлә кәлир. Она гуш сүдү дејирләр».

Ким дејир? Әлбәттә, анчаг мүтәхәссисләр, алимләр. Онларын термин кими ишләтдији бу ифадә халгын дилиндәки ејни ифадәдән фәрглидир. Халг «сүд» дедикдә әсл сүдү, «гуш сүдү» дедикдә исә тапылмајан шеји нәзәрдә тутур.

Гәдим јунанларын тәсәввүрүнә көрә, дүнјада бир ада вар ки, орада гушлар сүд верир.

Ә. Вәлијев «Будағын хатирәләри»ндә јазыр: «Кәләнләр... јемәк отағына кириб отурду... Столун үстүндә... *гуш сүдү* дә вар иди».

Ч. Бәркүшадын «Сиjрилмиш гылынч» романында Гозбел Мирзә досту Фәнһаса дејир: «Бағдад, аллаһын мүсәлман әһлинә ән гијмәтли һәдијјәсидир... Базар-дүканлары, аллаһа шүкүр, долудур, өзүн көрүрсән, *гуш сүдү* дә тапылар бурда».

ГУШУ ГОНМАГ

Ифадә образлы шәкилдә «хошламаг, истәмәк, севмәк» мә'насында ишләдилир.

Гәдим тәсәввүрләрә көрә инсанын варлығы бәдән вә руһдан (чисим вә чандан) ибарәт һесаб олунур вә руһ (чан) гуш шәклиндә тәсәввүр едилирди. Дилимиздә поетик образ кими ишләнән «көнүл гушу», «чан гушу», «гәлб гушу» ифадәләри әслиндә бу сәһв тәсәввүрлә әлагәдардыр. Бу көнүл гушу бәдәни (чисми) тәрк едәркән инсан өлүрмүш. Нағылларымызда дивләрин чаны (чан гушунун) ајрыча шүшәдә сахландығындан, онларын адәтән көјәрчинләр олдуғундан бәһс олунур. Башга сөзлә, бу мә'нәви гушу идеал аләми маддиләшдирән инсан ујдурмушду. Сонралар һәмин тәркибләрдән «көнүл», «чан», «гәлб» сөзләри атылмыш, јалныз «гуш» сөзү сахланмышдыр (Дилчилик елминдә белә дил һадисәсинә «семантик сыхылма» дејилир). «Гушу гонмаг» јә'ни көнлү, үрәји, гәлби гонмаг.

Бу мөвһуми варлыг (көнүл гушу) бир сыра нағыл вә

дастанларымызда ишләдилмишдир. «Әсли вә Кәрәм» дастанында көстәрилир ки, ова чыхмыш Кәрәмин гушу (тәрланы) башга бир гушун далынча учур. Ондан гачан гуш Әслинин бағына кәлиб чатыр, бағда кәзән Әслинин гучағына дүшүр. Бунун далынча Кәрәмин гушу кәлиб јетишир. Әсли Кәрәмин дә гушуну тутур. Бураја кәлиб чыхан Кәрәм дејир:

Гушум учду Әсли ханын бағына,
Әсил гызсан, әсил ејлә, гушу вер.
Көзәлләр дүзүлүб солу-сағына,
Әсил гызсан, әсил ејлә гушу вер.

Ә. Вәлијев «Бакы бағлары» һекајәсиндә јазыр: «Ушаглығым вә кәнчлијим бурада кечдијиндән кәндә гушум гонмур, чамаатдан ајрылмаг истәмирдим».

И. Һүсејновун «Саз» повестиндә Гурбан дејир: «Гуртармышыг о сөһбәти, Исфәндијар киши... Билмирәм нә олуб, сәнин белә гушун гонуб о ахсаға. Бир дә гапыја бачаја чағырма ону».

Мараглыдыр ки, гәдим шумерләр «тале» анлајышыны гуш шәклиндә тәсәввүр едирдиләр. Һабелә әрәбләрдә дә «гуш» тале рәмзидир.

ДАБАН ӘЛЛИ АЛТЫ

Әсасән данышыг дилиндә ишләнән бу ифадәнин әсли «дабан әлалты» шәклиндә олмушдур. «Дабан әлли алты еләмәк (гачмаг)» тәркиби чох ити, сүр'этлә гачмағы образлы шәкилдә билдирмәк үчүн ишләдилир.

«Дабан әлалты» ифадәси гачмаг һәрәкәтини образлы вә конкрет шәкилдә сәчијјәләндирир. Һәмин ифадәнин бу илкин варианты Анарын «Дантенин јубилеји» повестиндә ишләдилмишдир. Повестдә тәсвир олунур ки, Мәчид һәмишә Елдары әсәбиләшдирир. Бир дәфә јенә ону әсәбиләшдирәркән «Елдарын јериндән сычрамасыјла Мәчидин гапыны чырпыб *дабан әл алты* гачмасы бир олду».

Дабанын әл алтына (вә ја әл алтынын дабана) дәјмәси үчүн ити сүр'әтлә гачмаға һазырлашаркән адәтән әл алтына (әлин ичинә) түпүрүб бир-биринә сүртүрләр. Бунунла әлагәдар дилимиздә һәм дә «дабанына түпүрмәк» ифадәси ејни анлајышы билдирмәк үчүн ишләнир.

«Нағыллар» китабында дејилир: «Кечәлин көзү дөрд олду. О саат дабанына түпүрүб евдән чыхды».

С. Әһмәдовун «Тоғана» романында Сәмәд белә дүшүнүр: «ГАЗ-24» бурда олајды, мәним алтымда. Сүрүб, сүрдүрүб чатајдым Сары јалын ајағына, Виләнли давам кәтирәрди кәлишимә? Сән өлмә, *дабанына түпүрүб* бајаг көтүрүләрди, «Москвич»и дә јадындан чыхарарды».

Б. Ваһабзадәнин «Муған» поемасында дејилир:

Дүшмәнинә о дејир ки,
Әкәр кәлсән
Јумруғумун ләззәтини сән көрәрсән.
Кәлдијинә пешман олуб
Дабанына түпүрәрсән.

ДАМДАН ДҮШДҮ

Бу ифадә «көјдән дүшдү» шәклиндә дә ишләдилир. Әсассыз, јерсиз олан һәр шеј һаггында дејилир. Тәдгигатчылар бу ифадәнин тарихи көкүнү белә изаһ едирләр: Нәсрәддин шаһ Гачар заманы (1848—1896) Теһранын шәһәр һакими Вәзир Низамын јанына бир шикајәтчи кәлир вә бир шәхсин онун евинә саһиб чыхдығындан шикајәтләнир. Вәзир Низам һәмин шәхси чағырыб, онун евә саһиб ола биләчәјини билдирән сәнәдләри тәләб едир. О шәхс белә чаваб верир: «Мән көјдән дүшмүшәм вә ев дә мәнимдир». Вәзир Низам ону мөһкәм дөјдүрүр, нәһајәт, о, тагсырыны бојнуна алыр. Онда Вәзир Низам дејир: «Билирсәнми мән сәни нә үчүн дөјдүрдүм? Она көрә ки, кәлән дәфә көјдән дүшәндә өзкәнин јох, өз евинә дүшәсән».

ДАМОКЛ ГЫЛЫНЧЫ

Башга сөзлә: даими тәһлүкә, инсанын башы үстүндән әскик олмајан тәһлүкә демәкдир.

Бу ифадә вахтилә Сисеронун бәһс етдији гәдим јунан әфсанәси илә әлагәдар олараг јајылмышдыр. Сиракуз һөкмдары Бөјүк Дионисинин (ерамыздан әввәл IV әср) ән јахын досту вә севимлиси олан Дамокл падшаһа пахыллыг етдијини билдирмиш, ону инсанларын ән бәхтәвәри һесаб етдијини сөјләмишди. Бунун мүгабилиндә

Бөјүк Дионисн онун јанылдығыны сүбут етмәк үчүн бүтүн һакимијјәтини Дамокла верәрәк ону өз јеринә шаһлыг тахтына чыхарыр. Әмринә бүтүн сарајын мүнтәзәр дајандығы Дамокл зөвг-сәфа ичәрисиндә јашамаға башлајыр. Лакин бир дәфә зијафәт заманы Дамокл башы үзәриндә түкдән асылмыш чох ири вә ити бир гылынч көрүр. Дамокл һәмин јердән галхыб гачдыгда Диониси она дејир: «Бу гылынч һөкмдарлары даим һәдәләмәкдә олан тәһлүкәнин рәмзидир».

Фикрәт Садыг «Вахт» ше'риндә јазыр:

Башымызын үстүндә
Вахт—*Дамокл гылынчы,*
Һәр иши вахтында көр—
Вахт үстүнү алынча.

Мирзә Ибраһимов «Көзәл дүнја, дәрдли дүнја» мәгаләсиндә јазмышдыр: «...Һазырда бәшәријјәтин гаршысында дуран ән вачиб мәсәлә сүлһү, әмин-аманлығы горујуб сахламагдыр, мүасир инсан мәдәнијјәтини *Дамокл гылынчы* кими тәһдид едән мүһарибә тәһлүкәсини арадан галдырмагдыр».

Хәлил Рзанын «Һара кедир бу дүнја?» ше'риндә дејилир:

Башымызын үстүндә *Дамокл гылынчы* вар,
Јалныз силаһсызлыға әрзин еһтијачы вар.

ДАМЧЫ ДАШ ДӘЛӘР

Ифадә Овидинин (ерамыздан әввәл 43-чү ил илә ерамызын 17-чи или арасында јашамышдыр) әсәрләриндән бир сыра дилләрә јајылыб, аталар сөзү кими мәшһурлашмышдыр. Әслиндә бу фикир гәдим јунан мәнбәләриндә дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, Лукретси (ерамыздан әввәл 99—55-чи илләр) «Шејләрин тәбиәти һаггында» поемасында јазмышдыр: «Дамла даш јонар».

«Әкинчи» гәзетиндә дәрч едилмиш (29 март 1876-чы ил) бир јазыда дејилир: «Елм китабларымыз олса, онлары охурлар вә нечә ки, су *дамчы-дамчы дүшмәк илә дашы дешәр,* һабелә о китаблары охумагдан елм вә әдәб мүрур илә халгын көнлүндә нәгш бағлајыб мөһкәмләнәр».

Б. Ваһабзадәнин «Ағлар-күләјән» поемасында белә бир диалог вардыр:

Сәһһәт:

Мәкәр көрмәмисәнми
Дамчы нечә даш *дәлир?*

Сабир:

Дәлир, чох јаваш дәлир.

ДАШ-БАШ ЕЛӘМӘК

Башга сөзлә: алдатмаг, кәләк кәлмәк, фырылдаг јолу илә газанч әлдә етмәк.

Ифадә кечмишдә Азәрбајчанда баггалларын тичарәт үсулу илә әлагәдар јараныб, сонралар үмумиләшәрәк мәчази мә'на кәсб етмишдир.

Баггалларын тәрәзиләри мүасир тәрәзиләрдән чох фәргли иди. Бу тәрәзиләрин үст һиссәси «баш» адланырды (Бунунла әлагәдар «тәрәзинин башын(ы) дүзәлт» типли ифадәләр ишләнир). Јухарыдакы тәркибин (даш-баш) биринчи һиссәси (даш) исә чәки дашыны билдирир. Өзү дә бу чәки дашы индики шәкилдә металдан јох, чајлаг дашындан олурду. Авам чамаата алвер едәркән һијләкәр баггаллар адәтән тәрәзијә даш гојур, бу заман тәрәзинин башыны әјир вә бу јолла оғурлуг едирдиләр.

Ифадәнин мәшһурлашыб јајылмасында сөзләрин дахилән аһәнкдар (һәмгафијә) олмасы да мүһүм рол ојнамышдыр.

ДАШГАЛАГ ЕТМӘК

Башга сөзлә: өлдүрмәк, даша басмаг.

Гәдим инсанлар даша е'тигад едир, онун гүввәсинә инанырдылар. Тәсадүфи дејил ки, бир сыра динләрдә күнаһкарын дашгалаг едилмәси тәләб олунур. Бу адәт гәдим Шәрг өлкәләриндә кениш јајылмышды вә мүасир Америка һиндулары ичәрисиндә инди дә јашамагда давам едир.

Гуранда шејтан (гәдим јәһудиләр буна «Шатана» дејирдиләр) адәтән «Рәчим» адланыр ки, бу да дашгалаг едилмәк, даша басылмаг мә'насындадыр.

Еһтимал ки, гәдимдә дашын тәмизләјичи, сафлашды-

рычы гүввәсинә олан е'тигад һәмин дашгалаг етмәк адәтини доғурмушдур.

Гәдимдә бир сыра халгларда белә бир адәт олмушдур ки, мүәјјән чинајәт ишләмиш бир шәхси даша басыб өлдүрәрдиләр. Чәза јеринә јығылмыш адамлар чанијә даш атардылар. Бурда биринчи дашы, адәтән, шаһидләр атмалы иди.

ДАШЫНЫ АТМАГ

Мәчази мә'нада әл чәкмәк, истәмәмәк, бошламаг, бошамаг, хилас олмаг, јаха гуртармаг демәкдир.

Ифадә гәдим адәт вә тәсәввүрләрлә әлагәдардыр. Вахтилә арвад бошајан кишиләр бир нечә даш (адәтән үч) көтүрәр, «никаһым бош олсун» дејиб истәнилән истигамәтә атардылар. Бунунла да никаһ позулмуш һесаб олунарды.

Чох гәдим ибтидаи тәсәввүрә көрә, инсанларын руһу дашлара кечир вә дашлар инсанын өзүнү тамамилә әвәз едә билир. Һәр кәсин бир дашы вар имиш («Дашым башына дүшсүн» гарғыш ифадәси дә бунунла әлагәдардыр). Бу дашлар да инсанлар кими һәјат кечирир, јашајыр, һәрәкәт едир, һәм дә мүәјјән вахтда инсана чевриләбилир. Дашыны атмагла санки бу дашын саһиби олан адамы да атыр, өзләриндән узаглашдырырдылар.

Көркәмли Азәрбајчан шаири М. Шәһријар јазыр:

Бурда ширин хатирәләр јатыблар,
Дашлар илә башы-баша чатыблар,
Ашналығын *дашын* биздән *атыблар...*

Бу гәдим ифадә мүасир әдәби дилимизин бүтүн үслубларында ишләдилир. Ә. Вәлијевин «Ишыға доғру» хатирә-повестиндә белә бир диалог вардыр:

«— Чаванлар иттифагындан үччә субај галыб ки, көзә дәјәни сәнсән.

— Дедијин одур ки, субајлығын *дашыны атым?*

— Кәрәк чохдан атајдын».

Ә. Әбүлһәсәнин «Тамаша гарынын нәвәләри» повестиндә дејилир ки, Ағајар колхоза «сәдр олмаг үмидининн *дашыны* һәмишәлик *атмалы олду».*

ДЕДИ-ГОДУ

Бу ифадә бир сыра тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмишдир. Бә'зиләри бурадакы «году» сөзүнүн «говду» фе'линдән, башгалары исә «гојду» фе'линдән төрәдијини сөјләмишләр.

Мәсәлә бурасындадыр ки, јухарыда көстәрилән «говду» вә ја «гојду» сөзләринин һеч бири «деди» илә әлагәси олан сөзләр дејилдир. Јалныз фе'л олмасына көрә бунлар ејни група (фе'л групуна) дахил едилә биләр. Лакин сөзләрин бирләшә билмәси үчүн онларын ејни нитг һиссәсинә дахил олмасы кифајәт дејилдир. Һәр фе'л һәр һансы фе'лла, исим исимлә вә с. бирләшиб бир тәркиб әмәлә кәтирә билмәз. Сөзләрин бир ваһид шәклиндә бирләшә билмәси үчүн дахили әлагә, рабитә дә лазымдыр. Башга сөзлә, үмумијјәтлә гоша сөзләрин компонентләри бир-бирилә ја синоним, ја антоним, ја да коррелјат(ив) мүнасибәт олмалыдыр. «Деди-году» ваһидинин икинчи компонентини «говду» вә ја «гојду» һесаб етмәк она көрә мүмкүн дејилдир ки, бу фе'лләрин «деди» сөзү илә көстәрилән семантик мүнасибәти јохдур.

Бәс, бурадакы «году» нәдир? Бизә белә кәлир ки, бу сөзүн көкү «го-» олуб, шәкилчиси «-ду», әслиндә «деди» сөзүндәки ејни шәкилчијә гафијә мәгсәди илә ишләдилмишдир. Бурадакы «го» мүхтәлиф вариантларда (гу//
//гуд//гыд) вахтилә елә «де» (даныш, сөјлә) мә'насына кәлән сөз олмушдур. Мәсәлән, «Китаби Дәдә-Горгуд»ун сонунда верилмиш лүғәтдә «гу гылмаг» ифадәси сөз кәздирмәк кими изаһ едилмишдир.

«Китаби Дәдә-Горгуд»да там ејни типли чүмләләрдә ишләнән «гу» вә «хәбәр» сөзләринин синонимлији һеч бир шүбһә доғурмур: «Әввәл јикирмиси варды Дирсә хана бу хәбәри кәтирди». Ол намәрдләрин јикирмиси дәхи чыха кәлди вә бир гу онлар дәхи кәтирдиләр».

«Гу дејәндә гулаг тутулур» ифадәсиндәки «гу» сөзү дә «сөз» мә'насына кәлир.

«Билмирәм нә гырылдадырсан?» типли тәркибләрдәки «гырылдамаг» сөзү әслиндә «гы(р)» (гу) көкүндән дүзәлмәдир. «Гырылдамаг» мәчази мә'нада һәмишә «сөјләмәк», «данышмаг» әвәзинә ишләнән мәнфи чаларлы синоним сөз кејфијјәти алмышдыр. Гу фе'ли исә «гурулдамаг», «гарылдамаг» сөзләри илә гарышдырылмамалыдыр. Һәмин сөзләр дә мәчази мә'нада (метафора кими)

«данышмаг» мә'насында ишләнә биләр. Лакин бунларын номинатив мә'насы да вардыр вә бунлар тәглиди сөзләр һесаб олунурлар, «гырылдамаг» вә «гырылдатмаг» исә һәмишә јалныз данышмаг мә'насында ишләнир.

Ҹ. Ҹаббарлынын «Јашар» пјесиндә кәндлиләрин баша дүшмәдији елми дилдә данышан, спесифик терминләр ишләдән Јашара досту Тоғрул белә дејир: «...Башына дөнүм, даһа чох дәриндән гырылдатма». Јенә һәмин әсәрдә савадсыз кәндли Әмиргулу гәлиз ибарәләрлә, әрәб, фарс тәркибләрини чох ишләтмәклә данышан Һәсәнә дејир: «Белә гырылдат ки, бу халг да бир шеј баша дүшсүн дә...»

«Го» (гу//гы(р) сөзү синкретик (фе'л-исим) сөзләрдәндир вә бу ҹәһәтдән бир сыра вокатив сөзләрә бәнзәјир, адәтән «демәк» сөзү илә ишләнир: га дејәндә әт, гу дејәндә су...

«Г» вә «һ» сәсләринин јахынлығы вә биринин дикәринә кечмәси мә'лумдур. «Го» (һо) сөзүнүн ишләндији «Һоһа вар дағa галдырар, һоһа вар дағдан ендирәр» ҹүмләсинин «Сөз вар дағa галдырар...» варианты да чох ишләнир вә бурада да онун сөзлә синоним олдуғу ајдынлашыр.

Синкретик «го(гу)гы» сөзү мәһз мүстәгил сөз олдуғу үчүндүр ки, бир сыра јарымчыг тәкрарларын биринчи тәрәфиндә ишләнир. Мәсәлән, ашағыдакы мисалларда олдуғу кими: Елә бир гыр-выр салмышдылар ки, мәнә даһа гулаг верән јох иди (Ә. Садыг). Бир аз гыдыр-выдырдан сонра дејир (Р. Әфәндијев). Салона гар-гур дүшдү (С. Дағлы).

Һабелә гыд-быд, гыды-быды, һыд-быд, һыды-быды, гыд-мыд, һыд-мыд сөзләринин дә биринҹи компонентләри (гы(д)//һы(д), гу//го илә бағлыдыр. Бүтүн бу сөзләр, һабелә бә'зи диалектләрдә ишләнән карт-курт//гард-гурт, гыдыр-мыдыр сөзләри дә јенә «данышмаг, сөз сөјләмәк...» мә'наларына кәлир. Бундан башга «гуту гурумаг//маты-гуту гурумаг» тәркибләриндәки «гу(т)» сөзү дә көстәрилән мә'наларла бағлыдыр.

Нәһајәт, лүғәтләрдә бу сөзүн тәкрар нөвүнүн дә гыды-гыды (гыд-гыд) гыдгыды... ишләндији, һабелә бунларла јанашы ејни мә'налы «деди-деди» сөзүнүн варлығы да көстәрир ки, «деди-году» ваһиди әслиндә синонимләрин бирләшмәсиндән дүзәлмиш гоша сөздүр. Мәсәлән:

Деди-деди ев јыхар (Мир Чәлал). Гурду-гурду сөзләр кимә лазымдыр? (С. Рәһимов).

Һәмин «го» үнсүрү «гонушмаг» сөзүнүн тәркибиндә дә өзүнү көстәрир.

Хатырлатмаг лазымдыр ки, мүасир дилдә мүстәгил шәкилдә ишләнилә билмәјән даһа бир сыра архаик вә ја алынма сөзләр өз синонимләринин икинчи тәрәфиндә јашамагда давам едир: нәсил-соj, сәс-үн, сөз-сов, узун-дираз, бозгыр, јығчам, чајруд (јер ады), габ-гачаг, гарын-гарта...

Гејд олунан «го» үнсүрү күнәши јердә тәмсил едән горозун (гороз, һороз, хороз, хоруз) көкү илә ејнидир. Һабелә мүхтәлиф вариантларда (году-доду-куду, күдү) ишләнән «году» да күнәшин тәмсилчисидир. Го-роз сөзүнүн көкү «демәк, данышмаг, сөјләмәк, етмәк, охумаг» анлајышы илә бағлыдыр. Ејни һал—«хоруз» мәфһумунун «данышмаг» илә әлагәси башга дилләрдә дә мүшаһидә едилир. Бир сыра түрк дилләриндә хоруза «ајтач», «ејтәч» дејилир ки, бунун да көкү (ајт//ејт) ејни мә'налы ајтмаг//ејтмәк фе'линдәндир. Рус дилиндә хоруза «петел», алманча «Hohn» дејилир ки, бунларда да һәмин мә'на вардыр.

Гәдим атәшпәрәстләр күнәшә, онун тәмсилчиси годуја, онун хәбәрверичиси гороза иман кәтирирдиләр ки, һәр үч сөзүн көкү (го-һо-ко-кү) бирдир («Хоруз олмаса сабаһ ачылмаз?» суалыны сонралар атәшпәрәстликлә мүбаризәдә ислам нүмајәндәләри дүзәлтмишләр).

Беләликлә, го//һо сөзү гәдим түрк халгларынын тапындығы бир гүввә, тотем, танры олмушдур ки, бу фикри бир сыра тәдгигатчылар да тәсдиг едирләр.

М. Сејидов көстәрир ки, «һунларда көј курултусуну, илдырымын, шимшәјин танрысына Гуар дејирмишләр». Мүәллиф «Гуар» сөзүндә гу//ку көкүнүн јанмаг, сәс, бағырты, курулту, маһны охумаг, данышмаг мә'налары олдуғуну играр едир.

А. Нәбијев көстәрир ки, «һо» вахты илә тотем имиш: «Халг ичәрисиндә инди дә јашамагда олан илк әмәк нәғмәләри дә бу мүлаһизәни тәсдиг едир:

«Һолара
Гурбан кәсәк.
Һолар,
Тахыл бол олсун».

Тәдгигатчылар «һо» сөзүнүн мүхтәлиф өлчүдә тәкрарланмасындан ибарәт маһныларын фолклорумузда чох јајылдығыны көстәрирләр.

Академик Н. Ј. Марр белә нәтичәјә кәлмишди ки, адәтән «сөзсүз маһныларын» нәгәратлары (јалныз нәгәратлардан ибарәт маһнылар нәзәрдә тутулур) ән гәдим аллаһларын адлары олур, гәбилә тотеми адларынын галыглары олур. Н. Ј. Марр бә'зи Гафгаз халгларынын нәгәрат кими ишләтдији Аbа dolia, Orira тотем адларыны мисал чәкир. Тәдгигатчылар рус маһныларынын нәгәратлары кими ишләнән «Ој, Дид, Ладо» сөзләринин дә гәдим аллаһларын адлары олдуғуну көстәрирләр. Бүтүн бунлардан сонра дилимиздәки го//гу//һо үнсүрүнүн күнәш, истилик, ишыг, боллуг тотеминин—аллаһынын ады олдуғуна шүбһә јери галмыр.

Үмумијјәтлә, Н. Ј. Маррын фикринчә инсанлар лап гәдимләрдә јалныз «жестләрин» (әл-ајаг һәрәкәтләри) вә «мимикаларын» (гаш-көз һәрәкәтләри) васитәси илә үнсијјәт сахлајырдылар. Куја сәсли дил чох сонралар, јазы илә бирликдә мејдана чыхмышдыр. Өзү дә бу сәсли дилин јаранмасы куја мүәјјән ајинләрлә әлагәдар олмушдур. Бу дөврдә инсанларда дини тәсәввүрләр мејдана кәлмиш вә адамлар гәбилә аллаһларына—тотемләрә ситајиш едирмишләр. Һәмин тотемләрлә гәбилә үзвләри арасында васитәчи ролу ојнајан каһинләр мејдана чыхмышды. Бу каһинләр мүхтәлиф ајинләрин (овдан габаг, һәрби әмәлијјатдан габаг вә с. ичра олунан ајинләрин) ичрасына рәһбәрлик вә нәзарәт едирдиләр. Адәтән һәмин ајинләр белә ичра едилирди: ов вә ја мүһарибә сәһнәси ојнанылыр вә бу ојун тотемә мүрачиәтлә мүшајиәт едилирди. Һәмин мүрачиәтләр тәдричән тотемин өзү һаггында тәсәввүрләрлә ассосиасија јарадыр вә бу тотемин ады кими дәрк олунурду. Марра көрә һәмин тотем адларындан да башга сөзләр јаранмыш вә куја илк дилләр белә мејдана чыхмышдыр.

Дилимиздә «го-һо-һу» шәклиндә нәгәратларын кениш јајылдығы мә'лумдур. Бу нәгәратлардан дүзәлән һуда//һудај//гуда//гуду//году гәдим түрк халгларында көј аллаһынын (күнәшин) ады иди ки, сонралар фарс дилиндә худа//худај кими ишләнмәјә башламышдыр. Рус дилиндәки го-ворит вә (б) ог сөзләриндә дә һәмин го//ог үнсүрү диггәти чәлб едир. Рус дилиндә

«гулить—гығылдамаг», «ни гу-гу—динмир, данышмыр» мә'наларында ишләнир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында дејилир: «Гантуралы сары донлу гыз ешгинә бир «һу» деди». Онун чәтинлијә дүшдүкдә, чыхылмаз вәзијјәтдә олдугда дедији бу «һу» аллаһын—тотемин адындан башга бир шеј дејилдир.

Гәдим јәһудиләрин аллаһы адәтән Јаһвә (Яхве) адланса да, тәдгигатчылар бу сөзүн әслини Јаһу вә ја Јеһу шәклиндә бәрпа едирләр ки, бурада да һәмин «һу» үнсүрү диггәти чәлб едир.

Б. Һүсејнли «Азәрбајҹан халг рәгс мелодијалары» әсәриндә көстәрир ки, гәдим һалај рәгс маһнылары гадынлар тәрәфиндән ифа олунурду. Ики дәстәјә бөлүнмүш (һәр дәстәдә 6—8-дән 20—30 нәфәрә кими олмагла) гыз-кәлин гаршы-гаршыја дуруб бајаты чағырыр вә рәгс едирдиләр. Һалајда чағырылан бајатылара «ај», «һај», «еј», «һеј», «һеј-һеј», «јар һеј» вә с. әлавә едилән үнсүрләр һаггында фолклоршүнас М. Һәкимов јазыр ки, бу нидалар дөјүш, ҹәнк мејданында кәрајламаг, најламаг вә һајламағын галыгларыдыр. Бунлар бир нөв көмәјә чағырылан гүввәләрин, тотемләрин, аллаһларын адларынын дилдә галығыдыр.

ДӘВӘНИ ЕШШӘЈИН ГУЈРУҒУНА БАҒЛАМАГ

Башга сөзлә: әдаләтсизлик етмәк, камил, ләјагәтли адамы ләјагәтсизә табе етмәк.

Ифадә мәшһур бир ләтифә әсасында мејдана чыхмышдыр. Әрәб ағыр хәстәләниб јорған-дөшәјә дүшүр, өләҹәјини јәгин едир. Гоһум-әгрәбасыны јанына чағырыб һалаллашыр, вәсијјәт едир. Нәһајәт, дәвәсини дә чағырыр, ондан һалаллыг алмаг истәјир вә дејир:—Мәним зәһмәткеш дәвәм! Өмүр боју мән сәни чох инҹитмишәм, вахт олуб ки, сән күнләрлә аҹ-сусуз јүк дашымалы, јол кетмәли олмусан. Истидә, сојугда зәһмәтими чох чәкмисән. Инди мән һаг дүнјаја кедирәм. Мәни һалал ејлә!

Бу сөзләри динләјән дәвәнин көзләриндән ики дамла јаш ахыр. О, үзүнү саһибинә тутур:—Әзиз ағам! Биз илләр боју бир-биринә һәмдәм, јол јолдашы олмушуг. Һәм

јахшы, һәм дә пис күнләримиз аз олмајыб. Мәнә вердијин әзијјәтләр чох олуб вә мән бунларын һамысыны сәнә бағышлајырам. Мәним ағам! Јалныз бир гәбаһәти сәнә бағышлаја билмәјәчәјәм. Јадындадырмы, филан вахт үзү јухары дағa галхаркән сән мәним овсарымы апарыб *ешшәјин гујруғуна бағладын?* Бу тәһгири мән унутмамышам вә бағышламарам.

Вагиф Мусанын «Адсыз һекајә»синдә дејилир: «Муртузәли үз-көзүнү бүрүшдүрдү: *«Бу дәвәни ешшәјин гујруғуна бағлајан* редактордан нә десән чыхар».

ДӘВӘСИ ӨЛМҮШ ӘРӘБ

Һәр шејә биканә, е'тинасыз, бәдбәхт, заваллы, бир нөв һәјатдан тәҹрид олунмуш адамлар һаггында кинајә илә ишләдилир.

Авропалылар елми ҹәһәтдән сүбут едирләр ки, дәвә лагејд, ахмаг вә горхаг һејвандыр. Бәдәви әрәбләрә көрә исә ән ағыллы, һәссас һејван дәвәдир. Көстәрирләр ки, дәвәни кәсмәјә һазырлашанда онун көзләриндән јаш ахыр, өләҹәјиндән горхур. Аз-чох мәшһур олан еlә бир әрәб шаири јохдур ки, дәвәнин көзәлликләрини вәсф етмәмиш олсун.

Дәвә көчәри әрәб һәјаты үчүн ән универсал һејвандыр. Әрәбистан сәһраларында јеканә нәглијјат васитәсидир. Онун әти, јуну, сүдү, дәриси мәишәт үчүн ән зәрури шејләрдир. Дәвәнин гығы јаначаг кими ишләнир, сидијиндән косметик васитә вә ја дәрман кими истифадә олунур. Су тапмадыгда бәдәви әрәб гадынлары ушаглары дәвә сидији илә јујундурурлар. Әрәб халг тәбабәтинә көрә дәвә сидији гыздырманын гаршысыны алан ән јахшы дәрман һесаб олунур. Дәвәнин гарын ширәсиндән, үмумијјәтлә, гарын ағрысы дәрманы кими истифадә олунур. Су тапмајанда әрәб атларына дәвә сүдү ичирирләр.

Ән гәдим (ислама гәдәрки) әрәб поезијасы өз мәншәјини дәвәнин ритмик јеришиндән көтүрмүшдүр.

Беләликлә, әрәбин бүтүн һәјаты дәвә илә бағлыдыр вә дәвәнин өлмәси онун үчүн ән бөјүк фаҹиәдир, фәлакәтдир.

М. Ибраһимов «Јени ишыглар» адлы јол гејдләриндә Јәмән өлкәсиндән данышаркән јазмышдыр: «...Биздә инсанын үмидсиз вәзијјәтини ифадә едән «дәвәси өлмүш

әрәбәм» мисалынын дәрин мә'насыны бу сәһраларда даһа јахшы дујурсан. Бурада *дәвәси өлмүш әрәб* ән бәдбәхт адамдыр! Сусуз, биткисиз, курачагсыз ґум сәһралары әсрләр боју зәһмәткеш инсан үчүн әзаб-әзијјәт мәнбәји олуб».

Н. Б. Вәзировун «Һәјат» гәзетиндә дәрч едилмиш (1905) бир јазысында охујуруг: «Бу нә һаләтдир, аға дәрвиш, јенә үзүндән зәһәр төкүлүр? Бир нечә күн бундан әгдәм шадлығындан билмирдин нә едәсән, инди дизләрини гучуб *гафиләси вурулмуш әрәбә* охшајырсан, мәкәр нә олуб?»

ДӘВӘ УШАГМЫШ

Аталар сөзү һесаб олунан бу ифадә гәдим «Синдбаднамә» нағылларындан бири илә әлагәдар јаранмышдыр. Нағылда дејилир ки, јол кедән гурд, түлкү вә дәвәнин шәрикли бир көкәси вар иди. Гәрара кәлирләр ки, ким јашлыдыр, көкәни о јесин. Гурд дејир: «Мән дүнја јаранмамышдан 7 күн әввәл доғулмушам». Түлкү тәсдиг едир: «Бәли, бәли, бу мәним јадымдадыр. Һәтта сәнин анана көмәк едирдим». Дәвә исә өз узун бојнуну узадыб көкәни гапыр вә көвшәјә-көвшәјә дејир: «Мәни көрән һәр кәс тәсдиг едәр ки, мән дә ушаг дејиләм, икиниздән дә јашлыјам».

Г. Б. Закир һәмин әһвалат әсасында «Илан, дәвә, тысбаға» тәмсилини јазмышдыр. Бурада бунлар бир чөрәк тапырлар. Тысбаға дејир ки, аллаһ јери, көју јаратмаг истәјәндә «он-он беш јашында чаван идим мән» Буну тәсдиг едәрәк илан өзүнүн аз гала аллаһ илә һәмјаш олдуғуну сөјләјир. Нөвбә дәвәјә чатанда:

Әјилиб чөрәји јердән көтүрдү,
Јаваш-јаваш көвшәјинә кәтирди,
Деди: «Еј мә'дәни-һәдјанү кәзаф!
Бу сөз илә *дәвә ушаг имиш* саф».

Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романында дејилир: «Дәли Һәсән сифәтинә јатыртдығы бығларыны ојнада-ојнада данышырды:

— Елә билирләр ки, *дәвә ушагдыр.* Бир иши ики-үч адам вахтында көрмүр, һамыны вә'дәбашы салыр гарын ағрысына».

ДӘДӘ КӘРӘМ КИМИ ЈАНМАГ

Ифадә XVII әср шифаһи халг әдәбијјатында јаранмыш «Әсли вә Кәрәм» дастаны илә әлагәдардыр. Дастанда ики севкилинин мәһәббәтинә мане олмаг истәјән Гара Кешиш һеч бир вәчһлә Әслини Кәрәмә вермәјә разы олмур. О, Кәрәми дәфәләрлә оғру адландырыр, зиндана салдырыр, узун әзаб вә әзијјәтләр вердији бу фәдакар кәнчин инадындан әл чәкмәдијини көрдүкдә әлачсыз галыб, һијләјә әл атыр. Зифаф кечәси Әслинин сеһрләнмиш дүјмәләри ачылмадыгда Кәрәм од тутуб алышыр вә онун күлүндән Әсли дә јаныб мәһв олур.

М. Ф. Ахундовун «Һекајәти-Хырс гулдурбасан» пјесиндә Бајрам дејир: «...Нә күндүз динчәлә билирәм, нә кечә јата билирәм. Аз галыб дәли-диванә олуб Мәчнун кими дағ-даша дүшәм, *Кәрәм кими алышам, јанам».*

Молла Чуманын «Адәмин нәвәси» ше'риндә дејилир:

> Кәлмишәм чаһана бир күн фәнајәм,
> Ахырда *Кәрәм тәк јанасыјам мән.*

Ј. В. Чәмәнзәминли «Бир чаванын дәфтәри»ндә јазыр: «Саат он иди, Рәчәб һәлә дә Кәрәм дәдә кими јанырды. Ону данышдыран ешг һавасы иди». Бир аз сонра: «Үрәјим дәрдләнәндә бағчанын бир кушәсинә чәкилиб охурам. *Кәрәм кими од тутуб јанарам*, көз јашларым һәзин-һәзин јанағым ашағы ахар».

Р. Рза «Ше'р вәзни вә мәһәббәт һаггында дастан» ше'риндә јазмышдыр:

> Севди, севилди.
> Сағлам инсан мәхсус
> бир һәвәслә.
> Севди
> нә Фәрһад,
> нә Мәчнун,
> нә дә Кәрәм кими.
> нә даш јонду,
> нә зәнчир тахды,
> нә дә *јанды*
> Дәдә *Кәрәм кими.*

Б. Ваһабзадәнин «Јоллара из дүшүр...» пјесиндә Дашгын Көјәрчинә дејир: «Һәлә ушаг икән Кәрәм кими сәни јухуда көрүб вурулмушдум. О вахтдан да Кәрәм кими јанырам».

ДӘЈИРМАНЫН КӨЗҮНДӘН ӨЛҮ САЛЫРСАН, ДИРИ ЧЫХЫР

Дирибаш, гочаг бачарыглы вә һијләкәр адамлар һаггында дејилир. Халг арасында мәшһур олан «Јетим гызын нағылы»ндан јајылмышдыр. Чох ағыллы вә чох көзәл олан јетим бир гыза дарғанын, газынын вә падшаһын көзү дүшүр. Онлар гыздан әл чәкмирләр. Гыз да онларын һәр үчүнү ејни күндә өз евинә дә'вәт едир. Дарға кәлир. Аз сонра гапы дөјүлүр. Гыз дарғаны евиндәки гујуда кизләдир. Газы кәлир. Аз сонра падшаһ кәлир... Гыз газыны гујуја салыр. Аз сонра гоншу гары кәлир. Гыз шаһы гујуја салыр. Беләликлә, онларын үчүнү дә өлдүрүр. Күчәдән кечән чобандан хаһиш едир ки, өлүнүн бирини апарыб басдырсын. Чобан апарыб басдырыр. Гајыданда икинчи өлүнү көрүб тәәччүбләнир. Гыз дејир ки, өлү гачыб кәлиб. Чобан буну апарыб бир гајадан атыр. Гајыданда үчүнчү өлүнү көрүр. Чобан буну апарыб дәјирманын новданындан тәпәси ашағы салыр ки, тикә-тикә олсун. Сонра дәјирмандан су ахан јерә баханда көрүр ки, дәјирманчы орада чимир. Чобан елә билир ки, јенә һәмин өлүдүр, дирилиб. Онда чобан дејир: «Паһ атоннан, әдә, бу нә һәјасыз *өлүјмүш, дәјирманын көзүндән өлү салдым, дири чыхды».*

ДӘЈИРМИ СТОЛ АРХАСЫНДА

Ифадәнин мәчази мә'насы «бәрабәрлик шәраитиндә» демәкдир. Бурадакы «стол» әвәзинә бә'зән дә «миз» «маса» ишләдилир.

Адәтән дөвләт башчыларынын бејнәлхалг көрүшләриндән данышаркән бу ифадәдән истифадә олунур. Тарихи шәхсијјәт олан крал Артур һаггында инкилис халгы ичәрисиндә јајылмыш әфсанә вә рәвајәтләр чохдур. Рәвајәтә көрә, әтрафына чохлу чәнкавәрләр топлајан крал Артур адәтән бөјүк вә даирәви бир стол архасында гонаглыг едәрмиш. Гонаглар һәр дәфә саат әгрәби истигамәтиндә һәрәкәт едәрәк јерләрини дәјишәрләрмиш. Мәгсәд бу имиш ки, кимин даһа һөрмәтли јердә отурмасы барәдә гонаглар арасында мүбаһисә дүшмәсин. Одур ки, гонагларын һамысы өзләрини бәрабәр вәзијјәтдә һесаб едирмишләр.

«Коммунист» гәзетиндә нәшр олунан (4 декабр 1971-чи ил) «Дәјирми стол архасында көрүш» адлы бир мә'лумат белә башлајыр: «Нојабрын 29-дан декабрын 2-дәк Москвада АБШ ишкүзар даирәләринин көркәмли нүмајәндәләринин бөјүк бир групу ССРИ назирликләри вә идарәләринин, харичи тичарәт тәшкилатларынын вә бә'зи сәнаје мүәссисәләринин рәһбәрләри илә *«дәјирми стол архасында»* көрүшмүшләр».

Р. Рзанын «Искәндәр, Чатски вә Чајлд Һаролд» ше'риндә дејилир:

Отағым санки
Дәјирми масалы клуб олду.

Хәлил Рзанын «Һара келир бу дүнја?» ше'риндә дејилир:

...Мәтбуат конфрансы. Данышыр Громыко...
—Халга дүзкүн чатдырын мәтләби бирәр-бирәр,
Кирдә миз архасында сөһбәт чох чәкә билир.

ДӘМИР ГАПЫ ДӘРБӘНД

Хүсусилә ел әдәбијјатында кениш ишләдилән бу ифадә Дәрбәнд шәһәрини образлы шәкилдә сәчијјәләндирир. Дәрбәнд Дағыстан МССР-дә Хәзәр дәнизи саһилләриндә салынмыш гәдим шәһәрдир. Һазырда мә'лум олан мәнбәләрә көрә ,«Дәрбәнд» сөзү фарсча олуб «гапалы (бағлы) кечид» мә'насыны верир. Бу сөз ерамызын VII әсриндән ишләнмәјә башламышдыр.

«Дәрбәнд кечиди» адланан дар кечидин габағыны тутан гала тикинтиси Шимали Гафгаздан Загафгазијаја доғру кедән ән әлверишли јолун үстүндәдир. Бу галанын ерамызын I әсриндә тикилдији еһтимал олунур. Тарихи мәнбәләрә көрә, мәшһур Дәрбәнд гала диварлары 562—571-чи илләрдә Сасани һөкмдары Хосров Әнуширәванын вахтында тикилмишдир. Инди дә галмагда олан гала диварларынын узунлуғу 6 км, һүндүрлүјү 18—20 метрдир. Әслиндә исә 40 км узунлуғунда олан бу сәдд дағлардан башлајыб дәнизин ичәрисинә гәдәр узанырды. Галанын үзү шимала тәрәф олан отуз гүлләси, дәмирдән дүзәлдилмиш үч мөһкәм гапысы вар иди.

Мараглы чәһәт бу шәһәрә «дәмир гапы» епитетинин верилмәсидир. «Дәмир гапы» ифадәсинә түркдилли халгларын ән гәдим абидәләриндән олан Күл тикин абидәсиндәки (VIII әср) кичик јазыда раст кәлирик: Керијә, Инчи чајыны кечәрәк *дәмир гапыја* гәдәр гошунумла кедиб чыхдым. Бурада «Дәмир гапы» ајрылыгда ишләнмишдир.

Сонралар бу ифадә «Дәрбәнд» сөзү илә бирләшдирилмишдир. Артыг «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «Дәмир гапы Дәрбәнд» ифадәси сабитләшмишдир. Дастанларда Дәли Дондар *«Дәмир гапу Дәрвәндәки* дәмир гапуји дөпүп алан, алтмыш тутам ала көндәрин учунда әр бөкүрдән, Гајан Сәлчуг оғлу Дәли Дондар...» епитетләри илә сәчијјәләндирилир.

Мәшһур «Гараоғлу» дастанында дејилир: «Дәдәм чалды һавасыны чәнкиләрин. Дәдәм гојду бинасыны Дәмир гапы Дәрбәндимин».

«Короглу» дастанындакы бир гошмада дејилир:

Дәмир гапы Дәрбәнд әчәб тамаша,
Көзәлләри батыб ала, гумаша.

Дәрбәнд кечиди һаггында гәдим Рома китабларында мә'лумат верилир: Шәһәрин јахынлығында, дағларла дәнизин арасы даш диварла тутулмушду, кечмәк үчүн јалныз бир јол гојулмушду. Истилачылар јалныз бу јолдан кечмәјә мәчбур олурдулар. Дәрбәнд шәһәринин дашдан тикилмиш бөјүк һасары, һасар үстүндә уча гүлләләр вар иди. Кенујалылар бу јерләрә јахшы бәләд идиләр».

Әрәбләр бураја каһ «Баб-үл-әбваб» («Баш гапы»), каһ да «Баб-үл-һәдид» («Дәмир гапы») дејирдиләр. Түрк халглары исә Дәмир гапы//Темир гапы(сы) адландырырдылар. XIII әсрдә Һүлакү хан бу јерләри тутмушду. Монголлар бураја Дәмир гапы Дәрбәнд јох, Дәрбәнд Калуга дејирдиләр. Калуга монголча сәрһәд, бәнд мә'насындадыр.

Гәдим әрәб тарихчиси Әл-Мәс'уди (956-чы илдә өлмүшдүр) көстәрир ки, шәһәрин гала диварларында һәр үч милдән бир дәмир дарваза салмышдылар. Галанын ичәри тәрәфиндән дарвазалары вә онлара битишик диварлары горумаг үчүн әһалини хүсуси тәрздә јерләш-

дирмишдиләр. Бүтүн бунлар хәзәриләрдән, аланлардан вә дикәр халглардан горунмаг мәгсәди күдүрдү.

М. С. Ордубадинин «Бөјүк гурулушда» драмында Мурад киши дејир: «Бабаларымыз бир-биринин дилиндән белә данышырлар: Иран падшаһы Кәсранын гошуну *Дәмир гапы Дәрбәнди* алмаг үчүн әввәлчә бизим галаны алыб кечмәли иди».

Бә'зән бу ифадә кечилмәз јер, намә'лум, сеһирли сирр вә с. мә'наларда да ишләнир.

С. Рәһимов «Диван дашы» һекајәсиндә јазыр: «Дејилдијә кими, ковханын гыфылына һеч бир башга ачар дүшмәзди. Гыфылы бир *дәмир гапы Дәрбәндә* дөнәндә, она һеч бир ачар дүшмәјәндә, ким нә билсин ки, ичәридә нә вар, нә јохдур?!»

ДӘМИР ПӘРДӘ

«Дәмир пәрдә» ифадәси әслиндә театрла әлагәдар терминдир. Јанғынын гаршысыны алмаг мәгсәди күдән дәмир пәрдә вахты илә сәһнәни тамаша салонундан ајырмаг үчүн бунларын арасында јерләшдирилирди. Дәмир пәрдә ән әввәл XVIII әсрин сонларында Франсанын Лион шәһәриндә бир еһтијат тәдбири кими гурашдырылмыш, сонралар чох сүр'этлә башга шәһәрләрдәки театрларда тәтбиг едилмишди.

Елә о заманда да бу ифадә һәм дә мәчази мә'на кәсб етмиш, әлагәсизлик, үнсијјәтдән гачма (вә ја мәһрумлуг) мә'насында ишләнмәјә башламышдыр. Тәдричән сырф сијаси мә'на алан бу ифадә халглар арасында сијаси вә идеоложи манеәни билдирмәк үчүн ишләдилир.

Алман фашизминин башчыларындан Көббелс «2000-чи ил» мәгаләсиндә (23 феврал 1945-чи ил) бу ифадәни ишләдәрәк көстәрирди ки, куја ССРИ өзүнү бүтүн дүнјадан дәмир пәрдә илә ајырмышдыр вә мүһарибәдә ғалиб кәлсә, шәрги вә ҹәнуб-шәрги Авропаны да башга өлкәләрдән дәмир пәрдә илә ајыраҹагдыр. ССРИ-јә бөһтан олан бу ифадә сонралар да буржуа мәтбуатында ишләдилмишдир.

Совет мәтбуатында исә һәмин сөзләр социалист өлкәләри һаггында һәгигәти капитализм шәраитиндә ја-

шајан халглардан кизләтмәјә чалышан мүртәче даирәләрин чәһдини ифадә едир. Буну ашағыдакы мисалдан асанлыгла мүәјјәнләшдирмәк олар.

С. Вурғун «Бөјүк гардашлыг» мәгаләсиндә (1953) јазмышдыр: «Һеч бир *дәмир пәрдә* халгларын бир-бирини баша дүшмәјә, бир-биринә гаршылыглы јардым көстәрмәјә, динч әмәкдашлыға олан мејлини зәифләдә билмәз».

ДӘРЈАЈИ-НУР

«Нур дәрјасы» гәдим вә дүнјада ән мәшһур брилјантын адыдыр. Лакин бу ад үмумиләшәрәк «гијмәтли чаваһират, хәзинә» мә'насы кәсб етмишдир.

«Дәрјаји-нур» адланан бу даш барәдә зәнкин әдәби мәнбә вардыр. С. Ә. Бәкташи, Р. Н. Мәммәдзадәнин «Сирли даш» китабында дејилир: «Алмазын тапылма тарихи... миладдан әввәл 3000-чи илә тәсадүф едир. Дејирләр ки, Әфрасијабын гылынчынын дәстәсини бәзәјирмиш. Рүстәм ону туранлылардан мүһарибәдә әлә кечирмишдир. Сонралар Кијан тачына рөвнәг верирмиш. Тејмурун һүчуму заманы гарәт едилмиш вә онун нәслиндән олан Мәһәммәд шаһын әлинә кечәрәк Һиндистана апарылмышдыр». XVIII әсрдә Надир шаһ Һиндистаны зәбт едир. Онун орада әлдә етдији хәзинәдә «Дәрјаји-нур» да вар иди. Надир шаһын өлүмү заманы әфган әскәрләри «Дәрјаји-нур»у әлә кечирә билмирләр. Сәбәби дашын шаһын нәвәси Шаһрухда олмасы иди. Бундан сонра алмаз Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын әлинә кечир. Һазырда да бу даш, Иран хәзинәсинин ән гијмәтли чаваһиратларындандыр».

Бу дашла әлагәдар әфсанә вә рәвајәтләр јајылмышдыр. «Хан чобан» адлы мәһәббәт дастанында дејилир: Һүсејн шаһ өлдү. Исфаһанлы Шаһ Аббасын дөврүндә иди. Вахт олду ки, хәбәр Шаһ Аббаса јетишди. Бујуруб, деди:—Онун оғлу варса, кедин кәтирин, өз атасынын јериндә шаһ тикәк.

Кетдиләр Пәхпуру кәтирдиләр Шаһ Аббасын јанына. Амма Пәхпур 12 јашында ушаг иди. Шаһ Аббас өз *дәрјаји-нур* базубәндини кәтириб тахды Пәхпурун голуна. Пәхпуру шаһ тикди».

ДӘРЈАЛАР МҮРӘККӘБ, МЕШӘЛӘР ГӘЛӘМ

Фолклорда чох ишләнән бу образлы ифадә әслиндә гур'андан тәрчүмә илә јајылмышдыр.

Гур'анын тәрчүмәсиндә (отуз биринчи сурәнин ијирми биринчи чүз'үндә) дејилир: «Ја Мәһәммәд, дәрһәгигәт әкәр јер үзүндә олан *ағачлар* һамысы *гәләм олалар*, мүтләг *дәниз мүрәккәб* олуб вә ондан башга онун кими једди дәниз дә мүрәккәб олуб она көмәк олалар, күлл мөвчудат јазычы олалар, һәр ајинә аллаһ-тәали кәлиматы гуртаран дејилдир».

Г. Б. Закирин «Һөкумәт мә'мурлары» сатирасында дејилир:

Јаза билмәз оларын ејбини та рузи-әбәд,
Аби-Чејһун—мүрәккәб, гәләм олса чәнкәл.

Ч. Чаббарлынын «Алмас» пјесиндә Јахшы белә бир халг ше'ри охујур:

Сәнә гурбан олум, ај дәдә Кәрәм,
Көзләрим тор кәтирир, үрәјим вәрәм.
Дәрјалар мүрәккәб олса, мешәләр гәләм,
Моллалар јаздыгча дәрдим вар мәним.

С. Вурғунун «Сәадәт нәғмәси» ше'риндә дејилир:

Азаддыр гушларын хош нәшидәси,
Азаддыр јашамаг, күлмәк һәвәси.
Дәнизләр мүрәккәб, мешәләр гәләм
Олса да, көнлүмүн битмәз нәғмәси.

«Шаһ Исмајыл» нағылында дејилир: «Әдил падшаһ о гәдәр варлы, дөвләтли иди ки, *дәрјалар мүрәккәб олса иди, мешәләр гәләм,* онун дөвләтини һесабламаг олмазды».

Ә. Чавадын «Москва» ше'риндә дејилир:

Дәрја мүрәккәб олса, ағачлар бүтүн гәләм,
Бәстинин чәкдикләри тамам олармы, билмәм?

Ч. Көзәловун «Ај гыз, тише там!» фелјетону белә башлајыр: «Баш идарәјә материал верилмишди ки, баш базада бир јеһаје, бир дағытһадағытдыр ки, *мешәләр гәләм олса, дәрјалар мүрәккәб,* бу һәнкамәни јазмагла гуртармаз...».

ДИЗ ҮСТӘ ЈАШАМАГДАНСА, АЈАГ ҮСТӘ ӨЛМӘК ЈАХШЫДЫР

Бу мәшһур ифадә Испанија Коммунист Партијасынын көркәмли хадими Долорес Ибаррурининн 1936-чы ил сентјабрын 3-дә Парисдә етдији мәшһур нитгиндә ишләдилмишдир.

Буна бәнзәр бир фикрә «Кәлилә вә Димнә»дә (III әср) раст кәлирик: «Рүсвајчылыгла јашамагданса, мәрдликлә өлмәк јахшыдыр».

Ифадәнин ән гәдим вариантынын мүәллифи Рома тарихчиси Татсит һесаб олунур.

А. Шаигин «Ел оғлу» драмында (1949) дејилир: «Гул кими јашамагданса, мәрд кими өлмәк јахшыдыр».

Классик күрҹү јазычысы А. Казбегинин (1848—1893) «Ата гатили» повестиндә дејилир: «Биабырчылыгла јашамагданса, шәрәфлә өлмәк јахшыдыр».

837-чи илдә Бә'з галасында гошуну тармар олмуш халг гәһрәманы Бабәк чох кичик бир дәстә илә гачыб хилас ола билмишди. Хәлифә Мөтәсим үзә чыхарса, ону бағышлајачағыны вә'д етмишди. Хәлифәнин бу тәклифинә Бабәк белә ҹаваб вермишди: «Гырх ил заваллы гул кими јашамагданса, һеч олмаса бир күн азад инсан кими јашамаг шәрәфлидир».

Сә'динин «Күлүстан»ында дејилир:

Зилләтдә јашамагданса, иззәтлә өлмәк јахшыдыр.

М. Мүшфиг «Азадлыг дастаны»нда јазыр:

Азадлыг һәр кәсин әзәл нахшыдыр,
Мәнҹә әсирликдән өлүм јахшыдыр.

«Аталар сөзү» китабында (1965) белә ифадәләр верилмишдир: «Ајаг үстә өлмәк, дизи үстә јашамагдан јахшыдыр», «Сарала-сарала јашамагданса, мәрд-мәрданә өлмәк јахшыдыр».

М. Ибраһимовун «Фыртына гушу» повестиндә көстәрилир ки, мәшһур ингилабчы Хосров Рузбеһ мәһкәмәдә сон сөзүндә демишдир: «Һејсијјәти әлдән вермәк, алчалмаг, абырдан кечмәк, сијаси вә ичтимаи әгидә вә *арзулары ајаг алтына атмаг шәртилә јашамагданса, өлмәк јахшыдыр»*. Һәмин әсәрдә јенә дә Хосров Рузбеһ дејир: *«Дөјүш мејданында ҹан вермәк, намәрдҹәсинә гачмагдан јахшыдыр...»*.

ДИЛОТУ ЈЕМӘК

Башга сөзлә: тез-тез, ара вермәдән (дил боғаза гојмадан) вә чох заман да мәнтигсиз данышмаг.

Мә'лумдур ки, кичиткән биткисинә халг данышыг дилиндә образлы шәкилдә «дилоту» дејилир. Јарпагларынын вә көвдәсинин үзәриндә јандырычы түкләр олан кичиткән кимә тохунса о, шикајәтләнир, тез-тез данышыр, әсәбиләшир, ағзына кәләни дејир. Хүсуси шәкилдә овушдуруб, әзиб јандырычы түкләрин тә'сирини јох етмәдән ону јемәк мүмкүн дејилдир. Чүнки кичиткән тәбии һалда јејилсә инсан дилини ағзында сахлаја билмәз. Елә бу хүсусијјәтинә көрә дә һәмин битки дилоту ады алмыш вә јухарыдакы мәчази мә'налы тәркибин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Ч. Әлибәјовун «Мәним аналы дүнјам» романында дејилир: «О сарсылды. Бу сөзү она көрә гәтијјәтлә дејирәм ки, бајагдан бәри *дилоту јемиш* кими дил-дил өтән Халлы бир хејли кириди. Башыны ашағы салды».

ДИН АЈРЫ ГАРДАШ

Азәрбајчан халгы әсрләр боју меһрибан гоншулуг мүнасибәтләриндә олдуғу ермәни халгыны белә адландырыр. Дин ајрылығы халгларымыз арасында достлуға һеч бир заман тә'сир едә билмәмишдир.

Көркәмли ермәни сәнәткары Ашыг Әмир (XIX әср) јазмышдыр: «Дин ајры мөһкәм гардашыг».

Ше'ри тәрчүмә вә шәрһ едән Мирәли Сејидов һәмин мисра һаггында белә јазыр: «Бу мисра, көрүнүр ки, о заман да азәрбајчанча халг арасында јајылыбмыш. Ашыг Әмир мисраны азәрбајчанча демишдир: «Дин ајры мөһкәм гардашыг».

Ј. В. Чәмәнзәминли бир һекајәсини «Дин ајры гардашлар» адландырмышдыр.

Ј. В. Чәмәнзәминли «Һәјатымын 20 или» әсәриндә јазмышдыр: «Ермәни түрк мүнасибәтинә кәлдикдә о заман һеч дә кәскин бир мәсәлә дејилди. Кениш күтлә гардашчасына јашајыр, орада да һеч бир мүнагишәли мәсәлә јох иди: ермәни әмәкчиләри, дәрзиләр, бәннәлар, дүлкәрләр... түрк арасында ишләрдиләр, кирвәлик едәрдиләр. Кениш күтлә ермәнијә *«динајры гардаш»* де-

јәрди. Халг мәсчид вә килсә ајрылығы илә belә һесаблашмаг истәмирди. Түркләрин нәзир еләјиб, килсә һәјатиндә гурбан кәсдијини вә ермәниләрин түрк пиринә шам кәтирдикләрини чох көрмүшәм».

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Қаманча» пјесиндән бәһс едәркән М. Ч. Чәфәров јазмышдыр: «Халг руһунда доған мусиги адамларда баш галдыран вәһши һиссләри өлдүрүб, сөндүрүб јүксәк инсани һиссләри ојадыр. Мусиги *дин ајры гардашлара* онларын меһрибанчасына, чанбир јашадығы көзәл күнләри хатырладыр. Инсанлыг иблисә, хејир шәрә галиб кәлир».

ДИРИЛИК СУЈУ

«Дирилик» сөзү дилимиздә «һәјат, јашајыш» мә'насында ишләнир. М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда дејилир:

Вәһшиләр илә нәдир бу бирлик,
Инсан илә хош дејилми дирлик?

Ејни анлајышы билдирмәк үчүн һабелә «дирилик чешмәси», «һәјат сују» вә классик әдәбијјатымызда «аби-һәјат» «аби-һејван», «чешмеји-һејван», «аби-һејвани», «аби-бәга», «аби-зиндәки», «аби-зиндәкани», «аби-Хызр» вә с. ифадәләр дә ишләдилир.

Қлассик әдәбијјатда севкилинин сөзү вә ағзы, һабелә һәгиги ешг мә'насы билдирән бу ифадә мүасир дилдә әсасән јашајыш, һәјат үчүн гијмәтли, зәрури су, чешмә мә'насындадыр.

Мүсәлман әфсанәләринә көрә куја Зүлмәтдә бир дирилик булағы (чешмәси) вардыр ки, бунун сујундан ичәнләр әбәди һәјат газанырлар. Куја Хызр бу чешмәни тапмыш, өзү вә аты онун сујундан ичмиш, бу суда јујунмушлар. Она көрә дә һәмишә сағдыр, диридир. Куја Искәндәр Зүлгәрнејн дә бу дирилик сујуну чох ахтармыш, лакин тапмаға мүвәффәг олмамыш вә кери дөнмәли олмушдур.

М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда јазмышдыр: «Амма нәгли-Хызр бәистилаһи-түрк, налејигаздыр: *дирилик сују һарда* иди ки, Хызр ичәјди, дири галајды?».

Ј. В. Чәмәнзәминли «Јени Ширван» мәгаләсиндә јазмышдыр: «Ширван өтәдән бәри мө'чүзәләр вә әфсанәләр мәркәзи кими танынмышдыр. Шәрг мүәллифләринә көрә аби-һејван вә сәхреји-Муса бурада имиш. *Дирилик сују* вә бәни-исрајил нәбиләринин тапындығы гаја вармышмы? Халг бунун варлығына инанмыш вә бу саһәдә бир сыра әфсанәләр јаратмышдыр. Хыдыр пејғәмбәр *дирилик сујундан* ичиб јох олмуш вә пахыл бир шәргли кими, әбәдијјәт сиррини кимсәјә билдирмир.

Шәргин өткүн хәјалы илә тарихи чәрчивәдән ајрылмыш Искәндәр дә дирилик сујуна умсунараг Ширвана кәлир вә әлинә бир өлү балыг алараг Күлүстани-Ирәм бағларыны долашыр. Һејһат! Балыг да Хыдыр нәби кими, әбәди һәјат олуб гачыр вә сирри Македонија чаһанкиринә билдирмир».

Әслиндә исә бу дирилик сују анлајышынын јаранмасы вә бүтүн Шәргдә јајылмасы тарихи даһа гәдим олуб, шумер әсатирләри илә бағлыдыр. Гәдим шумер әсатирләринин бир чоху мәһәббәт илаһәси Инанна (аккадча: Иштар) илә әлагәдардыр. Бунлардан бириндә—«Инаннанын јералты дүнјаја кетмәси» әфсанәсиндә дејилир: Көјләр һөкмдары Инанна јералты дүнјаја да һаким олуб, өлүләри дирилтмәк үчүн о дүнјаја кетмәји гәрара алыр. Јералты дүнјанын һөкмдары исә онун бачысы, өлүм вә гаранлыг аллаһы Ерешкигал иди. Инанна бу өлүм илаһәсиндән горхдуғу үчүн өз сәдагәтли вәзиринә белә тапшырыг верир: «үч күнә гәдәр бу кедәркәлмәз дүнјадан кери дөнмәсәм, аллаһлары јығыб јасымы сахларсыныз. Сонра бөјүк аллаһ Енлилин јанына кедиб, мәни хилас етмәји хаһиш едәрсән. О, гулаг асмаса, ај аллаһы Наннынын јанына кедиб, мәни дирилтмәји вә кери гајтармағы хаһиш едәрсән. Нанны да гулаг асмаса, мүдриклик аллаһы Енкинин һүзуруна кедәрсән. Енки *дирилик сујунун* сиррини билир вә о, бизә көмәк едәр».

Бундан сонра Инанна јералты дүнјаја кедир вә орада өлдүрүлүб, дивардакы мыхдан асылыр. Үч күн көзләдикдән сонра онун вәзири көмәк үчүн Енлил вә Наннынын јанына кедир. Онлар көмәкликдән имтина едирләр. Лакин мүдрик Енки белә бир тәдбир көрүр: о, кургарру вә калатурру адлы ики чансыз варлыг јарадыр, онлара «һәјат јемәји» вә «дирилик сују» верәрәк чанландырыр. Сонра онлары јералты дүнјаја көндәрир. Орада Ереш-

кигал доғумла әлагәдар бәрк ағры чәкир вә лүт шәкилдә «Ај мәним гарным, ај мәним бәдәним»—дејә, зарыјырды. Бура кәлиб чыхмыш кургарру вә калатурру «Мәним гарнымдан сәнин гарнына, мәним бәдәнимдән сәнин бәдәнинә» (јә'ни, мәним сағламлығым сәнә кечсин) дејә, она тәсәлли верирләр. Буна көрә дә чајларын сујуну, чөлләрин тахылыны онлара һәдијјә тәклиф едирләр. Лакин Енкинин тапшырығына әсасән онлар бу һәдијјәни гәбул етмирләр. Инаннанын мыхдан асылмыш чәсәдини истәјирләр. Бу чәсәди, нәһајәт, Ерешкигал онлара верир вә онлар да чәсәдә *дирилик сују* чиләјиб Инаннаны дирилдирләр.

Ашыг Әләскәрин бир мисрасы беләдир: «Һардан чыхды *аби-һәјат чешмәси*».

ДИШИНӘ ВУРМАГ

Мәчази мә'нада: шәхсин һәр һансы хүсусијјәтини мүәјјәнләшдирмәк үчүн ону сынамаг, јохламаг.

Ифадәнин һәгиги мә'насы Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Леонтијев» фелјетонунда чох ајдын шәрһ едилмишдир: «Мә'лумдур ки, ушаглар јумурта дөјүшдүрәндә әввәл бир дадышырлар, јә'ни јумурталары дәјишиб *вурурлар дишләринә* вә сонра гајтарыб верирләр бир-биринә. Сонра башлајырлар ојнамаға. Мәсәлән, Әли буну ганыр ки, јумуртасы Вәлинин јумуртасындан бәркдир, әввәл дејир:—Тут! Вәли дејир:—Сән тут! Ахырда Әли тутур, чүнки билир ки, тутса да Вәлинин јумуртасы сыначаг».

С. Рәһимовун «Нағыл» һекајәсиндә дејилир: «Индијә гәдәр олан гонагчыларыны новруз јумуртасы кими бирчә-бирчә *дишинә вуруб* гыраға гојан Мәһбуб, өз әзиз гонагчысы Мәһчубу үркүдүб гачырмаг истәмирди».

Үлкәрин «Бу да сизин әмриниз...» һекајәсиндә дејилир: «Ишчиләр, мән бура тә'јин олунана гәдәр дә бурада ишләјирдиләр. Мән кәлән кими онлары бир-бир бајрам јумуртасытәк *дишимә вурдум*».

Тәдричән ифадә үмумиләшәрәк мәчази мә'на кәсб етмишдир. Анарын «Бешмәртәбәли евин алтынчы мәртәбәси» романында Дадаш дејир: «Һәјат билирсән нә узундур, Заур, јалан дејирләр, гыса дејил өмүр, биз чох јашајырыг, лап чох, о гәдәр, о гәдәр шеј көрүб билирик, о гәдәр шејдән кечирик ки, һәјатымыз боју һәр чүр бәркә-боша дүшүрүк, дүнјаны нечә дејәрләр әмәлли-башлы *дишимизә вururуг*».

ДИШ КИРӘСИ

Бу архаик ифадә Орта әсрләр Азәрбајчанынын ичтимаи мүнасибәтләрини әкс етдирән нүмунәдир.

Ханын адамлары кәндә кәләндә ән һөрмәтли гонаг кими гаршыланар, онун шәрәфинә гонаглыг тәшкил едиләрди. Лакин гонаг сүфрәдәки не'мәтдән, јемәк-ичмәкдән имтина едәрди ки, бу заман да онун мәгсәди «диш кирәси» алмаг оларды. Ев јијәсинин һазырладығы ләзиз тәамлары јемәк үчүн гонағын дишләри зәһмәт чәкиб ишләмәли олурду. Дишләринин зәһмәти мүгабилиндә гонаға хүсуси әлавә пај да верилирди. Бу «диш кирәси» вермәк (вә ја алмаг) адәти XVIII—XIX әсрләрдә хүсусилә кениш јајылмышды. Тәдричән бу адәт башга гонаглар (мәсәлән, гыз евиндә чөрәк јејән оғлан гоһуму вә с.) илә дә әлагәләнмәјә башлады, һабелә илк дәфә оғлан гыз евиндә чөрәк јејәндә она диш кирәси олараг пул вә ја мал һәдијјә едәрдиләр.

Бу ифадәјә аналожи олараг, көз кирәси, гулаг кирәси ифадәләри дүзәлмишдир.

А. Шаигин «Елоғлу» драмында . Анаханым дејир: «Бу ачкөз хан көрдүјүндән көз, ешитдијиндән *гулаг кирәси* истәјир».

Раффинин «Хент» әсәриндә көстәрилир ки, әкәр һаким синфин нүмајәндәси јохсулун евиндә гонаг олуб, онун чөрәјини јемәклә бу јохсулу шәрәфә наил едирдисә, онда ев саһиби «һөрмәтли» гонағына *«диш кирәси»* вермәјә мәчбур олурду.

ДОГГУЗЛУГ КӘЛМӘК

Мүасир дилимиздә «алдатмаг» анлајышыны ифадә етмәк үчүн бир вулгаризм кими ишләнән бу бирләшмә әслиндә чох гәдим түрк адәтләри илә әлагәдар јараныб формалашмышдыр. Гәдимләрдә доггуз рәгәми ән уғурлу, хејирли рәгәм һесаб олунурду. Одур ки, мәшһур «доггузлама» адәти кениш јајылмышды. Адәт белә иди ки, доггуз мүгәддәс рәгәм олдуғундан һәр һансы һәдијјәнин доггуз дәнә (доггуз әшја) олмасы зәрури һесаб едилирди.

Һ. Зәринәзадә јазырды: «Гәдим түрк халгларында пешкеш, һәдијјә вә с. доггуз-доггуз көздән кечирилмиш

вә «доггуз» уғурлу бир саj кими гәбул едилмишдир. «Доггуз» сөзүнүн түрк халглары тәрәфиндән уғурлу саj һесаб едилмәси сәбәбини белә көстәрмәк олар ки, онлар гәдим астрономиjаjа әсасән мүгәддәс һесаб етдикләри «көjләрин саjыны» доггуз билирмишләр». М. Фүзули «Јандыррам ода доггуз рәвагын»—деjә jазырды.

Инди дә бә'зи түрк халгларында (өзбәк, түркмән) һесаблама иши (хүсусилә гадынларын дилиндә) доггуз-доггуз принсипи үзрә апарылыр. Мәсәлән, «ики доггуз (jә'ни, он сәккиз) чөрәк», «үч доггуз (jә'ни, иjирми jедди) фәтир» вә с. (Фолклор дилиндә «ики әлли»—«сиз jүз jашаjын, мән ики әлли» ифадәси jада дүшүр.) Һабелә дилимиздә «һәфтә сәккиз, мән доггуз», «ады чыхды доггуза (енмәз сәккизә)» кими ифадәләр дә доггуз рәгәминин сакраменталлығы илә изаһ олуна биләр.

Гәдим түрк һөкмдарларынын садә читдән вә jа ипәк парчадан олан туғлары (баjраглары) доггуздан артыг ола билмәзди. Одур ки, ән бөjүк һөкмдарлара «доггуз туғлуг хан» (доггуз баjраглы хан) деjирдиләр.

Доггузун рәмзи вә ритуал сәчиjjәли бир рәгәм олдуғуну көстәрән даһа бир сыра фактлар мә'лумдур. Харәзмдә өлүjүjанлар чәһд едирләр ки, су меjидин үстүндән доггуз дәфә ахыб кетсин. Ј. В. Чәмәнзәминли көстәрирди ки, «Атилла өлдүкдә доггуз сәнәт пәриси нөвбә илә ағы деjиб ағлашырмыш». Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Гызлар булағы» романында белә тәсвирләр вардыр: «Хәстә, чадырын бир тәрәфиндә, һүндүр бир тахтда jатмышды. Һәр тәрәфдә доггуз кәнч гыз диз чөкүб сачларыны әлләриндә тутмушду». «Баш хатынын балағына һәр тәрәфдән доггуз гыз jапышмышды». «Вәлиәһд хүсуси бир тәнтәнә илә дәфн олунду вә доггуз бакирә гыз боғулуб гәбринә гоjулду».

Бунунла әлагәдардыр ки, гәдим түрк халгларында бирисинә һәдиjjә верәркән доггуз гиjмәтли шеj верир, шәхси чәзаландыраркән ондан доггуз гиjмәтли шеj алармышлар. Бә'зән дә бу доггузлама илә кифаjәтләнмәjиб ону үч вә jа доггуз дәфә артырырдылар. О. Ш. Көкjаj көстәрир ки, мүасир гырғызларда гыза алынан башлыг бир доггуз, үч доггуз вә jа доггуз-доггуз мигдарында һесабланыр. Мәсәлән, доггуз дәвә, доггуз инәк, доггуз гоjун вә с. (доггуза гәдәр). Һәр чүр әшjадан да доггуз әдәд олмалы имиш. Гыза верилән башлығын (баш jаjлығы, үзүк, биләрзик, кәмәр, боjунбағы, сырға,

чәкмә, чораб, парча) доггуз әдәд олмасына өзбәкләрдә дә хүсуси диггәт јетирилир.

Тарихдән мә'лумдур ки, һичри 968-чи (милади 1560—61) илдә түрк султаны Иран шаһы Тәһмасибә бир нечә доггуз мигдарында ат һәдијјә көндәрмишди.

XV әсрдә Азәрбајчана кәлмиш Италија дипломаты Катерино Зено өз өлкәсинә Узун Һәсәнин сарајындан көндәрдији мәктубда јазмышды: «Ијулун 12-дә јаздығым... кими, бу шөһрәтли һөкмдарын јанына Татар ханынын тәнтәнәли сәфири кәлмишди. Һәдијјә олараг һөкмдара доггуз гылынч, доггуз гәмә, јәһәр, фәнәр... вә хәз (дәлә, синчаб, самур, түлкү... дәриси) кәтирмишдиләр».

«Дәдә Горгуд» дастанларында «доггуз кафир гызынын» һәдијјә алынмасына ишарә вардыр: «Доггуз гара көзлү, хуб јүзлү, сачы ардына өртүлү, көксү гызыл дүјмәли, әлләри биләкиндән хыналы, бармаглары никарлы, мәһбуб кафир гызлары Галын Оғуз бәкләринә сығраг сүрүб ичәрләрди».

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Јени Ширван» мәгаләсиндә дејилир: «Тејмурләнк Иран вә Азәрбајчаны гылынчдан кечириб Ширвана јахынлашынча Ширван ханы Тејмура гаршы чарә тапыр. Түркләрдә доггуз һәдијјә вермәк адәти олдуғуну хан билирмиш. Чохлу һәдијјә илә Тејмуру гаршылајыр. Тејмур бахыр көрүр ки, һәдијјәләрин һамысы доггуздандыр, јалныз гуллар сәккиздир. Тејмур һејрәт едиб, Ширван ханындан сәбәбини сорушур. Хан мүтәвазе бир һалда:—Бәндәниз дә гуллар сырасындадыр,—дејир».

Һәмин һадисә һаггында И. Һүсејновун «Нәсими» романында исә беләә дејилир: «Салнамәчи јазыр ки... 1386-чы илин пајызында әмир Тејмурун һүзуруна биринчи дәфә кедәндә Ибраһим күлли мигдарда чәваһират вә ипәклә биркә сәккиз гул апарыбмыш. Әмир Тејмурун дүшәркәсиндә Ибраһимин карванындан јүкү гәбул едән мөһтәсиб сорушуб ки, «Гајда үзрә һәдијјәнин үстүндә доггуз гул верәрләр, сән нијә сәккизини кәтирибсән?» Ибраһим дејиб: «Доггузунчу гул өзүмәм». Вә әмир Тејмура хош кәлән дә куја елә бу олуб.

Башга бир салнамәчи, өзүндән әввәлки салнамәчинин «доггузунчу гул» әһвалатыны тәкзиб етмәдән јазыр ки, һәдијјәләрин үстүндә шаһ, Низаминин једди көзәли тимсалында једди дүнја көзәли апарыбмыш».

Һәр бириндән доггуз («доггуз-доггуз») дәнә көндәрилән әшјалары бир һесаб етмәк («бир доггуз») илә онлары көндәрән шәхсә бөјүк чәфа, әзијјәт олурду ки, бунунла әлагәдар «доггузуну бирә сајмаг» ифадәси јаранмыш вә «инчитмәк», «әзијјәт вермәк» мә'насы кәсб етмишдир. «Дәдә Горгуд» дастанларында дејилир: «Ҝафири гамыш кими од олубан јандырајым. Доггузуну бир јеринә сајдырајым». Нәзәрә алынмалыдыр ки, үмумијјәтлә бирдән артыг, чохлуг билдирән рәгәми «бир јеринә», «бирә» сајмаг адәти мәшһурдур. Һәбибинин гәзәлиндә дејилир:

Бир дәмдә мин чану чәһан тәрк ејләр олсам јолуна,
Ол алиһиммәт дилбәрим минин бирә сајмаз, недим.

Бу доггузлама адәти заман кечдикчә функсијасыны итирир, јалныз формал сәчијјә кәсб едир. Тәдричән бу «доггузлар» әслиндә реал тәрздә һәјата кечмир. Одур ки, һәр шеји доггуз вә'д едиб, ону јеринә јетирмәмәк анлајышы «доггузлуг кәлмәк» (кәләк кәлмәк) ифадәси шәклиндә экс етдирилмәјә башлајыр.

Халг дилиндә ишләнән «доггузу дон дарајы» ифадәси дә бу фикри изаһ едә биләр. Сонралар һәмин ифадә даһа да мүчәррәдләшир, «доггуз» сөзү адәтән јаланла әлагәләндирилир. Мәсәлән, Мәммәд Асланын «Дитдили миндим, чај кечдим...» ше'риндә довшаны өлдүрмүш овчу бу доггуз рәгәмини јаланла әлагәләндирәрәк дејир:

Доггуз батман әт олду,
Јағы гијамәт олду.
Доггуз кәндин адамы
Дојунча једи һамы.

Ч. Әлибәјовун «Һәјатын өзү» романында дејилир:— «Бәс молла нәвәсинин иши нә олду?.. Кедәчәк, јохса кәнә *доггузлуг кәлирдин?»*.

Мәһз алдатмаг, кәләк кәлмәк анлајышы кәсб етдикдән сонра «доггузлуг» сөзү «доггузлуг кәлмәк», «доггузлуг чыхармаг» ваһидләри тәркибиндә гумар ојуну илә әлагәдар да ишләдилмәјә башламышдыр.

М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романында белә бир диалог вардыр: «Мән Әләкбәр јолдашын гулағына пычылдадым:

— Буну Һачы хандан нечәјә алдын?

— Доггуза!

— Нечә доггуза? Доггуз јүз түмәнәми?

— Хејр, доггуза!

— Нечә јә'ни доггуза?

Әләкбәр јолдаш гулағыма јавашчадан деди:

— Һачы хана бир дәнә *доггузлуг чыхардым*. Мәсәлә мә'лум олду. Демәк Әләкбәр јолдаш јенә дә Һачы ханла гумар ојнамыш имиш».

Белә јени, жаргон мә'насы кәсб етдикдән сонра «доггузлуг кәлмәк» ифадәсинин бир сыра вариантлары («үчлүк кәлмәк», «нөмрә кәлмәк») јаранмышдыр.

Вагиф Нәсибин «Кәнд түлүнкүсү» повестиндә дејилир: «Демәк, дәдәси ишләмәјиб. Рәһмәтлик дәдәси нәсиһәтиндә дә она үчлүк кәлмишди». «Сонракы күнләр Муса булаг үстә дә кетди, бир-ики гонаглыгда да олду. Һисс еләјирди ки, гарын бағлајыр. Чамаатын һөрмәтчиллији ону һејран еләјирди. Јаваш-јаваш онлара *нөмрә кәлмәјә* тәрәддүд еләјирди.

ДОГГУЗУНЧУ ДАЛҒА

Фыртына заманы ән гүввәтли вә горхунч далғадыр. Мәчази мә'нада чох бөјүк тәһлүкә вә ја јүксәлиш рәмзи кими ишләнир.

Гәдимләрдә бир сыра халглар доггуз рәгәминдән дәһшәтли шәкилдә горхурдулар. Иван Константинович Ајвазовскинин мәшһур рәсм әсәриндә доггузунчу далға бүтүн горхунчлуғу вә әзәмәти илә тәсвир едилмишдир. Мүәллифин отуз үч јашында икән (1850) чәкдији «Доггузунчу далға» әсәриндә гәзадан гуртармыш адамларын тахта гырынтыларындан мөһкәм јапышмасы, онларын симасында горху вә изтираб чизкиләри чох образлы вә бәдии верилмишдир.

Доггуз рәгәминин ваһимә, горху һисси ојатмасы гәдим заманларда бу рәгәмин сај системиндә сонунчу рәгәм һесаб едилмәси илә әлагәдар изаһ олуна биләр. Гәдим дүнјанын бир сыра халгларында сај системи доггуздан јухары галхмырды.

Түрк дилләриндәки сајларын (рәгәмләрин) сакраменталлығыны өјрәнән дилчиләрин фикринчә, сајларын инкишафында үч мәрһәлә олмушдур: а) беш (вә ја әл-

ли) рәгәминә гәдәр; б) једди (вә ја јетмиш) рәгәминә гәдәр; в) доггуз (вә ја дохсан) рәгәминә гәдәр олан сајлар. Көстәрирләр ки, онлуг сај системи шумерләрин тә'сири илә түрк дилләриндә мејдана кәлмишдир. Доггузлуг сај системинин изләри бир сыра түрк дилләриндә инди дә јашамагдадыр: «ики доггуз», «үч доггуз» вә с. кими.

Ибтидаи чәмијјәтдә гәбилә рәһбәринин сечилмәси хүсуси вә тәнтәнәли бир ајин кими ичра олунурду. Гәбилә башчысы олачаг шәхси кечә үстә әјләшдириб, бүтүн халгын шәнлик сәдалары алтында күнәш даирәси үзрә доггуз дәфә доландырырдылар. Сонра ону ата миндирир, ипәк парчаны боғазына бағлајыб мөһкәм сыхыр вә нечә ил башчы олмаг истәдијини хәбәр алырдылар. (Бу адәт «Дәдә Горгуд» филминдә гисмән әкс олунмушдур.) Һәмин ајин гәбилә башчылығынын әбәди олмадығыны, онун јениси илә әвәз едиләчәјини хатырлатмаг мәгсәди күдүрдү.

Азәроғлунун «Далғалар» ше'риндә дејилир:

Доггузунчу далға кәлир,
Көтүрүб атачаг
Нә варса јәгин...
Иран—
Фыртыналы бир дәниздир.
Доггузунчу далға
Шаһә галхыб,
Фәгәт
Енмәмиш һәлә..

ДОДАҒЫМ ЈАРАДЫР, АТ СУВАРА БИЛМӘРӘМ

Әсасы олмајан бир сәбәб, дәлил көстәрәнләрә гаршы данышыг дилиндә ишләдилир.

Бу чүмлә илк бахышда мотивләшмәдән мәһрум ифадә тә'сири бағышлајыр. Доғрудан да додағын јара олмасы илә ат сувармаг арасында нә кими әлагә ола биләр? Сән демә, белә әлагә вар имиш.

Һејвандарлыг тәсәррүфатынын мүһүм әламәтләриндән бири дә беләдир ки, һәр һејван илә әлагәдар адамлар мүхтәлиф сөзләрдән, физиоложи-физики сәсләрдән истифадә едирләр. Аты сүрәндә, сахлајанда, гованда, чағыранда, јемләјәндә, јүкләјәндә вә с. мүхтәлиф сөзләр ишләдир, сәсләр чыхарырлар. Аты суваранда исә

фит чалмаг зәруридир. Адамын додағы јара оларса, о, фит чала билмәз вә демәли, аты сувара да билмәзмиш.

ДОЛАМАДАН ДОВДАГ УЧДУ...

Адәтән чүзи, чох кичик, әһәмијјәтсиз бир иши, һадисәни бәһанә едәнләрә гаршы ишләнир.

«Бармаг һесабы көстәрмәк» тәркибинин изаһында бу ифадәнин јаранмасы да өз әксини тапмышдыр. Беләки, гојунларын саһибинә һесабат верән фырылдагчы көстәрир ки, куја доламадан (долајдан) довдаг учдуғу үчүн гојунлар һүркүјә дүшүб гырылмышлар...

С. Рәһимовун «Шамо» романында дејилир:«—Чаным, бу чөмчәгурутмаз пајыз күнү күнортадан әјилиб, һәлә Шамо оғлан кәлиб чыхмыр ки, чыхмыр!—Ало киши јаныхыр, өз-өзүнә дејинирди.—Ишини бир тәрәфә бурахыб, өмрүнүн чаван чағында онун-бунун дәрдини чәкир. Нә билим: *«Доламадан довдаг учду,* дохсан доггузу үркүјә дүшдү! Дүнән өлдү бириси, бу да онун дәриси?.. «Башдан ајаға нағыл!».

Кет-кедә үмумиләшиб јајылдыгча ифадәнин фе'ли хәбәри башга формаларда да ишләнмәјә башламышдыр.

Б. Бајрамовун «Ајна» повестиндә гысганч арвадындан шикајәтләнән оғлан дејир: «Өзчә дајым гызыдыр. Гоһумларым ону лә'нәтә дөндәриб кечирдиләр боғазыма. *Долајыдан довдаг учур,* бир һәфтә күнүм гара олур».

ДӨВЛӘТ ГУШУ

Буна башга сөзлә чәннәт гушу, сәадәт гушу, һума вә ја һумај («һумајун» сөзү дә бурадандыр) дејилир.

Мәчази мә'нада хошбәхтлик, сәадәт, мүвәффәгијјәт рәмзидир.

Бөјүк Океан адаларында вә Јәмәндә јашајан, заһирән бајгуша охшаса да, ири вә көзәл көзләри олан, парлаг түкү илә ондан фәргләнән, уча дағларда јашајан вәһши гушдур.

Халг тәсәввүрүндә вә әдәбијјатында олан әгидәјә көрә чох јүксәкдән учан бу гушун көлкәси кимин үзәринә дүшәрсә вә ја өзү кимин башына гонарса, ону пад-

шаһ сечәрмишләр. Елә буна көрә дә о, дөвләт вә ја сәадәт гушу адландырылмышдыр.

«Башына дөвләт гушу гонмуш»—аталар сөзүдүр.

Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри» әсәриндә дејилир: «Дүнјада көзәлликдән үлви, мүгәддәс һеч нә јохдур. Гадын көзәллији исә, *дөвләт гушу* кими бир шејдир, аз-аз бәхтәвәрин башына гонур».

С. Вурғун «Бакынын дастаны»нда јазмышдыр:

Илһам пәриси дә күлүмсәјәрәк
Өзүм дә билмирәм һајанда учду,
Дөвләт гушу кими башыма дүшдү.

Мүасир әдәби-бәдии дилимиздә бу ифадәнин мүхтәлиф вариантлары јаранмагдадыр.

С. Вәлијевин «Дүјүнләр» романында дејилир: «Анчаг анчаг... *Сәадәт гушу* Ширван дүзүнә гонанда—бу јерләрин бәхти ачыланда, тале Васифин үзүнә күлмәди».

Анарын «Шәһәрин јај күнләри» пјесиндә Диларә Гијаса дејир: «Тале елә кәтириб ки, бир нечә вахта *шаһлыг гушу* гонуб тәпәвә».

ДӨВЛӘТ ДАХИЛИНДӘ ДӨВЛӘТ

Бә'зән дә «дөвләтдә дөвләт», «дөвләт ичәрисиндә дөвләт», «һөкумәт ичәрисиндә һөкумәт» вә с. шәкилләрдә ишләнән бу ифадә адәтән мүәјјән дөвләт дахилиндә јашајыб (мөвчуд олуб) һамыја аид үмуми гајда-ганунлара табе олмајан вә ја олмаг истәмәјән шәхсләр, тәшкилатлар һаггында ишләдилир.

Дилимизә рус дилиндән тәрчүмә јолу илә дахил олмуш һәмин ифадә әслиндә орта әсрләрдә Франсада јаранмыш вә сонралар бир сыра дилләрә тәрчүмә олунмушдур. Бу сөзләр илк дәфә XVI—XVII әсрләрдә јашамыш Франса јазычысы Агриппа д'Обинјенин әсәрләриндә ишләдилмишдир. О, һәмин ифадәни ән әввәл 1610—1620-чи илләр арасында чап олунан «Кралларын вә тәбәәләрин вәзифәси һаггында» китабында ишләтмишдир. Мүәллиф ислаһатчыларын тәләбләрини садалајандан сонра јазмышды: «Бүтүн бунлар *дөвләт дахилиндә дөвләт* адландырыла биләр». XVII әср Франса јазычылары бу ифадәни тез-тез тәкрарлајырдылар.

1973-чү ил октјабрын 26-да Москвада Кремлин Гурултајлар сарајында сүлһсевәр гүввәләрин Үмумдүнја конгресиндә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Бреж-

невин нитгиндә дејилир: «Ајдын көрмәк лазымдыр ки, сүлһ үчүн тәһлүкәни тамамилә конкрет ичтимаи груплар, тәшкилатлар вә адамлар јарадырлар. Мәсәлән, һәтта Гәрбин ән бөјүк өлкәләринин јүксәк вәзифәли хадимләринин играр етдикләринә көрә мүһарибә васитәләри һазырламагдан варланан инһисарлара малик пешәкар милитаристләрин адәтән һәрби сәнаје комплекси адланан мәнһус иттифагы арада бир нөв *«дөвләт дахилиндә дөвләт»* олмуш, мүстәгил бир гүввә кәсб етмишдир».

«Коммунист» гәзетиндә Мәркәзи Кәшфијјат Идарәсинин фәалијјәтиндән бәһс едән бир мәгаләдә дејилир: «О, бир нөв *«дөвләтдә дөвләтә»* чеврилмишдир».

А. Шаигин «Хатирәләрим» адлы јазысында дејилир: «Мүчтәһидләр *һөкумәт ичиндә* ајрыча бир *һөкумәт* гурмушдулар. Онлар истәдикләри кими ағалыг едир, истәдикләри фитваны верир вә әмәл етдирирдиләр».

М. Ибраһимовун «Сәһәр ачыланда» кино-новелласында Шаһбаз бәј дејир: «Рүстәмовлары зарафат билмә, Маһмуд, милјонлары вар, *һөкумәт ичәрисиндә һөкумәтдирләр»*.

ДӨВЛӘТ МӘН ӨЗҮМӘМ

Ифадә өзүндән разы, өзүнү бүтүн чәмијјәтдә јеканә вүчуд һесаб едән, һабелә рәһбәр мөвгедә олуб өзбашыналыг едән адамлары сәчијјәләндирмәк үчүн ишләдилир.

Бә'зи тәдгигатчыларын фикринчә бу ифадәни илк дәфә Франса кралы XIV Лүдовикә (1643—1715) иснад едирләр. 1655-чи илдә задәканлар, шәһәрлиләр вә руһанилардән ибарәт Франса парламентинин ичласында XIV Лүдовикдән хаһиш едилмишди ки, о өз сијасәтини дәјишсин. «Нә үчүн?» дејә крал тәәччүб етмиш вә гашларыны чатмышды. «Чүнки бу сијасәт дөвләтин сијасәтинә зиддир» дедикдә, крал: «Дөвләт мән өзүмәм» чавабыны вермишди. Парламент дә ә'лаһәзрәтин ирадәси илә һесаблашмаға мәчбур олмушду. Тәдгигатчыларын бә'зиләри XIV Лүдовикин бу ифадәни ишләтдијинә шүбһә едирләр. Лакин бурасы вар ки, Франса краллары һәмишә өзләрини белә апармыш, өзләри барәдә јүксәк фикирдә олмушлар. Һәм дә мәшһур Франса јазычысы Александр Дүма өзүнүн үч мушкетјор һаггында трило-

кијасынын үчүнчү һиссәси олан «Виконт де Бражелон вә ја он ил сонра» романында крал XIV Лүдовикин нитгиндә һәмин ифадәни олдуғу кими ишләтмишдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин бир фелјетонунда дејилир: «Фирәнкистанын падшаһы өн дөрдүнчү Лүдовик һәмишә дејәрди: *Дөвләт ибарәтдир тәк мәним вүчудумдан».*

Башга бир фикрә көрә, бу ифадәни илк дәфә инкилис краличасы I Јелизавета (1558—1603) ишләтмишдир.

Тәхминән буна јахын бир фикир «Шаһнамә»дә Чәмшидин дилиндән ишләдилмишдир: «Өзүмдән башга чаһан танымырам. Дејилмәлидир ки, дүнјаны јарадан мәнәм».

Чәмшидин бу азғынлығынын изләри даһа гәдимләрә, һәтта «Гуран»да һаггында бәһс олунан фир'она кедиб чыхыр.

ДӨНӘРКӘСИ ДӨНМӘК

Башга сөзлә: бәхти, талеји дөнмәк. Бир сыра диалектләримиздә дөнәркә//дөнәлкә сөзү бәхт, сәадәт, хошбәхтлик мә'насында ишләдилир. Бу сөз һәм ајрылыгда, һәм дә бирләшмә дахилиндә һәмин мә'наны билдирир.

Ә. Мустафајевин «Исти күләк» повестиндә белә бир диалог вардыр:

«—Охујанда јәгин јүнкүллүк тапыр. Горх ки, охуја-охујә, сонрадан мүғәнни ола.

— Онда мүғәнни олар ондан, та Дәли Тураб јох. Дәли Тураб олуб галмағы јахшыды. *Дөнәркәси пис олар онун».*

Бу бирләшмә дилимизин гәдим дөврләринә хас олан дахили објектли фе'лләрдәндир.

Таһир Һүсејновун «Гәза» һекајәсиндә оғлу һаггында данышан Чејран дејир: «Габаглар јахшы охујурду. Мүәллимләрин һамысы разылыг еләјирдиләр. Бу Күләһмәд кәләннән дејирсән ушағын *дөнәркәси дөнүб,* китаба јахын кетмир».

М. Шәһријарын «Һејдәрбабаја салам» поемасында дејилир:

Мәним атам сүфрәли бир кишиди,
Ел әлиндән тутмаг онун ишиди,
Көзәлләрин ахыра галмышыды,
Ондан сонра *дөнәркәләр дөнүбдүр,*
Мәһәббәтин чыраглары сөнүбдүр.

ДҮДӘМЕЈИ-ҺИНДИ КӘЛМӘК (ИЛИШДИРМӘК)

Даһа чох халг данышыг дили үчүн сәчијјәви олан бу ифадә образлы шәкилдә мөһкәм вурмаг, дөјмәк, әзишдирмәк, горхутмаг анлајышларыны билдирир.

Бә'зи диалектләрдә «дүдәмә» хорузун бир нөвүнә дејилир. Мә'лумдур ки, дилимиздә хорузун бир сыра образлы адлары вардыр: сәһәр гушу (мүрғи-сәһәр), һинд көзәли вә с. Демәли, дүдәмеји-һинди» ифадәси һинд хорузу мә'насында анлашыла биләр. «Хоруз» сөзү кими, «дүдәмә» сөзү дә ичибош, лајагәтсиз, лакин өзүндән разы адамлары сәчијјәләндирмәк үчүн мәчази вә мәнфи мә'нада да ишләдилир. Г. Хәлиловун «Јашамаг истәјирәм» повестиндә мәнфи бир образ һаггында дејилир: «Дүдәмәнин бири кәлди».

Лакин «дүдәмеји-һинди» бирләшмәси һәм дә Һиндистандан кәтирилән, һинд гылынчы мә'насыны билдирир. Фарсчадан алынмыш «дүдәмә» сөзү икиағызлы, һәр ики үзү (тәрәфи) ити олан гылынч демәкдир. Јухарыдакы ифадәнин образлы, мәчази мә'насы да бурадан мејдана кәлмишдир.

Ч. Неһрунун «Открытие Индии» китабында (М., 1955) дејилир: «Фирдовси «Шаһнамә»дә көстәрир ки, Искәндәр Ирана сохуланда фарслар Һиндистана гылынч вә башга силаһ үчүн адам көндәрирдиләр. Ислам мејдана чыхана гәдәр әрәбләр гылынча «мүхәннәд» дејирдиләр ки, бу да «һиндән кәтирилмиш», «һинд малы» демәкдир. Бу сөз данышыгда инди дә ишләдилир».

Н. В. Вәзировун «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасында Һачы Гәнбәр дејир: «Кафир ушаглары мәни лап тәнкә кәтирибләр, билмирәм һансына инаным... Амма Һачы Салмана бир *дүдәмеји-һинди илишдирмәјим* вар...».

Ч. Чаббарлынын «Јашар» пјесиндә профессор Иванов һаггында Тоғрул дејир: «Јох, Танја, мән билмирәм. Кеч-тез онун аллаһлығына бир дәнә *дүдәмеји-һинди илишдирәчәјәм.* Анчаг билмирәм һачан».

С. Рәһманын «Әлигулу евләнир» пјесиндә Хәлил дејир: «Сәнә бир *дүдәмеји-һинди кәләр* ки...».

ДҮНЈАНЫН ӘШРӘФИ ИНСАН

«Дүнја» әвәзинә «јер үзү», «мәхлугат», «чәми јаранмышлар», «јаранмышлар» вә с. дә ишләнир.

Әслиндә дини ифадә олан бу бирләшмә мүасир дөврдә дини мәзмундан мәһрум едилмишдир вә инсанын бөјүклүјүнү, әзәмәтини, дәјәрини билдирмәк үчүн ишләдилир.

С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Видади намаз үстә дуа едәркән дејир:

Јазыгдыр *дүнјанын әшрәфи инсан,*
Бөјүксән, адилсән, кеч күнаһындан!
Гојма ки, јерләрдә сүрүнсүн бәшәр,
Дүнјада галмасын нә пислик, нә шәр.

Јенә орада Вагиф дејир:

Будур, *јер үзүнүн әшрәфи инсан,*
Јарадыр күндә бир һичранлы дастан.

И. Әфәндијев «Дағлар архасында үч дост» романында јазыр: «Бизи башга чанлылардан ајыран, чәми мәхлугатын әшрәфи едән дә бу арзу уғрундакы мүбаризәдир».

М. Ибраһимов «Фыртына гушу» повестиндә көстәрир ки, һәмин ифадәнин мүәллифи Низамидир. Әсәрдә дејилир: «Хосров камерасына гајыданда ахшам дүшүрдү. О, Афаг һаггында, онун сәадәти вә фәдакарлығы һаггында дүшүндүкчә камеранын сојуг диварларыны гучаглајыб Низаминин: «Инсан јер үзүнүн әшрәфидир»—дејән сөзләрини хатырлајырды. Бәли, Афаг кимиләрдир һәјатын көзәллији вә ширинлији, һејф, мин һејф ки, бу көзәллији позан, бу ширинлијә ачы гатан да инсан өзүдүр...».

ДҮНЈАНЫН КӨБӘЈИ (ОРТАСЫ)

Бу ифадәни тәшкил едән сөзләрин һәр икиси өз синонимләри илә әвәз едилә биләр.

Классик әдәбијјатда бу ифадә Әрәбистандакы Кә'бәнин образлы ады кими ишләнир. Чүнки мүсәлманларын әгидәсинчә Мәккә шәһәри вә бу шәһәрдәки Кә'бә күјә јер күрәсинин там ортасында јерләширмиш. Ислам дини әфсанәләринә көрә Адәм чәннәтдән говуландан сонра аллаһ онун үчүн јагутдан бир ев јаратмышды. «Бејтүл-

мә'мур» адланан бу еви аллаһ ҹаһанын ортасына гојмушду ки, бу да индики Ҝә'бәнин јери имиш.

Гәдим инсанлар инсан көбәјини бәдәнин ортасы һесаб едирдиләр. Әфсанәјә ҝөрә Зевс (вә ја Јупитер) «дүнјанын көбәјини» мүәјјән етмәк мәгсәдилә Јерин һәр ики башындан үз-үзә ејни сүр'әтлә учан ики гартал бурахмышды. Гарталлар гәдим јунан шәһәри Делфа үзәриндә ҝөрүшмүшдүләр. Она ҝөрә дә бу шәһәр «дүнјанын ортасы» һесаб едилмиш вә Зевсин әмрилә бураја Омфал гојулмушду (Омфал јунан дилиндә мүгәддәс даш вә ја метеорит демәкдир). Бу дашын һәр ики јанына гызыл гартал фигурлары һәкк едилмишди.

Гәдим јәһудиләрин тәсәввүрүнҹә дүнјанын мәркәзиндә Фәләстин, онун мәркәзиндә Јерусәлим, онун мәркәзиндә мә'бәд, онун да мәркәзиндә меһраб јерләшир ки, дүнјанын көбәји бу имиш. XIII әсрдә Парис јахынлығындакы Сан-Дени аббатлығында дүнја хәритәси һазырланмышды. Бу хәритәдә Јер күрә шәклиндә әкс етдирилмиш, күрәнин тән ортасында Јерусәлим шәһәринин ады јазылмышды.

«Авеста»да Һинд, Дәҹлә вә Јаксарта чајлары дүнјанын һүдудлары кими тәгдим едилир. Тәдгигатчыларын фикринҹә, бу чајлар дүнјанын һүдудларыдырса, онда дүнјанын мәркәзи Мәрв олмалыдыр ки, бу да интигам аллаһы Митранын ибадәткаһыдыр.

Беләликлә, һәр халг вә дин дүнјанын көбәји һаггында бир-бириндән фәргләнән фикир јүрүтмүш олур. Һәтта Ҹ. Мәммәдгулузадә дә белә јазырды: «...Мәрһум молла Пиргулу һәмишә дејәрди ки, Данабаш кәнди *јер үзүнүн көбәјидир,* јә'ни мәркәзидир».

Бу әфсанәләрә халгын мүнасибәти Молла Нәсрәддинин бир ләтифәсиндә белә билдирилир: «Бир ҝүн Молладан сорушурлар ки, дүнјанын ортасы һарадыр? Молла тәпијини јерә вуруб дејир:—Бура! Сорушдугда ки, нәдән билирсән?—Ҹаваб верир:—Инанмырсанса, өлч, бах».

Габилин «Нәсими» поемасында дејилир:

Имадәддин Зәһра илә дајаныб тән,
Дүнјанын тән ортасында елә бил.

«Нәрд вә астролокија» мәгаләсиндә В. Султанзадә ҝөстәрир ки, једди рәгәми орта әсрин једди сәјјарәсинә ишарәдир. Мә'лум олдуғу кими, белә бөлмә орта әср-

дə кениш јајылмыш кеосентрик нəзəријјəси илə бағлыдыр, јə'ни, јер каинатын мəркəзи һесаб олунур.

Зејнал Мəммəдовун «Фүзули ешги» адлы мəгалəсиндə дејилир: «Бағдад шəһəри, һабелə бүтөвлүкдə Ираг гəдим вə Орта əср дүнја мəдəнијјəтинин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Һəлə X—XI əсрлəрдə игтисади, сијаси вə мəдəни ролуна көрə Бағдад шəһəри *«каинатын мəркəзи»* адыны дашымышдыр».

Көрүнүр бурада «каинатын мəркəзи» јеринə «дүнјанын мəркəзи» ишлəдилмəли иди. О дөврлəрдə «каинатын мəркəзи» мəһз Јер һесаб олунурду.

ДҮНЈАНЫН О БАШЫ (ГУРТАРАЧАҒЫ)

Мəчази мə'нада чох узаг бир јер демəкдир.

Гəдим заманларда бир сыра халглар Јерин формасыны чох гəрибə шəкиллəрдə тəсəввүр едирдилəр. Бу тəсəввүрлəрдəн биринə көрə (мəсəлəн, «Авеста»да) Јер дөрд тəрəфдəн океанларла əһатə олунмушдур вə Јерин бир тəрəфиндəн чыхыб, о бири тəрəфинə гəдəр кетмəк олар. Јə'ни, Јерин «бу башындан о башына» кедиб чыхмаг мүмкүндүр (гəдим јунан философу Фалес бу фикирдə иди).

Чоғрафија һаггында мүасир тəсəввүр исə тамамилə башгадыр. Јер күрəсинин һеч бир башы-ајағы јохдур. Елмин рəдд етдији бу фикир бир сабит ифадə шəклиндə дилдə һəлə дə јашајыр.

Ифадə чох гəдимдəн бу күнə кими əдəби дилимизин мүхтəлиф үслубларында ишлəнмəкдəдир. «Дəдə Горгуд» дастанларында көстəрилир ки, Јејнəк əсир дүшмүш атасыны хилас етмəк үчүн кетмəјə Бајындыр хандан ичазə истəјир. Бајындыр хан: *«Јерин бир учундан бир учуна* јетəм дејəм Соған Сары (сəнинлə) белə варсын»—дејир.

Меһди Һүсејн «Гара дашлар» романында «арыг, узун колхозчу» өз јолдашы һаггында дејир: «Дүнјанын о башында тəзə бир хəбəр чыхса, һамыдан габаг бунун гулағына чатыр».

М. Ибраһимовун «Пəрванə» романында охујуруг: *«Белə адамлар дүнјанын бу башында* отурдуглары һалда, *о башында нəлəр* олдуғуну көрүр вə билирлəр».

Л. И. Брежнев Бакыда чыхыш едəркəн демишдир: «Бөјүк Ленин ады сизин шəһəрин тарихиндəн ајрылмаз-

дыр. Кировун образлы ифадәси илә десәк, Владимир Илич Бакы пролетариатынын үрәк дөјүнтүсүнү *дүнјанын о башындан* ешидирди».

ДҮНЈАНЫН СӘККИЗИНЧИ МӨ'ЧҮЗӘСИ

Адәтән мүәјјән инчәсәнәт әсәринин, тикинтинин, елми мүвәффәгијјәтин ән јүксәк дәрәјә малик олдуғуну сөјләмәк, инсан зәкасы вә инсан әлинин јаратдығы һәр һансы абидәни гијмәтләндирмәк үчүн ишләдилир.

Мәсәлән, академик И. Керасимов хәритәни (хәритәнин мејдана кәлмәсини) «дүнјанын сәккизинчи мө'чүзәси» адландырмышдыр.

Севилија шәһәриндә мәшһур Хиралда гүлләсинин һүндүрлүјү 100 метрдир. Бу гүлләјә дә дүнјанын сәккизинчи мө'чүзәси дејирләр.

«Елм вә һәјат» журналында дејилир: «Нефт академијасы» адландырылан Бакынын нефтчи мүтәхәссисләри бу ишә—*дүнјанын сәккизинчи мө'чүзәләриндән* бири сајылан Нефт дашларынын бүнөврәсини гојмаға чәлб едилдиләр».

Сирус «Дүнјанын сәккизинчи мө'чүзәси» адлы фелјетонунда јазмышдыр: «Хүласә, кечәк мәтләбә вә әрз еләјәк ки, бизим үчүн күнү бу күн *дүнјанын сәккизинчи мө'чүзәси* ибарәтдир јеничә баша чатмыш футбол үзрә өлкә чемпионатында... «Нефтчи» командасынын ојунундан».

Ифадәнин јаранмасы гәдим дүнјанын једди мө'чүзәси илә әлагәдардыр. Једди мө'чүзә сырасына гәдим абидәләрдән һансыларынын дахил едилиб-едилмәмәси мәсәләсиндә фикир бирлији јохдур. Бунунла белә ән чох јајылан мүлаһизәјә көрә једди мө'чүзә бунлардыр: гәдим Мисир еһрамлары, гәдим Бабилистанда (Семирамида) асма бағлар, Ефес шәһәриндәки Артемида мә'бәди, Зевсин Олимпдәки һејкәли, Галикарнас шәһәриндә Мавсолун мәгбәрәси (мавзолеј), Родос лиманында күнәш аллаһы Һелиосун мисдән төкүлмүш нәһәнк һејкәли, мәшһур Искәндәријјә мајакы.

Бәс нә үчүн мө'чүзәләрин мигдары једди һесаб едилмишдир? Једди чох-чох гәдимләрдән бир сыра халглар үчүн мүгәддәс рәгәм һесаб едилирди. Гәмәри тәгвиминә көрә 28 күнә бәрабәр олан ај көј чисми Ајын дөрд фаза-

дан кечмәси илә бағлыдыр. Бу фазалар исә једди күндән бир дәјишир. Одур ки, једди күн бир һәфтә һесабланыр.

Гәдим бабиллиләр једди көј чисмини (Күнәш, Ај вә беш планет—Меркури, Сатурн, Марс, Јупитер, Венера) једди илаһә илә бағлајырдылар ки, һәфтәнин һәр бир күнү бир илаһәјә һәср едилирди.

Бабилистан каһинләри өјрәдирдиләр ки, өлүләрин јералты дүнјасы једди диварла һөрүлмүшдүр, өләнләр гапычылары олан једди гапыдан кечмәлидирләр.

Гәдим јунанлар да једди рәгәминә чох бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Једди рәгәми инчәсәнәт һамиси Аполлонун мүгәддәс рәгәми сајылырды. Әфсанәви Минотавра һәр ил једди оғлан вә једди гыз гурбан верәрдиләр. Ерамыздан әввәл III әсрдән башлајараг антик јунан мүәллифләринин әсәрләриндә дүнјанын једди мө'чүзәси һаггында бәһс олунур, бунлара аид әтрафлы мә'лумат верилирди. Јунанлар једди рәгәмини биткинлик, тамлыг рәмзи һесаб едирдиләр.

Гәдим Мисирдә күман едирдиләр ки, Күнәш вә дикәр сәма чисимләри једди нәрдиваны галхыб једди дарвазадан кечирләр.

Гәдим һинд фәлсәфәсинә көрә, каинат једди үнсүрдән ибарәтдир.

Аристотелә көрә, көј једди кристал тәбәгәдир вә бунларын ән јүксәји једдинчи тәбәгәдир. Рома вә Москва шәһәрләринин һәр бири једди тәпә үзәриндә салынмышдыр.

Гәдим јунан ән'әнәләринә көрә, једди рәгәми рәмзи мә'на дашыјыр: ушаг једди јашына чатанда дишләрини төкүр, икинчи једдиликдә һәдди-булуға чатыр; үчүнчү једдиллик јеткинлик, камиллик дөврүдүр; дөрдүнчү једдиллик (акме) чичәкләнмә, бешинчиси евләнмә, алтынчысы ағылланма дөврүдүр. Једдинчи вә сәккизинчи једдилликләрдә ағыл вә нитг там инкишаф едир. Доггузунчу једдилликдә икидлик өз јерини мүдриклијә верир, онунчу једдиллик «өлүмү көзләмә» дөврүдүр. Мәшһур Солонун (ерамыздан әввәл VII—VI әсрләр) 19-чу елекијасында јүрүдүлән бу фикирләри башга мүәллифләр дә тәкрар етмишләр. Әфлатуна көрә, инсан 25—30 (башга јердә исә көстәрилир ки, 30—35) јашда јеткинләшмиш олур. Шаир Һесиод да бу дөврү евләнмәк үчүн ән мүнасиб дөвр һесаб едир («Отуз јаша гәдәр тәләсмә, отуздан сонра да кечикмә. Евләнмәк үчүн ән јахшы вахт

отуз јашдыр»). Аристотел өз «Риторика»сында көстәрирди ки, «инсан бәдәнинин ән тәравәтли вахты 30—35 јаш арасындадыр, руһи аләми исә гырх доггуз јашда чичәкләнир». (Бурада да бөлкүләр једдилик үзрә апарылыр.)

ЕЛ БИР ОЛСА, ДАҒ ОЈНАДАР ЈЕРИНДӘН

Башга сөзлә: бирлик олан јердә бүтүн чәтинликләрин өһдәсиндән кәлмәк олар.

Халг күчүнә, бирлијә инам ојадан бу мисра аталар сөзү сәвијјәсинәдәк јүксәлмишдир. Илк дәфә XVII әсрин әвәлләриндә Чәнуби Азәрбајчанда јашамыш Туфарганлы Ашыг Аббасын ше'риндә ишләнмишдир.

Аббас бу сөзләри дејәр сәриндән,
Архы вурдур, сују кәлсин дәриндән,
Ел бир олса, дағ ојнадар јериндән.
Сөз бир олса, зәрби кәрән сындырар.

Бурадакы «дағы јериндән ојнатмаг» ифадәсинин тарихи чох-чох гәдимләрә кедиб чыхыр. Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә, бу ифадә илк дәфә Инчилдә ишләдилмиш, сонралар мәзмунча дәјишиләрәк «һәр чүр чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмәк» мә'насында дүнјанын бир чох дилләринә јајылмышдыр.

ЕЛЧИЈӘ ЗАВАЛ ЈОХДУР

Ифадә Шәргдә чох гәдим тарихи олан бир адәтлә әлагәдардыр. Галиб һөкмдарлар мәғлублары һәмишә өз әсарәтиндә сахламаг үчүн онларын өвладларыны вә ја чох јахын адамларыны завал олараг өз сарајларына алыр, орада јашамаға мәчбур едирдиләр. Бу мә'нада «завал» сөзү «киров» анлајышына ујғун кәлир (лакин «киров» чансыз әшјалардан олур вә башга сәчијјәлидир). Завал кими сарајда сахланан адамлар исә нә гәдәр олса да өзләрини азад, сәрбәст һесаб едә билмирдиләр, јад мүһитдә ачиз, јазыг көркәм алырдылар, бурадан да «заваллы» сөзү мејдана кәлмишдир.

Елчи сифәти илә көндәрилән шәхс исә завал олараг сахланыла билмәзди. «Елчијә завал јохдур» ифадәси бу адәтлә бағлыдыр. Бунунла әлагәдар дилимиздә «завал»

кетмәк, «завал апармаг», «завала кәлмәк» ифадәләри јаранмышдыр.

Тарихдән мә'лумдур ки, ерамыздан әввәл 659-чу илдә Манна һөкмдары Ахшери Ассурија илә мүһарибәдә өлдүрүлүр. Онун оғлу Јалли исә галибләрлә сүлһ бағлајыр вә завал олараг өз оғлуну вә гызыны Ашшурбанипалын һүзуруна (сарајына) көндәрир.

Бу ифадә Г. Б. Закирин «Тәрлан вә елчи» тәмсилиндә белә ишләнмишдир: «Һеч адәтдә јохдур елчијә завал».

J. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында Шаһнисә Ирана әрә вердији гызы һаггында данышаркән белә бир диалог верилир:

«—Јахшы, тәкми көндәрәк, јохса ханзадәләрдән бирини гошаг. Нә мәсләһәт көрүрсән?

Вагиф дүшүндү: «Мәнчә,—деди,—ханзадә гошмаг лазым дејил. Ким билир нә ола биләр.., Ханзадәни Теһрана завал апара биләрләр. Онда кәрәк Ирандан нә әмр кәлсә, бојун әјәк.

Шаһнисә ханым горхулу сифәтлә сорушду:

—Бәс, гыз?

—*Гыза завал јохдур*. Ондан архајын ол!».

Көстәрилән адәтлә әлагәдар «завал» сөзү үмумиләшәрәк «бәла, фәлакәт» мә'насы кәсб етмишдир.

«Дәдә Горгуд» дастанларында Тәпәкөзү доғмуш Пәри гызы чобана дејир: «—Чобан! Әманәтин ал! Амма оғузун башына *завал кәтирдин».* (Дастанларын Бакы нәшриндә бу сөз «хәстәлик» шәклиндә дә шәрһ олунур ки, бу сәһвдир).

Һ. Аббасзадәнин «Бурулғанлар» романында дејилир: «Гајыглары дәниздә туфана дүшүб батмышдымы? Ја Хәзәрдә кешик чәкән инкилисләрин *завалына кәлмишдиләр?».*

ЕШГИ ТОПУҒУНА ВУРУБ ДИК-ДИК ДИНКИЛДӘТМӘК

Бу мәзәли ифадә Ә. Һагвердијевин «Пәри чаду» пјесиндән јајылмышдыр. Әсәрдә Тәлхәк әчиннә тез-тез бу ше'ри охујур:

Долајдан кечән гары,
Көндәлән севдим сәни,
Ешгин вуруб чарығыма,
Дик-дик динкилдәдир мәни.

Х. Мүтәллимовун «Әләкбәровун ләләси, Әлијеванын шәләси» фелјетонунда амбардар белә дејир: «...30 килограм. ағ балығын *ешги вуруб топуғума, мәни дик-дик динкилдәдир»*.

С. Рәһимовун «Сүд көлү» һекајәсиндә дејилир: «Лакин нә Мазан, нә дә Матан бу дүнјадан накам кетмәк истәмирди. Анчаг *ешгләри топугларына вуруб* шылтаг даналар кими һәр икисини *динкилдәдирди*».

ЕШШӘЈӘ МИН, БӘХТИН АЧЫЛСЫН

Гәдим Зәрдүшт кинингә көрә, ешшәк аилә гурма, өвлад төрәтмә һамиси һесаб олунурду. Одур ки, лап сон вахтлара гәдәр әрә кетмәк истәјән субај гызлар еркәк ешшәјә миниб сүрүрдүләр.

М. Аллаһвердијев гәдим «Коса ојуну» һаггында мә'лумат верәркән јазыр: «Јолуг палтар кејиб, үз-көзүнү гаралајан, белинә сүпүркә вә сүмүк асан коса улаға миниб зарафатјана, күлмәли сөзләр дејир, ејибләри ачыб, күлмәлиләри күлүш һәдәфинә чевирирди. Мејданда улаг үстүндә кәзән коса һадисәни өзү идарә едир вә тамашачыларла да диалог апарырды... Тамашачылар артым идејасы илә әлагәдар олан бу фаллик тамашаны һәрарәтлә гаршылајырды». «Ушағы олмајан һәр бир кәс күјә Коса ролунда чыхыш етсә имиш, онун оғлу олармыш». «Утананын оғлу олмаз» ифадәси бунунла әлагәдардыр.

Демәли, мәһз ешшәјә миндији үчүн («артым идејасы илә әлагәдар» тамаша көстәрдији, хејирхаһ, нәчиб иш көрдүјү үчүн) Коса ролунда чыхыш едәнин «бәхти ачылыр», оғлу олур, чамаат гаршысында бу ролда чыхыш етмәкдән чәкинән, утанан шәхсин исә оғлу олмазмыш...

Бу «артым» идејасынын ешшәклә әлагәләндирилмәси тарихи чох гәдимдир. Ј. Е. Бертелс јазмышдыр: «Зәрдүштилијә көрә Воурукаша адлы әфсанәви көлдә үчајаглы ешшәк «Хара» јашајыр. О, башыны суја саланда туфан башланыр. Онун чох ити көзү вә гызыл бујнузу вар ки, бу бујнузла зәрәрли варлыглары вуруб мәһв едир. Хара гышгыранда (јә'ни ангыранда) хејирли чанлыларын дишиләри ушаға галыр, хејирсиз чанлыларын дишиләри исә бала атыр. «Ешшәкләр шаһынын» бөјүклүјүнүн шәфәги мүәјјән гәдәр садә узунгулагларын да

үзәриинә дүшмүшдүр. Ола билсин ки, мәһз буна көрә дә исламы гәбул едән халгларда ит кими ешшәк дә мурдар һесаб олунур. Чүнки зәрдүштиләр ешшәји мүгәддәс сајыб, она пәрәстиш едирдиләр».

Мәһз артымла әлагәдар олдуғу үчүндүр ки, вахтилә узун мүддәт јаған јағышын кәсмәси үчүн вә ја (гураглыг вахты) јағыш јағмасы үчүн ешшәк башы јујурдулар. Бә'зән дә улағы чимиздирирдиләр.

Гур'ана көрә дүнјада ән пис сәс ешшәјин сәсидир. Онун ангыртысы пис сәс рәмзи һесаб олунур. Шәргдә ешшәк ән ахмаг вә тәнбәл һејван кими мәшһурдур. Мәһәммәд тә'риминә көрә, ешшәјин ангыртысыны ешидән һәр кәс «Әизүбиллаһ мин әш-шејтан» («шејтандан гачыб аллаһа сығынырам») сөзләрини вирд етмәлидир. Чүнки ешшәк шејтаны көрмүшдүр вә онун ангыртысы шејтанын тәзаһүрү әламәтидир.

«ЕШШӘК, ЕШШӘК» ДАНЫШМАГ

Зарафат шәклиндә бир кәнчин евләнмәк вахтынын јетишдијинә ишарә вурмаг үчүн вә ја фикри әсас мәсәлә үзәринә јөнәлтмәк үчүн дејилир.

Оғлунун евләнмәк вахты јетишмиш бир ата өз арвады илә сөһбәтиндә бир дәфә дејир: «Оғланы евләндирмәк үчүн ешшәји сатмаг лазымдыр». Оғул бу сөһбәти ешидир. Лакин атасынын сонракы күнләр бу мөвзуда данышмадығыны көрәндә дөзә билмир вә һәмин ифадәни ишләдәрәк дејир: «Ата, бәс нијә даһа *ешшәк, ешшәк данышмырсыныз?»*.

Ифадәнин чох јајылмасында һәм дә онун тәләффүз сүр'әтиндән асылы олараг башга мә'на вермәсинин дә әһәмијјәти олмушдур.

ЕШШӘК (ИТ) ЧИНСИ

Ифадә тәрбијәсиз, ганачагсыз, мә'рифәтсиз адамлар һаггында ишләнир. Әслиндә исә јалныз гадынлар һаггында ишләнән бу ифадәнин «Нуһун ешшәји чинси», «Нуһ пејғәмбәрин ешшәји нәсли» кими кениш вариантлары вардыр.

Ифадәнин јаранмасы гәдим бир рәвајәтлә әлагәдар-

дыр. Нуһун бир гызы вар иди. Бу гыза үч нәфәр елчи кәлмишди. Нуһ исә өз гызыны бунларын үчүнә дә верәҹәјини вә'д етмишди. Елә буна көрә дә чыхылмаз вәзијјәтә дүшмүшдү. Бу заман Ҹәбрајыл онун көмәјинә кәлмиш вә гызы төвләјә салмағы мәсләһәт көрмүшдү. Төвләдә Нуһун бир ити, бир ешшәји вар иди. Гызы бу һејванлар олан төвләјә салырлар. Бир мүддәтдән сонра гапыны ачан Нуһ тамамилә өз гызына охшајан үч гыз көрүр. Билир ки, ешшәји дә, ити дә гызынын шәклинә дүшмүшдүр. Лакин өз гызыны һеч ҹүр таныја билмир. Вә'д етдији адамларын һәрәсинә бу гызлардан бирини вермәли олур. Бир вахт кечәндән сонра өз күрәкәнләринә баш чәкмәји гәрара алыр вә онларын һәр бириндән һәјат јолдашы һаггында фикрини сөјләмәји хаһиш едир. Күрәкәнләрдән бири өз арвадынын һәддиндән артыг чох данышан, давакар, ачыдил, зәһләтөкән (ит кими) олдуғуну дејир. Дикәри өз арвадынын мә'рифәтсиз, ганачагсыз (ешшәк кими), әдәбсиз, сәлигәсиз олдуғуну сөјләјир. Үчүнҹүсү исә өз ханымынын әсл адам гызы олдуғуну билдирир. Беләликлә, Нуһ әслән ешшәк вә ит олан гызлары өз гызындан фәргләндирә билир.

Ифадәнин дилимиздә тарихи чох гәдимдир. «Дәдә Горгуд» дастанларынын «Мүгәддимә» һиссәсиндә «бајағы» гадынлардан бәһс олунаркән дејилир: «Евинә јазыдан, јабандан бир удлу гонаг кәлсә, әр адам евдә олса, (әри) она десә ки, дур (өврәт) әтмәк кәтир јејәјин, бу да јесин. Бишмиш әтмәјин бәгасы олмаз, јемәк кәрәкдир:

Өврәт ајдыр:

—Нејләјим? Бу јыхылачаг евдә ун јох, әләк јох. Дәвә дәкирмандан кәлмәди,—дејәр. Нә кәлирсә мәним суфрәмә кәлсин дејү әлин... урар. Јөнүн анар вә сағрысын әринә дөндәрәр. Бин сөјләрсән бирисини гојмаз, әрин сөзүн гулағына гојмаз.

Ол Нуһ пејғәмбәрин ешшәки әслидир.
Ондан, дәхи, сизи ханым, аллаһ сахласын!
Очағыныза бунчылајын өврәт кәлмәсин!»

В. В. Бартолд бу ифадәни бир гәдәр башга шәкилдә (вә сәһв) тәрҹүмә етмишдир.

Орхан Шаиг Көкјај да дастанларда ишләнән бу ифадәни изаһ едә билмәмишдир. О, көстәрир ки, ешшәк Нуһун кәмисинә ән ахырда кәлмиш вә онун васитәсилә шеј-

тан да кәмијә минмишдир. Ќуја ифадә бунунла әлагәдардыр.

Сонралар аналокија үзрә башга һејван адлары да «ешшәк чинси», «ит чинси» тәркибләриндәки адларла **әвәз едилиб ишләдилмәјә башламышдыр:**

С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Вагиф дејир: *«Гатыр чинсисиниз* доғуб төрәмәз».

ӘГРӘБИН АДӘТИ САНЧМАГДЫР

«Әгрәбин адәти», санчма хүсусијјәти, онун биоложи кејфијјәтидир. Јалныз санчма јолу илә әгрәб өзүнү горујуб јашаја билир. Онун башга јашама јолу јохдур. Овуну санчыб өлдүрүр, сонра јејир. Она тохунан һәр шеји, бүтүн чанлылары, онурғасыз вә онурғалы һејванлары санчыр.

Әгрәбин даһа дәһшәтли бир хүсусијјәти өз һәмчинсини белә маһв етмәсидир. Ќөстәрирләр ки, чифтләшәндән сонра даһа еһтијачы олмадығыны дујан диши әгрәб еркәјини санчыб маһв едир вә бундан сонра ону јејир. Һабелә әгрәбләрин һансы иридирсә өзүндән кичијини јејир. Она көрә мүтәхәссисләр әгрәбләри дири сахламаг үчүн ајры-ајры гутулара салырлар. Ќөстәрилән хүсусијјәтләр јухарыдакы ифадәнин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Сон заманлар алимләр мүәјјән етмишләр ки, тәһлүкә һисс етдикдә әгрәб өзү-өзүнү санчыб өлдүрүр.

Ә. Вәлијевин «Достумдан килејлијәм» һекајәсиндә дејилир: *«Әгрәбин адәти санчмаг,* нашүкүрүн хасијјәти ағыз бүзмәкдир».

Бунунла белә демәк алзымдыр ки, ифадәнин јаранмасында Сә'динин бу бејтинин дә ролу аз олмамышдыр:

Нише—әгрәб нә әз рәһи гәрәзәст,
Тәрке—адәт бе мочебе мәрәзәст.

Әгрәбин санчмасы, санчмадан јашаја билмәмәси илә әлагәдар гәдим «Кәлилә вә Димнә»дә, сонралар Ә. Чамидә мараглы рәвајәтләр нәгл олунур.

Ү. Һачыбәјовун «Хәбәрдарлыг» мәгаләсиндә («Тәрәгги» гәзети, 30 ијул 1909-чу ил) дејилир: «Ермәни, күрчү вә саирләринин гәзет охумалары ганунлугдан ке-

чиб лап адәт олубдур. Мән буна разыјам. Онлар үчүн ушаг охутмаг бир адәтдир. Сә'ди дејир ки:

Тәрке—адәт бе мочебе мәрәзәст?».

Ч. Бәркүшадын «Боз атын белиндә» романында Ало оғлу Нәбијә дејир: «...Ај оғул, көчмәк дәдә-баба адәтимиздир. Елә билирсән, адәти тәркитмәк асандыр? Фарслар дејирләр ки, «тәрке-адәт бе мочебе мәрәзәст».

ӘЛӘДДИНИН СЕҺРЛИ ЧЫРАҒЫ

Мәчази мә'нада: мүәјјән мәгсәдә чатмаг васитәси, асан, јүнкүл јол илә истәдијинә наил олмаг аләти.

Ифадә «Мин бир кечә»дә бәһс олунан «Әләддинин сеһрли чырағы» адлы мәшһур әһвалатла әлагәдар јаранмыш вә мәчази мә'на кәсб едәрәк јајылмышдыр.

Нағылда көстәрилир ки, Әләддин сеһрли бир чыраг тапыр вә онун васитәси илә бүтүн арзуларына чатмаг имканы әлдә едир.

Ә. Әскәровун «Сары әлчәк» пјесиндә Роберт дејир: «Индики заман сәнинчүн мин бир кечә нағылы дејил ки, *бир чырагла јени дүнја гурасан».*

Б. Нушичин «Өз биографијам» әсәриндә јеничә диплом алмыш кәнч белә дүшүнүр: «Инди бүтүн јоллар гаршымда ачыгдыр. Бүтүн аләм мәнимдир. Әлимдә һәр бир гапыја дүшән ачар вардыр. Гаршысында дағларын јарылдығы *сеһрли Әләддин лампасы* әлимдәдир».

Ф. Гочанын ше'рләринин бириндә дејилир:

Гыз галасы —
Әләддинин Абшеронда дүшүб галмыш
сеһрли чырағы
Заманын әлијлә оғурланан
Тарихимин бир варағы.

ӘЛИ, ВӘЛИ...

Азәрбајчан дилиндә «Әли» вә «Вәли» сөзләри гаршылашдырма вә ја мүгајисә анлајышлары шәклиндә ишләдилир: Әли ашындан да олдуг, Вәли ашындан да. Әлинин папағыны Вәлинин башына гојур, Вәлинин папағы-

ны Әлинин башына. Әлиси дәли, Вәлиси дәли, гырылмышын һамысы дәли. Әли, Вәли, Пирвәли вә с.

Күман ки, ифадә шиәлик тәблиғатыны дәрк едә билмәмәк вә ја она е'тираз әламәти кими формалашмышдыр. Иш бурасындадыр ки, шиәләр Әлини аллаһын јахын досту һесаб едир, «Әли вәлидир, аллаһын һәбиби, достудур» дејирләр. «Вәли» сөзү әрәбчә (аллаһа) јахын, јахын олан демәкдир. Диндарларын зәнниҹә Әли там мә'насы илә бир вәлидир вә бу кејфијјәтинә көрә пејғәмбәрдән фәргләнир. Мүхтәлиф шиә ҹәрәјанларынын һамысы бу нөгтәдә бирләшир ки, Әли имамдыр вә вәлидир. Шиә тәблиғатында бир вәли ролунда вәсф олунан Әлинин мүхтәлиф фантастик кәрамәтләриндән бәһс едилир.

Јухарыдакы тәркибдә «вәли» сөзүнү мәһз бир шәхс ады кими тәсәввүр едән халг һәмин ифадәләри јаратмышдыр.

«Әли, Вәли, Пирвәли...» тәркибинин үчүнчү компоненти исә ифадәнин үмуми тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн ишләдилмишдир. Белә мә'на гүввәтләндиричи әлавәләрин ишләдилмәси халг дили үчүн сәҹијјәвидир.

Үмумијјәтлә, дилимиздә аһәнкдар адларын гоша ишләниб үмумиләшмәси кениш јајылмышдыр: Әли-Вәли, Иса-Муса, Һәсән-Һүсејн...

Ү. Һаҹыбәјовун бир фелјетону белә адланыр: «Әли ашы вә Вәли ашы» («Тәрәгги» гәзети, 18 нојабр 1908-чи ил).

Иса Исмајылзадәнин «Сөзүн кәсәри» јазысында («Азәрбајҹан кәнҹләри», 28 јанвар 1969-ҹу ил) дејилир: «...Зәиф орта сәвијјәли ше'рләри охујан кими *Һәсән дә, Һүсејн дә, Әли дә, Пирвәли дә* «гәләмә сарылыр», «мәнә нә олуб, бундан пис јазмырам ки» дејиб редаксијалары ше'р мәктублары илә «атәшә» тутурлар».

Ҹ. Әлибәјовун «Сынаг» романында Асиф дејир ки, Сибирә ишләмәјә «мән кетмәјим, *Әли кетмәсин, Вәли кетмәсин,* бәс ким кетсин? Ајдан адам чағырмајачағыг ки?».

ӘЛИ ЧЫРАГЛЫ АХТАРМАГ (КӘЗМӘК)

Һабелә мүхтәлиф шәкилләрдә ишләнилән бу ифадә гәдим јунан философу Диокенлә (ерамыздан әввәл 404—323-чү илләр) әлагәдар олан бир рәвајәтдән төрәмиш-

дир. Диокен бир күн чырағы јандырыб күчә илә кедирмиш. Чырағы күндүз ишығында нә үчүн јандырдығыны сорушанлара «мән адам ахтарырам» чавабыны вериб-миш. Беләликлә, Диокен «адам» адына лајиг олмајан инсанларын чохлуғуна ишарә етмишди.

Дилимиздә бу ифадәнин мә'насы бир гәдәр башгадыр: диггәтлә, јорулмадан, һәртәрәфли, тә'кидлә ахтармаг.

М. П. Вагифин бир гошмасында охујуруг:

Ахыр чана јетирәрсиз Вагифи,
Ағлајыбан көтүрәрсиз Вагифи,
Бир күн олур, итирәрсиз Вагифи
О гәдәр кәзәрсиз *әли чыраглы.*

М. Һүсејн «Јералты чајлар дәнизә ахыр» романында јазмышдыр: «О вахт да савадлылары күнүн күнорта чағы *әлдә чыраг* ахтарырдылар».

Р. Рзанын «Ленин» поемасында охујуруг:

Ахтарырлар Ленини
    күндүзләр *әлдә чыраг.*
Һәр евә, һәр дахмаја,
    һәр күнчә баш вурараг.

И. Әфәндијевин «Атајевләр аиләсиндә» драмында Дилшад ханым дејир: «Шаһсуваров гоһум олмалы оғландыр. Инди елә адамлары *әли чыраглы* кәзсән тапмазсан».

ӘМӘЛЛИ-БАШЛЫ

Иш вә һадисәнин, објектин сәвијјәсинин кифајәт дәрәчәдә олдуғуну билдирмәк үчүн ишләнән бу ифадә халг етимолокијасы принсипи әсасында јараныб формалашмышдыр. Башга түрк дилләриндә олмајан бу ифадәнин мараглы бир јаранма јолу вардыр.

«Бәлли» сөзүнүн мүхтәлиф тәкрар формалары олмушдур: бәлли-бәсбәлли, бәлли-бәсли...

«Бәлли-бәсли» тәркиби халг етимолокијасы ганунунун тә'сири илә бәлли-башлы шәклинә дүшмүшдүр. А. Шаиг «Хатирәләрим»дә јазыр: «Бакыда фәһлә синфи артыб бәлли-башлы бир синиф кими мејдана чыхыр».

Бәлли сөзү илә әлагәдар «бәлләмәк», «бәлләнмәк»

(«Мәним ганым селләнәр, сиррим бәлләнмәз» ифадәси диггәти чәлб едир) фе'лләри јаранмыш олса да, дилимиздә бу сөз кет-кедә даһа аз ишләнмәкдәдир. Бунунла бағлыдыр ки, «бәлли-башлы» ифадәси халг етимолокиjасынын (анлашылмајан ваһидләри анлашыглы шәклә салмаг) тә'сири илә әмәлли-башлы шәклинә дүшмүшдүр.

«Өмрүндә разы олмарам ки, једди гызын ичиндә бөјүјүб боја-баша чатдырдығым илким *әмәлли-башлы* чер-чеһиз гошулмадан әр евинә көчсүн» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 феврал 1975-чи ил).

Сонралар бу ифадәнин «ағыллы-башлы» варианты да јаранмышдыр.

Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романында Хачатур дејир: «...Мән һәлә инана билмирәм ки, Фјодорун атасы *ағыллы-башлы* бир адам олачагдыр».

ӘММА ГОЈМАГ

Мүәјјән үслуби мәгсәдлә «амма» сөзү бу бирләшмәдә «әмма» шәклиндә ишләнир. Ифадә бәһанә тапмаг, сәбәб көстәрмәк, әввәлки фикри рәдд етмәк мә'насында истеһза илә ишләдилир.

Бу ифадә дилимизин синтактик гурулушуна мәхсус бир хүсусијәтлә әлагәдар һәмин мә'наны кәсб етмишдир. Мә'лумдур ки, гаршылашдырма мә'насыны ифадә етмәк үчүн табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи һиссәси амма//әмма (анчаг, јалныз, лакин, фәгәт вә с.) бағлајычы сөзү илә башлајыр. «Әмма»дан сонракы һиссә әввәлки һиссәјә гаршы (бә'зән дә зидд) олур.

Р. Рзанын «Садә вә бөјүк инсан» мәгаләсиндә дејилир: «Елә олурду ки, фикир мүбадиләси заманы Үзејир бәј башгаларынын дедијини һаглы көрүр вә ади бир шәкилдә, *«әмма»сыз, «лакин»сиз,* гашыны белә туршутмадан разылашырды».

Г. Хәлиловун «Атам вә мән» повестиндә дејилир: «Идарәнин дәһлизи гаранлыг иди. Мән орада дајандым ки, көрән олмасын. Һәр сөзә бир *әмма гојанлар* дејәчәкләр ки, Сәлим оғлуну да көмәјә кәтирибдир».

Ч. Бәркүшадын «Бозатын белиндә» романында Сәлим бәјлә Ханалы арасында белә бир диалог вардыр:

«—...Дејәсән, тоју бизә гәдәғән етмәк истәјирсән, һә?

Бајагдан бәри сусан Ханалы килидләнмиш ағзыны күчлә ачды:

—Бәј, гадаған етмәјә һаггым јохдур, амма...

—*Амма-зад* тојма! Көјчәли ашыг Әләскәр сизин бу Моллуда нечә күн дәскаһ ачачаг?».

«Әмма гојмаг»ла јанашы «гулп гојмаг», «гәмиш гојмаг» ифадәләри дә чох ишләнир. С. Дағлынын «Әмма» адлы фелјетонунда дејилир: «Мән ону таныјанда ләгәби үстүндә иди: «Әмма Әмрулла». Белә мәшһурлашмасынын да сәбәби одур ки, Әмрулла, нечә дејәрләр, һәр шејә бир «гулп гојур», «гашынмајан јердән ган чыхартмаға» чалышыр, ән гүсурсуз» мәсәләләрдә дә ирад тутмаға бәһанә ахтарыр... *Метроја* даһа әнтигә бир *«гәмиш»* гојуб».

ӘНТӘР

Ири, гара вә чиркин адам һаггында ишләнир.

Әнтәр исламијјәтдән габаг Әрәбистанда јашамыш көркәмли шаирләрдәндир. О, орта әсрләр поезијасында једди ән јүксәк кејфијјәтли шаһ әсәрләрдән һесаб олунан поемалардан биринин мүәллифи олмушдур. Онун һаггында Шәргдә чохлу дастанлар јаранмышдыр.

«Сират Әнтәрә» дастаны вахтилә әрәбләрин вә бә'зи дикәр Шәрг халгларынын ән чох севдији дастанлардандыр. Әнтәр VI әсрин сону VII әсрин әввәлләриндә Әрәбистанда јашајан шаир вә гәһрәмандыр. Һәјаты һаггында мә'лумат аздыр. X әсрин мәшһур әдәбијјат тарихчиси вә шаир Әбүл Фәрәч Исфаһани көстәрир ки, Абс гәбилә башчыларындан бири басгын заманы Зәбибә адлы бир зәнчи гадына саһиб чыхыр вә ондан бир оғул—Әнтәрә доғулур. Күчлү вә гочаг Әнтәрә бир чох мүһарибәләрдә Абс гәбиләсини хилас едир вә дөјүшләрин бириндә јашлы чағында вәфат едир. Гәдим Әрәбистанын ән гүдрәтли чәнкавәрләриндән олан Әнтәрә чох мәшһурлашыр. Онун һаггында әфсанәләр јараныр, јајылыр, чохалыр вә нәһајәт, 32 чилд тәшкил едир.

Бә'зи тәдгигатчылар Әнтәрәнин адыны дүнја әдәбијјатынын ән мәшһур гәһрәманлары Зигфрид, Роланд, Сид, Рүстәм, Одиссеј, Ахиллеслә бир сырада чәкирләр.

Ислам дини јараныб мәшһурлашдыгча әрәбләрин бүтүн әввәлки наилијјәтләри кими, Әнтәрә дә мәнфи дамға алмышды.

М. Ә. Мөʼчүз «Јахшыдыр» шеʼриндә јазмышдыр:

Өз ајағындан һесаб ет Әмрү Зејдү *Әнтәри*,
Ја көрән биз јахшыјыг, ја али Суфјан јахшыдыр.

С. Гәдирзадәнин «Күлүмсәр гадын» һекајәсиндә Фәхрәндә дејир: «Көрүн Заһид көзәл-көјчәк, намуслу, чаван арвадыны евдә гојуб киминлә кәзир!... Јенә бир вид-фасону ола, дәрд јарыдыр. *Әнтәр* ондан јахшыдыр».

ӘРӘБЗӘНКИ

Икид, гочаг, гәһрәман вә мәрд, бәʼзән дә давакар гадын мәʼнасында үмумиләшмишдир.

XVI әсрдә II Шаһ Исмајылын (I Шаһ Тәһмасибин оғлу) адына дүзәлдилдији еһтимал олунан «Шаһ Исмајыл» дастанынын иштиракчыларындан биридир.

М. Һ. Тәһмасиб Әрәбзәнки образындан бәһс едәркән јазыр: «...Тәнһа галачада јашајыб «башлардан минарә», «лешләрдән һасар» дүзәлдән бу гызын белә һәјат кечирмәсинин сәбәбини башга-башга ашыг мәктәбләри өз ағылларына батан шәкилдә әсасландырмаға, доғрултмаға чалышырлар.

Әсас вариантлара көрә о, бәдәхлаг ишләрлә мәшғул олан гардашыны вә онун өзү кими әмәлдашларыны өлдүрүб дағлара чәкилмиш икид, намуслу бир гыздыр. О, гардашына вә онун бәдәмәл јолдашларына о гәдәр нифрәт етмишдир ки, бинамус ишләрә мүртәкиб олан бүтүн кишиләрә дүшмән кәсилмиш, онлардан интигам алмағы гәрара алмышдыр.

Шамахы вариантына көрә исә о, һәлә үч јашлы ушаг икән билмәдән јумругла өз анасыны өлдүрмүш, буна көрә дә атасы тәрәфиндән аздырылмыш бир гыздыр. Ушаглығыны, кәнчлијини мешәләрдә кечирмиш, вәһшиләшмиш, бөјүдүкдән сонра исә раст кәлдији адамлары өлдүрүб сојмағы адәт етмишдир.

...Башга бир варианта көрә Әрәбзәнки гардашыны вә онун јолдашларыны өлдүрдүкдән сонра бинамус, горхаг кишиләрдән интигам алмағы, ону јыха биләнә исә әрә кетмәји әһд етмиш гәһрәман бир гыздыр».

Мүасир әдәби-бәдии дилимиздә ишләнән «зәнчи» сөзү вахтилә «зәнки» шәклиндә олмушдур. Дилимиздә

ишләнән Зәнкибар//Зәнзибар сөзү дә әрәбчә «зәнчиләр//зәнкиләр өлкәси» демәкдир.

Зәнчи//зәнки//зинч//зинк сөзүнүн һәрфи мә'насы «гара» демәкдир. Тарихчи Микајыл Һејдәров «Зәнкилан» сөзүнүн көкү һаггында данышаркән «зәнки» вә ја «зәнчи», индики мә'нада «гара адам», «гара гул» демәкдир»—дејә јазыр.

Беләликлә, бүтөвлүкдә «әрәб-зәнки» ифадәси «гара әрәб» мә'насына кәлир. Елә «әрәб» сөзү дә «гара» мә'насындадыр.

Әрәбләр исә әслиндә гәдим вахтлар Тропик Африканын әһалисинә «зәнчи» дејирдиләр. Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, чох гәдим тарихи олан зәнчи дили һәлә алты мин ил бундан әввәл гәдим Мисир дили илә јанашы мөвчуд олмуш вә она аз-чох тә'сир көстәрә билмишдир. Зәнчи дилинин тә'сири гәдим Мисир һероглифләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

Бүтүн бунлар XVI—XVII әсрләрдән ишләнмәјә башлајан «әрәб-зәнки» образ-адынын мәншәјини изаһ етмәјә јарамыр. Бу образла әлагәдар һәләлик ики еһтимал ирәли сүрмәк мүмкүндүр.

Биринчи еһтимал беләдир ки, бу ифадә тарихи бир шәхсијјәт олан «Өјрәнкзәб» адынын халг дилиндә тәһриф едилмәси нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Онун өз атасыны зиндана салмасы илә «Шаһ Исмајыл» дастаны арасында мүәјјән паралелләр вардыр.

Профессор Сүбһи Бәкташи мәшһур «Шаһ» адлы брилјантдан бәһс едәркән јазмышдыр: «1650—1658-чи илләрдә Чаһан шаһ вә онун оғланлары арасында һакимијјәт үстүндә мүбаризә башлајыр вә онлардан бири—Мүһиддин Өјрәнкзәб I Әләмкир атасыны тахтдан салыб јеринә отурур. Зиндана салынмыш Чаһан шаһ хәзинәнин чәваһиратыны оғлуна вермәкдән имтина едир вә дејир ки, бу бојда варидатын залым оғлуна верилмәсиндәнсә маһв олмасы јахшыдыр. Лакин бачысынын көмәји илә Өјрәнкзәб чәваһиратын бир гисмини әлә кечирмәјә мүвәффәг олур. Чәваһиратын башлыча һиссәсинә исә атасынын өлүмүндән вә тахт-тач үстүндә мүбаризә апардығы гардашы Дара шаһын башыны вурдугдан сонра саһиб олур».

Лакин ахы, Әрәбзәнки гадын образыдыр. Одур ки, икинчи вә нисбәтән даһа е'тибарлы еһтимал беләдир: «Әрәбзәнки ифадәси «амазон» сөзүнүн халг дилиндә

тәһриф едилмиш вариантыдыр. Орта әсрләрдә амазонлар һаггында әфсанә вә рәвајәтләр чох кениш јајылмышды. Мәчази оларaг «гәһрәман гадын», «һәрбчу гадын» мә'насында ишләнән амазонлар һаггында интибаһ дөврүндә дә мүхтәлиф әфсанәләр јашајырды. Рәссамлар онларын шәкилләрини чәкир, һејкәлтәрашлар һејкәлләрини дүзәлдирдиләр. Һәрбчу гадынлардан ибарәт олан әфсанәви амазонларын әсас мәскәни Азов дәнизи саһилләри, Гафгаз вә Кичик Асија һесаб олунурду. «Амазон» сөзүнүн «әрәб-зәнки» шәкли алмасы халг етимолокијасы нәтичәсидир.

Дилимиздә рус дилинин тә'сири илә «амазонка» шәклиндә ишләнән бу сөзүн әсли «амазон» («һәмәзун») дур вә бу, јунан сөзү олуб, тәрчүмәси «мәмәсиз» демәкдир. Амазонлар («мәмәсизләр») даһа јахшы ох ата билмәк үчүн јајы дөшләринә сыхмалы олурдулар вә она көрә дә ушаглыгдан онларын сағ мәмәләрини кәсиб көтүрүрдүләр. Шәргдә һәрб аллаһы сајылан Бәһрам јунанларда Зевсин оғлу Арејин Шәргдәки прототипидир. Әсатирә көрә, Ареј амазонларын гәбилә башчысы һесаб олунур. Амазонлар Һеракл вә Тезејлә дөјүшмүшләр, мәшһур Троја мүһарибәсиндә исә тројалылара көмәјә кетмишдиләр.

Амазонлары бир заман Америкада ахтармышлар. XVI әсрдә Мексикада «дарчын ағачлары өлкәси»ни ахтардығы вахт Франсиско Орелјана адлы конкистадор екваторда бөјүк бир чаја раст кәлмишди. О, бурада әсатир гәһрәманы амазон гызлары кими гочаг олан гадын дәстәси илә ағыр дөјүшә кирмәли олмушду. Һәмин гадынларын шәрәфинә бу чаја «Амазонка» адыны вермишди.

Үмумијјәтлә, пәһләван гыз образы, бу гызын кишиләрлә (даһа чох өз нишанлысы—кәләчәк әри илә. «Дәдә Горгуд»да Баныгичәјин Бамсы Бејрәклә јарышы) дөјүшмәси, күләшмәси, мәғлуб олдуғу адама әрә кетмәси мотиви кениш јајылмышдыр. Бу вәзијјәт исә тәдгигатчыларын фикринчә, «матриархатын галығы»дыр, «матриархат дөврүнүн мәишәти» илә әлагәдардыр. Бир чох халгларда гәһрәман, гочаг гызын өз севкилиси илә күләшмәси, јарышмасы һаггында нағыл вә рәвајәтләр мөвчуддур.

С. Рәһимовун «Шамо» романында охујуруг: «Очаггулу билирди ки, Машаллаһ нечә дә *Әрәбзәнкидир*,

инди дә тамамән өз чевиклији, чәсарәти илә Хәзәр *Әрәбзәнкиси*, болшевик *Әрәбзәнкисидир».*

ӘРИКИНИ ӘЗМӘК

Башга сөзлә: назланмаг, әзилиб-бүзүлмәк.

Азәрбајчан дилиндә ејни көкдән дүзәлмиш исим вә фе'лләрин бирләшмәсиндән ибарәт ифадәләр чохдур (кәләк кәлмәк, чыбырығыны чыхармаг вә с.) ки, бунлардан бири дә «әрикини әзмәк»дир. Үмуми гануна көрә «әзикини» сөзү дистант диссимилјасија гануну нәтичәсиндә «әрикини» шәкли алмышдыр».

И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» романында дејилир. «Чыраг дајы јашча хејли бөјүк олмасына бахмајараг арвадынын *«әрикини әздирмирди»*. Өзүнү бүтүн имтијазлара малик бир киши кими апарырды вә көрүнүр Зинјәт бачы да буну тамамилә тәбии бир һал һесаб едирди».

Ә. Гасымовун «Төвбәләтмә» һекајәсиндә арвад әринә дејир: «Һәддини бил, киши! Һәфтәләрлә евдән, ушагдан хәбәрин олмур. Кәләндә дә башлајырсан ушағын *әријини әздирмәјә*. Мән дејирәм, дәрсләринә бах, сән дејирсән, үзмә ушағы, гој чыхыб һәјәтдә ојнасын».

Бу ифадәнин биринчи компоненти илә әлагәдар дилимиздә «әринкән», «әринчәк» «әринмәк», «әркөјүн» кими сөзләр вардыр.

ӘСӘБЛӘРИ ИЛӘ ОЈНАМАГ

Әсәбиләшдирмәк, ачыгландырмаг мә'насында ишләдилир.

Бу ифадә вә «әсәбләри позулмаг», «әсәбләри кәрилмәк, дартылмаг», «әсәбләри корланмаг» кими ифадәләр мусиги ифадәләринә бәнзәмирми?

Тарихдән мә'лумдур ки, чох-чох гәдимләрдә симли мусиги аләтләри мөвчуд олмушдур. «Сим» исә латын дилиндә «нервус» (әсәб) демәкдир. О заман һәкимләр бәдәндә әсәбләрин олдуғуну мүәјјән етмишдиләр ки, бу әсәбләр симә бәнзәјирди. Ромалылар әсәби елә-белә дә «сим» дејә адландырырдылар. Бу вахта гәдәр мусиги симләри илә әлагәдар олан бир сыра ифадәләр инди

әсәбләрлә бағланмышдыр. «Сары симә кечмәк» ифадәси дә бунунла әлагәдардыр.

Адәтән әсәби симлә јанашы хатырладыр, бунлары бир-бири илә мүгајисә едирләр.

И. Шыхлынын «Дәли Күр» романында дејилир: «Молла Садыға елә кәлди ки,.. *әсәбләри тарыма чәкилмиш сим* кими дартылы олан Аллаһјар инди, һәр шеји она данышандан сонра, узун сүрән бир хәстәлијин тагәтдән салдығы адамын вәзијјәтиндәдир».

ӘТИ СӘНИН, СҮМҮЈҮ МӘНИМ...

Башга сөзлә: сәнин ихтијарына верирәм, бүтүнлүкдә сәнә тапшырырам.

Азәрбајчанын кечмиш һәјат тәрзи илә әлагәдар чох кениш мигјасда ишләнән ифадәләрдәндир. Адәтән валидејнләр өз өвладыны бир ишә вә ја мәктәбә гојанда ушағын кәләчәк һамисинә (устасы, ағасы, мүәллими) мүрачиәтлә бу сөзләри дејирдиләр. XII әсрдә јашамыш әрәб сәјјаһы Әл-Гәрнати (1080—1170) јазмышдыр: «Дәрбәнд јахынлығында, бөјүк бир дағын әтәјиндә ики кәнд вардыр. Бурада јашајан адамлара Зәрјәкаран, јә'ни зиреһ усталары дејилир. Онлар мүһарибәдә истифадә етмәк үчүн (лазым олан) бүтүн зиреһләрдән: дәбилгә, гылынч (низә), јај, ох, хәнчәр вә мисдән олан башга аләтләр гајырырлар. Онларын гадын, ушаг, гыз, гул вә кәнизләри бу сәнәти бүтүнлүкдә өјрәнирләр...

Һәмин адамлардан бири өлдүкдә, өлән адам кишидирсә, мејиди јерин алтында јашајан адамлара верир, һәмин (адамлар да) мејиди әзаларына доғрајыр, (нәтичәдә) јалныз әтиндән ајрылмыш сүмүкләр вә бејин галыр. Өлүнүн әтини јығыр вә гара гарғалара једирирләр. Онлар (һәмин адамлар) сојугганлылыгла (мејидин ардынча) кедир вә башга гушлара өлүнүн әтиндән јемәјә мане олурлар.

Әкәр өлән гадындырса, онлар мејиди (јенә) јерин алтында јашајан адамлара көндәрир, һәмин (адамлар да) онун сүмүкләрини ајырыр, әтини гузғунлара једирир, онун (мејидин) ардынча охларла кедир вә әтинә јахын дүшмәк истәјән һәр кәсә мане олурлар».

Бу мәсәләјә шәрһ јазаркән Н. М. Вәлиханлы көстә-

рир ки, В. В. Бартолд һәмин дәфн мәрасиминин Иран мәншәли олдуғуну күман един. Н. М. Вәлиханлы јазыр: «Гејд етмәлијик ки, Әл-Гәрнатинин тәсвир етдији бу мәрасим башга формаларда дикәр түрк халгларында да тәсадүф олунурду (хүсусилә Тибетдә). Халг арасында инди дә јашајан «әтини версәм дә, сүмүјүнү атмарам» мәсәли, чох күман ки, бу мәрасимлә әлагәдардыр. Бәлкә дә, Әл-Гәрнати бу әлчатмаз кәндләрә өзү кетмәмиш, бу барәдә Дәрбәнд вә ја башга бир јердә ешитмишдир».

М. Ф. Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда јазырды: «Вә бир дә Иран әһли бу күнә гәдәр анламајыблар ки, ушагларын тәрбијәсиндә чубуг вә силлә вурмаг онларын әхлагыны позур вә тәбиәтләрини алчаглашдырыр вә фитри чөвһәрләрини боғур; онлары горхаг вә јаланчы един. Иранда һеч бир мәктәб тапмазсан ки, онун сәфеһ мәктәбдарынын чубуг вә фәләггәси олмасын. Тәәччүблү будур ки, һәр бир ушағын анлагсыз атасы өз ушағыны тә'лим вә тәрбијә үчүн мәктәбдарын јанына апаранда, ушағынын јанында дедији биринчи сөз будур: «Молла, бу оғлуму сәнә тапшырырам. *Әти сәнин, сүмүјү мәним.* Оғлума јахшы тәрбијә вер». Надан молла дәхи чаваб верир: «Әмин ол, чубуг вә фәләггә һәмишә онун көзүнүн габағында олачаг».

Бу чүр тәрбијәдән сонра, ушаглардан, бөјүклүкдә нә кими инсанлыг, мә'рифәт, јүксәк һиммәт вә нәчиб әхлаг көзләмәк олар?»

Нәчәф бәј Вәзировун тәрбијә мөвзусунда јаздығы бир комедијасы «Әти сәнин, сүмүјү мәним» адланыр.

XIX әср мәдрәсә тәһсил системини тәнгид едәркән Әскәр ağa Корани јазырды: «Әлбәттә, шакирдин ата-анасы дејәндә ки, молла, ону дөј, *«әти сәнин, сүмүјү мәним»* молла наәлач галыб дөјәчәк. Јохса ај башы кәләндә она пул верән олмаз» («Әкинчи» гәзети, 26 мај 1877-чи ил).

Шабан Шабанов «Гурд ола, гојун ола» фелјетонунда јазмышдыр: «Бакы бројлер фабрикиндә директор Тофиг Рәфибәјов башда олмагла, өзләринә исти јува салмыш 13 нәфәр үздәнираг исрафчы аз мүддәт әрзиндә *«әти бизим, сүмүјү сизин»* дејиб, фабрикдә 35.941 манатлыг анач чүчәләри вә јумуртаны јејиб, үстүндән дә сәрин су ичибләр» («Кирпи», 1976, № 22).

Әслиндә «Әтини јејиб, сүмүјүнү атмамаг» (сона гәдәр пислик етмәмәк, чүзи дә олса јахшылығы дәјмәк

мә'насында) ифадәси дә көстәрилән гәдим адәтлә бағлыдыр.

«Гачаг Нәби» дастанында Сәлим бәј дејир: «Ај Нәби, мән сәнин мусурман гардашынам. Һеч вахт мән сәнин *әтини јесәм, сүмүјүнү атмарам.* Мәни јаранал көндәрмишди ки, ја сәни тутам, ја да өлдүрәм».

ӘҺМӘД

Һәр халг үчүн типикләшмиш шәхс ады олур ки, бу ад бүтөвлүкдә халгы тәмсил едир. Мәсәлән, үмуми шәкилдә Иван—рус, Һанс—алман, Билл—инкилис, Жанн—франсыз, Сам дајы—америкалы, Вартан (вә ја Сәркис)—ермәни, Меһмед—түрк вә с. мә'насыны кәсб етмишдир.

Г. Фиш јазыр ки, Русијада Иван ады нә гәдәр кениш јајылыбса, Түркијәдә Мемед ады да о дәрәчәдә мәшһурдур.

Азәрбајҹан халгы үчүн белә үмумиләшмиш ад Әһмәд ады һесаб олунур. Тәсадүфи дејилдир ки, Әһмәд ады илә әлагәдар чохлу ифадәләр, мәсәлләр, нағыллар вә с. јајылмышдыр: «Әһмәдә Әһмәд дүшүб, сәнә нә зәһмәт дүшүб» вә с.

«Азәрбајҹан нағыллары» (1976) китабында он сәккиз «сеһрли нағыл»дан једдисиндә Әһмәд адлы персонаж иштирак едир. «Әһмәд һарададыр?» кинофилми дә әслиндә Әһмәд адынын чох јајылмасы әсасында гурулмушдур.

Бә'зән Әһмәд јох, Мәммәд, Һәсән, Һүсејн вә с. адлар үмумиләшдириҹи функсијада ишләдилир. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Тифлисски листок» гәзетиндә (17 август 1905-ҹи ил) дәрҹ олунмуш, «Фајдалы тәшәббүс» мәгаләсиндә дејилир: «Бизә дејә биләрләр ки, сенат фәрманы ҹамаатын тәләбләринә риајәт етмәјән мировој судјалары мәһкәмәјә вермәкдән бәһс едир. Биз исә ҹаваб верә биләрик ки, сәркисләр, һүсејнләр вә иванлар буну еләјә билмирләр. Күнләрлә бир чох сәркисләрә мировој судјанын ҹамалыны көрмәк... нәсиб олмур».

Шифаһи вә јазылы әдәбијјатымызда ән чох ишләнән ад Әһмәддир.

Ә. Бабајеванын «Адамлар вә талеләр» романында Һүсејнбәјов дејир. «Инди сизин тәрәфләрдә һәјәтјаны

саһәдән чоху имтина едир. Нијә? Чүнки *Әһмәд* көрүр ки, Мәммәдлә бир јердә әл-әлә вериб ишләмәк даһа сәрфәлидир. Бурада *Әһмәд* Мәммәди өзүндән артыг истәмәсә дә, һеч олмаса, өзү гәдәр истәмәјә мәчбурдур».

ӘҺМӘДИ-БИГӘМ

Гәмсиз, гајғысыз, бә'зән дә өзүнү арсызлыға вуран адамлар һаггында дејилән бу ифадә дилимиздә бир варваризм кими (әслиндә фарс дили изафәти шәклиндә гурулмушдур) **ишләнир.**

Бу ифадә илә әлагәдар халг ичәрисиндә мүхтәлиф рәвајәтләр вардыр. Бунлардан бири беләдир: Бир нәфәр дәрдсиз адам олуб олмадығыны өјрәнмәк истәјир: Она *Әһмәди-бигәм* адлы бир шәхси сораг верирләр. Һәмин шәхс Әһмәди-бигәми ахтарыб тапыр. Күнүнү кефдә, ишрәтдә кечирән, тамамилә гајғысыз јашајан Әһмәди-бигәмдән бу шадлығынын сәбәбини өјрәнмәјә чалышыр. Гырх күн Әһмәди-бигәмә јалварыр. Нәһајәт, Әһмәди-бигәм һәмин шәхсә өз «сиррини» белә ачыр: Мән әмим гызы илә севишиб евләнмишдим. Бир мүддәтдән сонра хәбәр тутдум ки, арвадым кечәләр евдән кедир. Бир кечә ону изләдим. Арвадым чөлдә бир кишијә гошулуб кетди. Онлар бир евә кирдиләр. Дөзмәјиб мән дә евә кирдим вә арвадымын ашнасы илә вурушмаға башладым. Бу заман арвад да ашнасына көмәк етдијиндән онлар икиликдә мәни боғмаға башладылар. Тамам әлдән дүшүб, өлүмүмү көзүмүн алтына алмышдым. Бирдән мәним итим көмәјимә кәлди, биз көмәкләшиб арвадымын ашнасыны өлдүрдүк. Инди һәр күн ән ә'ла хөрәкләр һазырлатдырырам, онун ән јахшысыны гызылдан гајрылмыш гәфәсдә бәсләдијим итимә көндәрирәм, онун артығыны зирзәмидә зәнчирләдијим вәфасыз арвадыма једирдирәм. Һәддән артыг севдијим арвадымын хәјанәтиндән сонра дәрдләрими унутмаг үчүн күнүмү кефдә, әјләнчәдә кечирирәм.

Башга бир рәвајәтдә дејилир: әри тәрәфиндән чох севилән гадын хәстәләниб өлүм јатағына дүшүр. Әринә килејләнир ки, мән өләндән сонра сән евләнәчәксән. Әр өз вәфалылығыны сүбут етмәк үчүн өзүнү хәдим етдирир. Иш белә кәтирир ки, арвад сағалыр. Бундан сонра о киши арзулајыр. Кишиликдән мәһрум олмуш әр мәч-

бур олур ки, өз евиндә арвады үчүн бир зәнчи киши сахласын, ону једириб ичирсин. Әһмәд адлы бу әр дәрдини унутмаг үчүн күнләрини ејш-ишрәтдә кечирмәјә башлајыр, «бигәм» (гәмсиз) ләгәби илә мәшһурлашыр.

М. Ибраһимовун «Мәһәббәт» пјесиндәки сурәтләрдән бири *Әһмәди-бигәм* адланыр. Бу сурәт мүәллиф тәрәфиндән «һәр шејә биканә, лакин хејирхаһ адам» кими сәчијјәләндирилир.

М. Һүсејнин «Алов» пјесиндә мүстәнтиг Фәрһад Бәдәлә дејир: «Өзүнүзү наһаг јерә *Әһмәди-бигәм* кими көстәрирсиниз. Инди мәнә чох шеј бәллидир.

Ә. Вәлијевин «Күлшән» повестиндә дејилир: «Анчаг гызын бир гәдәр *Әһмәди-бигәм* олмасы, тәнбәллик етмәси, гәсдән өзүнү ишә вермәмәси ону тәбдән чыхармышды».

ИЛАН УЛДУЗ КӨРМӘСӘ ӨЛМӘЗ

Муасир дилимиздә бу ифадә һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'нада ишләдилир.

Иланын өлмәсинин улдузла нә әлагәси вардыр? Әлбәттә, һәгиги мә'нада улдузсуз да илан өлүр. Һәр ики сөзүн көкү «јыл» сөзүдүр: јыл-ан, јыл-дыз.

Ән гәдим инсанларын тәфәккүрүндә бир-биринә зидд олан мәфһумлар ејни сөзлә ифадә едилир. Гәдим «јылдыз» ишығын, «јылан» исә гаранлығын рәмзи иди. Пис гүввәләрин, шәрин рәмзи олан «Јылан», «Јел баба» шәклиндә бизим дилимиздә, «јыл», «жыл» шәклиндә бир сыра дикәр түрк дилләриндә ифадә олунурду. Һәмин чанлы тәсәввүр едилән «јыл» («Јел баба») улдуз көрүнәндә чәкилиб кедир, «өлүр». Сәбәблә нәтичәни долашыг салан гәдим инсан јыл//јел (вә нәһајәт, јылдыз) илә иланын әлагәсини белә баша дүшүрдү. Әслиндә исә мәһз јел, човғун кәсәндә улдуз көрүнүр. «Өлән» илан јох, иланын рәмзи олан јелдир. (Мараглыдыр ки, «јел тутмаг» анлајышы сахур дилиндә «булут тутмаг» мәзмунунда ишләдилир.)

Шәргдә чијинләриндә ики илан олан һөкмдар Зөһһак иланын рәмзи олуб «Авеста»дакы «Ажи Даһһаг»—«Әждәһа» сөзүндәндир. Гәдим әфсанәләрдә исә әждаһа көјдән бәлә јағдыран гара булуд—әждәр һесаб олунурду.

Бу гара булуд (әждәһа, әждәр, јә'ни илан) сон нәтичәдә ишыг (күнәш, улдуз) тәрәфиндән мәһв едилир.

Илан илә улдузун гаршылашдырылмасына бир сыра халг ифадәләриндә раст кәлирик. Мәсәлән, М. Ибраһимовун «Пәрванә» романында дејилир: «Мүәллими көрән кими молла Нисә *улдуз көрән илан* кими бүзүшүбачылды». Гәдимдә бир-биринә зидд мә'наларын ејни бир сөзлә ифадә едилмәси тәсадүф вә ја јалныз бизим дилимизә мәхсус бир һадисә дејилдир. Һәлә 1884-чү илдә «Әкс мә'налы сөзләр һаггында» адлы әсәр нәшр етмиш В. И. Шертсл сүбут едирди ки, гәдим дилләрдә әкс мә'налы чохлу сөзләр олмушдур. Мәсәлән, гәдим мисир дилиндә бир-биринә әкс олан ишыг вә гаранлыг, күчлү вә зәиф, көтүрмәк вә гојмаг анлајышлары бир ваһидлә ифадә едилирди. Һабелә гәдим һинд дилиндә ишыглы рәнк (ишыг, шәфәг, шүа) вә гара рәнк (гаранлыг, кечә, зүлмәт), јахшылыг вә пислик (илаһәси), диндарлыг вә динсизлик, отурмаг вә кәзмәк анлајышлары вә с. бир сөздә ифадә едилирди. Латынча Sacer һәм мүгәддәс, һәм дә лә'нәтләнмиш демәкдир.

ИНДИ ДӘ МӘНИМ ОЈНАМАҒЫМ ТУТУБ

Ифадәни мүәјјән ишин әвәзини, едилмиш пислијин гысасыны чыхмаг вахтынын чатдығыны билдирәндә ишләдирләр.

Шәргдә чох мәшһурдур. Һәлә XV әсрдә јашамыш Қашифинин «Әнвәри-Сүһејл» китабында беләбир әһвалат нәгл олунур. Чөлдә јашајан дәвә вә ешшәк биркә отлајырдылар. Бир дәфә ешшәк ангырмаг истәјир. Дәвә хаһиш едир ки, ангырмасын. «Мәним ангырмағым тутуб»—дејә ешшәк она бахмыр, ангырыр. Тәсадүфән өтән карван әһли бу сәси ешидир, кәлиб онлары тутурлар. Гаршыларына чај чыхыр. Чајда батмасын дејә, ешшәји көтүрүб дәвәјә јүкләјирләр. Чајын ортасына чатанда дәвә суда ојнамаға башлајыр. Суја дүшүб боғулачағындан горхан ешшәк дәвәјә јалварыр ки, ојнамасын. Лакин дәвә кинли һејвандыр. Ешшәк онун сөзүнә бахмајыб ангырмышды. О, «инди дә мәним ојнамағым тутуб»—дејә ешшәји суја атыр.

Бу һадисә бир гәдәр башга шәкилдә Г. Б. Закирин «Дәвә вә ешшәк» мәнзум һекајәсиндә дә тәсвир олунмушдур.

ИНКИЛИС БАРМАҒЫ

Башга сөзлә, икиүзлүлүк, арагарышдырма, фитнәкарлыг сијасәти. Ифадә фитнәкар, шејтан адамын ишини, һәрәкәтини сәчијјәләндирмәк үчүн ишләнир.

Инкилтәрә дипломатијасынын Шәргдә апардығы узунмүддәтли икиүзлү, фитнәкар сијасәтини сәчијјәләндирән бу ифадә кениш јајылмышдыр.

Һәр һансы ишә бир башгасынын мүдахиләси, әли (бармағы) олдуғуну билдирмәк үчүн ...«бармағын вар», «бармаг онункудур» ифадәләри әввәлләр дә ишләдилирди вә әслиндә мәшһур «шејтанын бармағы» ләтифәси илә әлагәдар мејдана чыхыб үмумиләшмишди. Ә. Вәлијевин «Гарабағда галан изләр» романында Ибраһим бәј бу ләтифәни хатырлајараг дејир: «Вәлиш ләлә! Бир күн шејтанла баласы јалын үстүндә отуруб кәндә тамаша едирдиләр. Дәјирмана дән апаран кәндли јүклү өкүзүн сончугладығыны көрәндә үч дәфә дејир: «Лә'нәт сәнә, кор шејтан». Баласы шејтандан сорушур: «Ај ана! Сән јалын башында отуруб кәндә бахырсан. Өкүз сончуглајанда јијәси нијә сәнә лә'нәт охуду?» Шејтан баласына бахыб күлә-күлә дејир: «Бала, мән јалын башында олсам да, бармағым өкүзүн гујруғунун алтындадыр». Вәлиш ләлә! Шејтанын сөзү олмасын, Горхмаз од дәјирманында ишләсә дә, *бармағы завод* фәһләләринә *көстәриш верир».*

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Бармаг» фелјетонунда дејилир: «Инкилисин бармағына мүхтәсс олан сифәтләрин бири һәмән сифәтдир ки, аллаһ-таалада да о сифәт мөвчуддур. Һәмән сифәтә биз «баги» дејирик.

Нечә ки, аллаһ-таала һәмишә дүнјада олубдур, һабелә инкилис бармағы да дүнја јаранандан индијәдәк һәр јердә олубдур.

Мәсәлән, о күнү бир јердә белә сөһбәт вар иди: тарихшүнаслар инди буну исбат едибләр ки, Адәм өвлады Габил илә Һабилин далашмағында вә Габилин Һабили гәтлә јетирмәјиндә инкилис бармағы вар имиш...

Онунчүн дә мән дүнјада һәр бир әсрдә ваге олан ғәлғәшш ишләрин һамысыны *инкилис бармағында* көрүрәм...

Һәтта бә'зи вахт евдә арвадла бир балача сөзүмүз

чәп кәләндә дејирәм: лә'нәт шејтана! Јәгин ки, јенә залим оғлу *инкилис, бармағыны* гарышдырды!

Онунчүн дә евдә бир пара ишә ачығым тутанда дәхи «лә'нәт шејтана!» демирәм, *«лә'нәт инкилис бармағына!»* дејирәм».

ИПИ ГЫРЫЛМАГ

Бу ифадәнин әвәзинә бә'зән «зәнчири//кәндири кәсилмәк» ифадәсиндән истифадә олунур. Әсасән гарғыш кими ишләнир: «ипин гырылсын», «кәндирин кәсилсин», «аллаһ зәнчирини кәссин» вә с.

Халг ичәрисиндәки мөвһуми е'тигада көрә, һәр кәсин һәјаты вә талеји сирли иплә (зәнчир//кәндир) көјләрә бағлыдыр. Бу ип гырылдыгда инсанын өмрү дә баша чатыр.

Ејни инам бир сыра башга халгларда да олмушдур. Һәтта хүсуси «һәјат ипи» ифадәси бир сыра халгларын дилиндә ишләнир. Бу ифадәнин гәдим јунан әфсанәләри илә әлагәси диггәти чәлб едир. Јунан әфсанәләринә көрә инсанларын талејини, һәјатыны идарә едән илаһәләр мөвчуддур. Гоча гарылар шәклиндә тәсәввүр едилән бу илаһәләр инсанларын һәјаты үчүн ип ешмәклә мәшғулдурлар. Әсасән үч гары—илаһә (Киото, Лахесис, Атропа) хүсусилә мәшһур олмушдур. Бунлардан бири тале ипини ешиб һазырлајыр, икинчиси бу ипи талејин, кәрдишин бүтүн фаниликләриндән кечириб апарыр, үчүнчүсү исә ипи кәсмәклә инсанын һәјатына сон гојур. Бу гарыларын образы әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләриндә кениш мигјасда тәсвир олунмушдур. Мәсәлән, В. Шекспирин «Магбет» әсәриндә кәләчәкдән хәбәр верән үч чадукәр вардыр.

М. Ибраһимовун «Сәһәр ачыланда» кино-новелласында һәмин образлардан бири—Зәманә гары һаггында бәһс олунур: «Һәзин гадын сәси дејир:—Онда мән Зәманә гарыја лә'нәт охудум. Ахы, көзүмү ачандан көрмүшдүм ки, атамын иши пис кәләндә Зәманә гарыја лә'нәт охујарды, дејәрди ки, о, једди чајдан о тајда, једди дағын далында, једди тилсимин ичиндә отуруб кечә-күндүз көһнә чәһрәсини әјирир. Инсанларын талејини гатыб-гарышдырыр. Дүнјадакы бу долашыглыг ондандыр. Инди дә бәд нәзәрини бизим үстүмүзә салмышды».

Мараглыдыр ки, «Мәликмәммәд» вә дикәр бир сыра нағылларда адәтән гәһрәман иплә гујуја салыныр, сонра бу ип гардашлар тәрәфиндән кәсилир, гәһрәман гујуда галыр, зүлмәт дүнјаја дүшүр вә с.

Г. Хәлиловун «Атам вә мән» повестиндә охујуруг: «Атамын доғрамасы јарымчыг галмышды. Анам әһвалаты биләндә ағзындан бу сөзләр чыхды:—Аллаһ *кәндиринизи вурсун!*».

Бә'зән һәмин ифадәнин јалныз икинчи (фе'л) компоненти ишләнир вә бу һалда фе'л мәчази мә'на кәсб етмиш олур. (Бу һадисәјә «семантик сыхылма» дејилир.)

И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» романында дејилир: «Бәндалы исә дөрд јердән јараланмышды. Дүзү, һеч сағалмағына үмид јох иди. Анчаг көрүнүр *кәндири үзүлмәмиш* имиш».

С. Рәһимовун «Шамо» романында Ало киши дејир: «...Күллә јан-јөрәмиздән торпаға санчылыр... Мән «аллаһа пәнаһ» дејирәм. Арвад, *адамынкы үзүлмәсә* бурнуда ганамаз. Адам одун ичиндән дә дири чыхар».

ИТ ИЛИ

Мәчази мә'нада јаддан чыхмыш, унудулмуш көһнә вахт, чағ демәкдир.

Мә'лум олдуғу кими, VII—XV әсрләрдә бизи түрк гәбиләләри 12 иллик һејван тсиклиндән истифадә илә вахты һесаблајырдылар. Вахтын белә һесабланмасы инди дә Шәрги вә Орта Асијанын бир чох халглары ичәрисиндә галмагдадыр.

Тарихән мөвчуд олан мүхтәлиф тсикләрдән, ән чох мәшһуру вә нисбәтән кениш јајыланы ашағыдакы шәкилдәдир:

1. Сичан или
2. Өкүз или
3. Пәләнк или
4. Довшан или
5. Әждаһа или
6. Илан или
7. Ат или
8. Гојун или
9. Мејмун или
10. Тојуг или

11. Ит или
12. Донуз или.

Һәр он ики илдән бир тсикл јенидән башланырды.

Көрүндүјү кими, «ит или» тсиклин он биринчи илидир. Вахтилә Ә. Гәмкүсар «Пәләнк или» мәгаләсиндә инишил «сичан», «билдир «өкүз» или олдуғуну гејд едирди. «Әл'ан әлимдә ики тәгвимин мүталиәсинә мәшғулам ки, көрүм бу илин һәдисатындан нә јазылыбдыр. Та онлары ејнилә гаре'ләримә бәјан едим ки, бу пәләнк илинин ишләриндән габагдан хәбәрдар олуб өзләрини бир пара афәтләрдән көзләсинләр... Мүсәлманлар... инишил сичана, билдир өкүзә дөнмүшдүләр».

Артыг унудулмуш олан бу һесаблама системинин изләри елми вә бәдии әдәбијјатда мүһафизә олунмагдадыр. XI әсрдә јашамыш вә «түркологијанын баһадыры» һесаб олунан М. Қашгари 12 иллик һејван тсиклиндән кениш бәһс едир. Һабелә Нәсирәддин Туси өзүнүн мәшһур «Зич Елхани» әсәриндә түрк һејван тсикли һаггында әтрафлы мә'лумат вермишдир. «Ит или» ифадәсинә VII—VIII әсрләрә аид едилән гәдим түрк абидәләриндә дә тәсадүф едилир.

Он ики иллик һејван тсикли һаггында М. Қашгаринин вердији мә'лумат мараглыдыр: Түркләр он ики һејван адыны он ики илә вермишләр. Доғулма, мүһарибә вә башга тарихләри бу илләр үзрә һесаблајырлар. Бу адәтин јаранмасы беләә олмушдур: түрк хаганларындан бири өзүндән бир нечә ил әввәл баш вермиш бир мүһарибә илә марагланыр, лакин онун тарихи һаггында јанлыш мә'лумат алыр. Одур ки, хаган өз гөвмү илә белә мәсләһәтләшир: «Биз бу тарихи јада саланда сәһв етдијимиз кими, биздән сонракылар да сәһв едәчәкләр. Одур ки, биз он ики ај вә көјдәки он ики бүрҹә әсасланараг он ики илә ад гојаг, та ки биздән сонра бу илләр белә адлансын вә биздән әбәди јадикар галсын».

Хаган ова чыхды вә ваһши һејванлары Ила чајына тәрәф говмағы адамларына тапшырды. Чаја тәрәф говулан һејванлар кәлиб чајдан кечмәјә башладылар. Әввәл судан сичан кечди. Одур ки, тсикл сичан илә башланыр. Сонра башгалары кечдији тәртибдә илләр сыраланды.

...Түркләр бу илләрин һәр бириндә бир һикмәт көрүрләр. Онларын әгидәсинчә, өкүз илиндә дава-далаш чох олур, чүнки өкүз бир-бирилә дөјүшән һејвандыр.

Тојуг илиндә азугә чох олар. Донуз илиндә сојуг, гар вә фитнә чох олар вә с.

Әлбәттә, һејван тсиклинин мәншәји һәлә там ајдынлашдырылмамышдыр. Бурада мејмун илинин олмасындан белә нәтиҹә чыхарырлар ки, бу он ики иллик һејван тсикли ҹәнуб өлкәләри илә әлагәдардыр.

Әслиндә һејван тсикли сырф практик-тәсәррүфат әһәмијјәти дашыјырды. Лакин сонралар бу илләри тәшкил едән һәр һејванын мүәјјән әламәт вә хүсусијјәтләри илә әлагәдар һәмин илләрә мүвафиг гијмәтләр вермәјә башламышлар. Ашағыдакы мисалларын биринҹисиндә белә гијмәтләндирмә — мә'наландырма јохдур, икинҹисиндә исә вардыр:

М. Ә. Сабир јазмышдыр:

Сабири-шејда ки, тәрки-шәһри-Ширван ејләди,
Булбулә бәнзәрди ки, мејли-күлүстан ејләди.
Мин үч јүз бирдә һиҹрәтдән сонра *мејмун или*
Ахири-шәввалидә әзми-Хорасан ејләди.

С. Вурғунун «Комсомол поемасы»нда дејилир:

Ахыр чәршәнбәдир... Ил тамам олур...
Бу ил, кәнд ичиндә данышыр, һамы,
Ат үстә кәлмишдир Новруз бајрамы—
Гулунлу ат үстә...
Бу бир мураддыр.

Бу, он ики иллик һејван тсикли илә әлагәдар, хүсусилә һәмин илләрә мөвһуми-мистик дон кејдирмәклә әлагәдар, дилимиздә «илин нә үстә тәһвил (вә ја тәслим) олмасы», «илин нә үстә кәлмәси» вә с. ифадәләр чох ишләк олмушдур.

Ч. Бәркүшадын «Бозатын белиндә» романында молла Әһмәд дејир: «Ил сичан үстүндә тәһвил олундуғундан бәла көзләнилир».

С. Дағлынын «Баһар оғлу» романында дејилир: «Әждәр бич-бич күлүб Зејнәбдән сорушду:

— Әрсәми, көрәсән, Молла Мәҹид или нә үстүндә тәһвил-тәслим еләјиб?

Зејнәб Әждәрин суалындакы кинајәни сезмәсә дә, оғланын сөзү хошуна кәлмәди: арвад сәсини бурнуна салараг учадан деди:

— Или Молла Мәҹид нөш тәһвил еләјир? О, аллаһын

әмри, пејғәмбәрин бујруғу, имамларын, мәлаикәләрин әлилән олур.

— Јахшы, нә үстүндә тәһвил олуб?

— Мејмун үстдә.

Әждәр гәһгәһә чәкди:

— Па атоннан, бир дәнә мејмун көр нә гәдәр чәнабы зәһмәтә салыб, а!..

Зејнәб һөвсәләдән чыхды:

— Гәләт еләмә, кафир!.. Һәлә сәнин белә динсизлијиндәндир ки, евимизин бәрәкәти чәкилиб...

— Фикир еләмә, әрсәми, бу ил мејмун бүтүн ишләри саһмана салар».

«Ит или» ифадәси мәчази мә'нада даһа чох ишләнир.

М. Ибраһимовун «Пәрванә» романында Нисә арвад Һәлимә ханым һаггында дејир: «Хата еләјиб *ит илиндә* демишәм, ај арвад үзүјү сат... О вахтдан мәнимлә улдузу барышмыр».

«Ит или» ифадәси илә ејни мә'нада (гәдим, унудулмуш вахт) ишләнән «Нуһ әјјамы» («Нуһ әјјамындан галма») ифадәси контаминасија нәтичәсиндә бирләшәрәк «ит әјјамы» тәркибинин јаранмасына сәбәб олмушдур.

И. Әфәндијевин «Баһар сулары»нда Нәчәф дејир: «Гәләт еләмишәм ки, *ит әјјамында* бир иш тутмушам, инди әлинә ихтијар кечиб, мәни өлдүрәчәксән?

ЈЕТМИШ ҮЧҮНЧҮ МИЛЛӘТ

Халг арасында бә'зән сүрүчү-шоферләр белә адландырылыр. Куја бу дүнјада чәми 72 милләт вардыр ки, бунлардан сонра кәләни (73-чүсү) мәһз шоферләрдир.

Һәр кәс билир ки, бу фикир сәһвдир. Әввәлән, шоферләр милләт һесаб олуна билмәзләр, бунлар пешә, сәнәт саһибләридирләр. Икинчиси, дүнјада милләтләр чохдур вә бунларын мигдарыны 72 көстәрмәк сәһвдир. Бунлара бахмајараг һәмин ифадә әдәби-бәдии (јазылы) дилимиздә сабитләшмишдир.

Ифадәнин тарихи чох долашыгдыр. Һәдисдә көстәрилирди ки, Мәһәммәдин өлүмүндән сонра онун ичмасы 72 (вә ја 70) мәсләкә парчаланачагдыр вә онлардан јалныз бири әсл һагг јолу олачагдыр. Одур ки, мүсәл-

ман тарихчиләри исламын мејдана кәлмәсиндән сонра јаранаҹаг тәригәтләрин мигдарынын мүтләг 72 олаҹағыны иддиа едирдиләр. Һәм дә бу тәригәтләрдән јалныз бириси һагг јолуну тутмуш олаҹагдыр. Бу фикир Н. Кәнҹәвидән алдығымыз ашағыдакы бејтдә белә ифадә олунмушдур:

Јетмиш ики из вар јолунда мүшкүл,
Јетмиш бири тикан, анҹаг бири күл.

И. Нәсими јазмышдыр:

Һүснүн вәрәги лисанә кәлди,
Јетмиш ики тәрҹүманә кәлди.

Бә'зи алимләрин фикринҹә бу јетмиш ики рәгәми дүнјадакы динләрин, башгаларынын фикринҹә исә иргләрин мигдарыны әкс етдирир.

XII әсрдә јашамыш бөјүк Азәрбајҹан мүтәфәккири Ејн әл Гузам фарсча «Тәшһидам» әсәриндә јазмышдыр:

«Еј дост, әкәр сән Исаја нәсариләрин көзү илә бахырсанса, демәли, сән мәсиһисән. Әкәр Мусаја јәһудиләрин көзү илә бахырсанса, демәли, јәһуди дининин јолчусусан. Һәтта бүтләрә мәҹусиләрин көзү илә бахсан, о заман бүтпәрәст олаҹагсан. Јетмиш ики мәзһәбин һамысы аллаһа кәтириб чыхаран јолун мүхтәлиф мәнзилләридир».

Лакин бу мүхтәлиф мәзһәб вә тәригәтләрин мигдары мүхтәлиф мәнбәләрдә ејни мигдарда гејд олунмур. Бә'зи мүсәлман китабларында тәригәтләрин мигдары шиә вә сүнни олмагла «70-дән зијадә» һесаб едилир. Сирри Паша «Араи миләл» әсәриндә 73 мәзһәб гејд едир.

Гәдим һәдисләрин бириндә дејилирди ки, јәһудилијин 71, христианлығын 72, мүсәлманчылығын 73 мәзијјәти вардыр. Тәдриҹлә мүсәлман илаһијјатчылары бу мәзијјәтләрин һәр бирини бир мәзһәб, тәригәт кими гәләмә вермәјә башламышдылар. Куја бунлардан јалныз бир мәзһәб һәгигәт јолуну тутдуғундан һәмин мәзһәбә иман кәтирәнләр ҹәннәтә кедәҹәкдир ки, бунлар да сүнниләрдән ибарәт олаҹагдыр. Сонралар бу сәрт, амансыз мүлаһизә бир гәдәр јумшалдыларағ белә шәклә салынмышдыр ки, һәмин 73 тәригәтдән јалныз бириси—зындыглар ҹәһәннәмә кедәҹәкләр.

Һәр һалда бу рәгәм Асија илә әлагәдардыр. Једди-

дән дүзәлмиш 70 вә 73 рәгәмләри Асијада һәмишә мүгәддәс һесаб едилмишдир. Бу исә јалныз астрономик чәһәтдән әсасландырыла биләр: ај илинин бешдән бири 70 күн, күнәш илинин бешдән бири исә 73 күн тәшкил едир. Еһтимал ки, гәдим јәһудиләрә кечән бу консепсија сонралар христиан вә мүсәлманлар тәрәфиндән дә гәбул едилмишдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, гәдим рәвајәтләрдә дејилдијинә көрә ән чох тәригәти олан дин ән јахшы дин һесаб едилирди. Тәсадүфи дејил ки, һәр сонракы диндә тәригәтләрин сајы әввәлкиндән артыг олур.

«Јетмиш ики» рәгәми бә'зән дә чох, ән јүксәк, сон рәгәм мә'насында (ашыг һаваларынын мигдары адәтән 72 һесаб олунур) ишләнир. С. Ә. Ширвани «Шамахы бабиләри һаггында» һәчвиндә јазмышдыр:

Госдунун јетмиш ики бабасы олсун...
Чүн бәјәнмәзләр олар саһәти Күрчүстаны.

Мараглыдыр ки, Гафгаздан данышаркән X әсрин мәшһур әрәб тарихчиси әл-Мәс'уди јазырды: «Габһ—бөјүк саһәли, әзәмәтли дағдыр: бир чох мәмләкәти вә халгы әһатә едир. Бу дағда 72 милләт јашајыр. Һәр милләтин өз падшаһы вә бир-бириндән фәргләнән дили вардыр».

Јол, мәсләк, эгидә мә'насында ишләнән «милләт» сөзүнүн 72 рәгәминә јанашдырылмасы дилимиздә кениш јал алмышдыр ки, сөзүн гәдим мә'насы да будур.

Әләскәр, хоф етмә худа кәримди,
Јетмиш ики јолун һансы гәдимдир? (Ашыг Әләскәр)

Халг данышыг дилинин тә'сири илә «милләт» сөзү мүасир мә'насында да һәмин рәгәмә јанашдырылыр вә бу заман «дил» анлајышында синоним мә'насында ишләдилир.

«Милләт» сөзү сонралар јени-јени мә'налар кәсб етмәјә башламышдыр ки, бунлардан бири дә пешә, сәнәт мә'насыдыр. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадә «Оғру инәк» һекајәсиндә јазырды: «...Биз бир јазычы милләтик, бизә јағ вә пендирдән, сүд вә гајмагдан да әфзәл дүнјаны јахшыча танымаг, тәҹрүбә көрмәк лазымдыр».

Көрүндүјү кими, әслиндә дини (јол, эгидә) мә'на илә бағлы олан 72 рәгәми сонралар пешә илә бағлы сөзләрә

дә гошулмушдур. Һәтта ичтимаи мә'налы мәфһумлар да бу 72 рәгәми илә бирләшмишдир.

Шоферлә әлагәләндирилән јетмиш үчүнчү милләт ифадәси һәмин рәгәмин сәнәт, пешә билдирән сөзләрә јанашма хүсусијјәти илә әлагәдар мејдана кәлмишдир (Сәнәтин мигдары 72 дејил, 72 рәгәми дини мә'надан алыныб сәһвән бура гошулмушдур).

Иси Мәликзадәнин «Көврәк ганадлар» әсәриндә дејилир: «Шоферләр һаггында пис сөзләри чох ешитмишдим. Онлар *јетмиш икинчи милләтдирләр.* Онлардан нә гәбаһәт десән көзләмәк олар» (Бурада «јетмиш үчүнчү» әвәзинә «јетмиш икинчи» кетмишдир).

Ч. Әлибәјовун «Мәним аналы дүнјам» романында белә бир диалог вардыр:

— «Һә, де көрүм шоферликдән бир шеј өјрәнмисән?..

— Өјрәнмишәм ки, бизә *јетмиш үчүнчү милләт* дејирләр».

КӘЛӘЈИНИ КӘСМӘК

Мәчази мә'нада: инчитмәк, јормаг, өлдүрмәк, әзијјәт вермәк, «Кәләк» сөзү инсан бәдәниндә бејин илә онурға сүтунуну бирләшдирән һиссәни билдирмәк үчүн ишләдилмиш, мүасир дилимиздә архаикләшмишдир.

Бакыда нәшр олунмуш «Китаби-Дәдә Горгуд» әсәриндә (1962, сәһ. 36) дејилир: «Оғлан бөјлә декәч былдыр-былдыр көзүнүн јашы рәван олду. Боју узун Бурла хатун бојну илә гулағын алды, дүшдү. Күз алмасы кими ал јанағын дартды, јыртды».

Бурада ишләнән «бојну илә гулағын алды, дүшдү» ифадәси анлашылмыр. Орхан Шаиг Көкјај бу һиссәни белә јазыр: „Boynu uzun, beli—ince Burla Hatun boynu ile kalağin aldi, oğlunu kocup düsdü. Güz almasi gibi al yanagin tar'di, yirtdi.

Көрүндүјү кими, ифадә «бојну илә кәләкин алды...» шәклиндәдир. Бу исә ајдындыр.

Бә'зи тәдгигатчылар бурадакы kalak//кәләк сөзүнүн «күрәк сүмүјү» олдуғуну көстәрирләр ки, кәләјини кәсмәк ифадәси дә бунунла бағлыдыр.

Бурадакы «кәләк» сөзүнүн «илик» (һарам илик) илә

әлагәдар олдуғу да еһтимал едилир. *Кәләји кәсмәклә* шәхси өлдүрмәк мүмкүндүр.

Ә. Вәлијевин «Гарабағда галан изләр» романында дејилир: «Ибраһим бәј өзү дүшмән *кәләји кәсмәк* игтидарында дејилди. Әввәла, горхаг иди, силаһы олса да, үзүнә көтүрүб ата билмирди. Икинчиси, адам өлдүрүб ганлы олмаг истәмирди. Бу сәбәбдән дә Вәлишлә Горхмазын *кәләјини кәсмәк* үчүн инанылмыш икид кәзирди».

Бә'зи диалектләрдә *кәләк* сөзү әкин саһәсиндән топланыб бир јерә јығылмыш даш галағыны да ифадә едир. Ашағыдакы бајатыда олдуғу кими:

Гушум учду *кәләкдән,*
Голум сынды биләкдән,
Мәнимки белә кәлди
Чархы дөнмүш фәләкдән.

Бә'зән дә ифадәнин биринчи компоненти «кәләк» јох, «кәпәк» кими ишләнир. С. Рәһимовун «Шамо» романында белә бир диалог вардыр:

— «Бары нәфәси вармы, *кәпәји кәсилмәјиб* ки?

— Ону да билмирәм, нәнә!

— Бәлкә бичарә оғланын *кәпәји кәсилибдир,* бу дүнјадан көчүб кедибдир?»

КӘЛӘК КӘЛМӘК

К вә *к* сәсләринин ваһид бир фонемдән төрәдијини бу ифадәнин тәркибиндән дә көрмәк олар. Бурадакы һәр ики сөзүн илк һиссәси (кәл, кәл) көк, сонракы һиссәси шәкилчидир. Ејни көкә малик ики сөздән табели сөзбирләшмәси дүзәлмәси һадисәси дилимиздә кениш јер тутур: Бујруг бујурмаг. Диләк диләмәк.

Адәтән белә бирләшмәләрин икинчи һиссәси тәк дә ишләндикдә јенә ејни мә'наны билдирмиш олур. «Бујурмаг» фе'линин мәзмунунда «бујруг» анлајышы да вардыр вә буна көрә дә тәкликдә фе'л мә'нача јухарыдакы бирләшмәјә бәрабәрдир. Ејни вәзијјәт «кәләк кәлмәк» бирләшмәсиндә дә мүшаһидә едилир. Инди дә даһа чох данышдыгда «мәнә кәлмә» «бизә кәлир» типли ифадәләр вар ки, бурадакы «кәлмәк» фе'-

ли мә'нача «кәләк кәлмәк» илә ејнидир. Демәли, әслиндә «кәләк» вә «кәлмәк» сөзләри ејни көкдәндир.

Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романында белә бир диалог вардыр:

— Һаны елә бәхтәвәрлик, ај Күләли дајы.

— Мәнә бах, Күләлијә *кәлирсән?* Адә, пәс мәни бура гар горумагчын гојублар? Дүнәнки ким иди?»

Өз әслиндән («кәләк кәлмәк» бирләшмәсиндән) ајрылыб, мүстәгил ишләнмәјә башлајан «кәлмәк» сөзү ејни мә'наны сахламагла башга сөзләрлә дә әлагәләнә билмишдир: кәф кәлмәк, доггузлуг кәлмәк, базы кәлмәк вә с.

Халг дилиндә ишләнән бир сыра идиомлар да әслиндә ејни көкүн мүхтәлиф формаларда тәкрары илә дүзәлмишдир: Мәс.: чыбырығыны (чыхырығыны) чыхармаг. Әрикини әзмәк. Гопарағыны гопармаг (көтүрмәк, чыхармаг) вә с.

Мүхтәлиф диалектләрдә ишләнән чыбырыг//чывырыг//чығырыг//чыхырыг сөзү һәлә там јетишмәмиш гозун үстүндәки көј габығы билдирир. *Чыбырығыны чыхартмаг* ифадәси исә һәрфи мә'нада гозун габығыны тәмизләмәк демәкдир. Мә'чази мә'нада бу ифадә дөјмәк, әзишдирмәк, дәрисини сојмаг мә'насына кәлир.

КОР ТАЛЕ (БӘХТ)

Ифадә бир сыра халгларын дилиндә јајылмышдыр. Гәдим ромалыларын фикринчә инсан талеји һеч бир башга сәбәбдән дејил, тәсадүфләрдән асылыдыр. Һәр бир сәадәт мүвәггәтидир. Чүнки сәадәт илаһәси һесаб олунан Фортуна өз ганадлы арабасында көј үзәриндә учур вә өз һәдијјәләрини пајлајыр. Кәнч гадын олан Фортуна (тәрчүмәдә «Сәадәт» демәкдир) көзләри бағлы һалда тәсәввүр олунур. О, һеч бир јердә дајанмыр, чох сүр'әтлә чәкилиб кедир. Одур ки, сәадәтә бел бағламаг олмаз, о өтәридир, кечичидир.

«Вагиф» пјесиндә Гачарын дилиндән белә бир ифадә јајылмышдыр:

> Дејирләр шириндир бусәнин дады,
> О да *кор бәхтимә* гисмәт олмады.

«Муған» поемасында С. Вурғун јазмышдыр:

Талеjим беләсә *кор олсун* көзү
Бу дәрди бир шаир дашыjачагдыр.

М. Мүшфигин «Баба јурду» поемасында Рүбабәдан бәһс едиләркән деjилир:

Ала-ала бағдадынын тозуну,
Јағдырырды *«кор бәхтиндән»* шикаjәт.

М. Ибраһимовун «Қәндчи гызы» пjесиндә Рәшид досту Аслана деjир: «...Анчаг Көjәрчин барәдә һагсызсан, о чох тәмиз вә нәчиб гадындыр. Неjләмәли, *бәхти кор* чыхыб».

КӨЗ ДӘЈМӘК (КӨЗӘ КӘЛМӘК)

Дилимиздә гәдим тарихи олан бу ифадәләр гәдим хурафатла әлагәдардыр. Бир сыра халгларда исә «пис көз» («бәд нәзәр») илә бағлы олан хурафат кениш јаjылмышдыр. «Пис көз» ифадәсинә М. Ә. Сабирин ше'рләриндә раст кәлирик. Шаирин «Маһи-Рәмәзандыр» адлы ше'риндә деjилир:

Саил, гапыдан бахма бизә *пис көз атарсан.*
Чох гангыма; дуррам, елә вуррам ки, батарсан...

Гәдим инсанларын фикринчә, бизим бу мадди, тәбии дүнjамыздан әлавә бир дә тәбиәтдән харичдә, реал олмаjан аләм дә вар имиш. Бу мөвһуми аләмдә өлүләрин руһлары, чинләр, пәриләр јашаjырмыш. Куjа бә'зи адамларын, хүсусилә чадукәрләрин көзүндә пис руһлар јерләшдиjиндән онларын бахышы, нәзәри чох зәрәрлидир. Ерамыздан әввәл I минилликдә Шәргдә һәр чүр косметика дәбдән дүшмүшдү. Һалбуки бу дөврә гәдәр гәдим инсанлар косметикадан һәм бәзәк үчүн, һәм дә мүәjjән култу ичра мәгсәди илә истифадә едирдиләр. Инсан өзүнү фәргләндирмәjә, аллаһлара охшатмаға чалышырды ки, һәр чүр бәладан, фәлакәтдән горуна билсин. Көзү әзилмиш, овхаланыб тоз һалына салынмыш јашыл малахит илә рәнкләjирдиләр. Күман едирдиләр ки, белә рәнкләнмиш көз бәланын гаршысыны ала биләр.

Сон тәдгигатлардан мә'лумдур ки, һәлә ерамыздан

беш мин ил әввәл гәдим Шумердә көзә сүрмә чәкмәк адәти олмушдур. Бу инам М. П. Вагифин ашағыдакы бејтиндә ифадә едилир:

Мән севмишәм ала көзүн сүрмәсин,
Бәд нәзәр кәсибән зијан вермәсин.

Бурадан бәла кәтирән көз (бәд нәзәр, пис көз) анлајышы јаранмышды. Демәли, әслиндә бәланын гаршысыны алан көз анлајышы сонралар өзүнә там зидд бир мә'на кәсб етмәјә башламышдыр. Гәдим јунанлар чини габлара бәзәк кими ири көз шәкилләри чәкәрдиләр. Күман едилирди ки, бу көз шәкли о габдан истифадә едәни бәладан (зәһәрләмәкдән, мәст олмагдан вә с.) горујачагдыр. (Дилимиздә көзәтләмәк, көз олмаг, көз гојмаг, көздә-гулагда олмаг вә с. ваһидләрдә бу мә'на һисс едилир).

Һәлә «Авеста»да көстәрилир ки, бә'зи адамлар пис көз саһибләридир вә онларын көзләри хәстәлик кәтирир. Бу инам бир чох халгларда да вардыр. Куја нәинки инсанын, һабелә иланын, ширин, пишијин, итин дә көзләри бәдбәхтлик, бәла кәтирмә габилијјәтинә маликдир. Инди дә бир чох халглар инанырлар ки, көздәјмәдән адамлар вә һејванлар хәстәләнир, ағачлар, күлләр гурујур вә с.

Бир чох халгларда ушағы бәд нәзәрдән горумаг үчүн бојнундан һәмајил асыр, палтарына көзмунчуғу тикирләр вә с.

Гәдим Ромада «ушағы пис көздән, бәд нәзәрдән горујан хүсуси илаһә вар иди».

1958-чи илдә АБШ-да профессор Едуард Чиффорд «Бәд нәзәр» китабыны нәшр едиб, бурада чохлу фактик материал кәтирмишдир. О көстәрир ки, бәд нәзәрә, көз дәјмәјә инам ән гәдим дөврләрдән Сурија, Фәләстин, Рома, Јунаныстан өлкәләриндә интишар тапмышды. Муасир дүнјада Италија, Франса, Испанија, Алманија, Һолландија, Полша, Норвеч, Данимарка, Шотландија Ирландија, Иран, Загафгазија, Чәнуби Русија, Јунаныстан, Мачарыстан, Мәракеш, Һәбәшистан, АБШ, Инкилтәрә вә Чәнуби Һиндистанда јајылмышдыр. Е. Чиффорда көрә, көздәјмәјә инам бәрбәријјәт дөврүндән галма бир инамдыр.

М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда

дејилир: «Ибн-Хәлдунун ишарәт етдији кими, әрәбләрин вәһшилик әламәтләриндән бә'зиси будур ки, онлар сеһрә, чадуја, көздәјмәјә... инанырлар. Бу һаләт Африка, Америка вә Австралија вәһшиләри арасында да көрүнүр. Ислам пејғәмбәри онларын вәһшилијини чаһилијјәт адландырмышдыр».

Һиндистанда чох јајылан бир инама көрә бәд нәзәр саһиби кимә бахса, о шәхс һөкмән арыглајыб өләчәкдир.

Профессор Сүбһи Бәкташи мәшһур «Шаһ» адлы алмаздан бәһс едәркән јазыр: «Алмаз она саһиб олан һакимин тахтынын габаг тәрәфиндән гызыл зәнчирлә асылармыш. Куја о, һөкмдары пис көздән горујармыш. Јени торпагларын ишғалы үчүн сәфәрә чыхаркән һөкмдарлар алмазы гылынчларынын дәстәјинә бәнд едир, јахуд бојунларындан асырлармыш. Бу, мәғлубијјәт вә јаралардан горунмаг үчүндүр. Белә көз дашларына әрәбләр, һиндлиләр вә фарслар дәрин инам бәсләјибләр».

Италијада бәд нәзәр саһибләрини хүсуси көзлүкдә кәзмәјә мәчбур едирдиләр.

Тәдгигат көстәрмишдир ки, АБШ-да университет тәләбәләринин 70—90 фаизи бәд нәзәрә инаныр. Чикаго радиостансијасы мәшһур бәднәзәр Финкел һаггында кениш верилиш тәшкил етмишди. Финкел хүсусилә идманчылар арасында кениш шөһрәт газанмышдыр. Куја Финкел һансы идманчыја бахырса, о мүтләг удузачагдыр.

Әслиндә көзүн мүсбәт вә ја мәнфи хасијјәти јохдур. Бәднәзәрә инам инсанлара чох бөјүк зәрәр вурур.

А. Шаигин «Хатирәләрим» әсәриндә дејилир:

«Гәмәр хала дәрдли-дәрдли чаваб верди:

— ...Әр-арвад сәнинлә Сәфи дајы кими олар. Бир-биринизә чан дејиб, чан ешидирсиниз.

Анам күлә-күлә деди:

— Гәмәр бачы, сән аллаһ, елә демә, *көзүн дәјәр».*

И. Әфәндијевин «Сарыкөјнәклә Валеһин нағылы» романында дејилир. «Сиздән нә кизләдим, мән *көз дәјмәк* әһвалатына инанырам. Бунун үчүн нечә дәфә Валеһ мәнә мөвһуматчы дејиб. Јох, мән өзүм бәднәзәр олмасам да, *көз дәјмәкдән* горхурам. Бир дәфә тикинтидә күлмәли бир иш олду. Күллүбәјим хала өз кәндләриндә олан бәднәзәр Шамхалдан данышыб онун кәнддәки бир аты нечә нәзәрләдијини нағыл едирди. Дедим ки, мән дә бәднәзәрдән горхурам. Күллүбәјим хала билирди ки,

дүнјада мәним Валеһдән әзиз адамым јохдур, демәк, *әкәр бәднәзәрдән* горхурамса, анҹаг Валеһә көрә горхурам. Она көрә дә мәнә бир көзмунҹуғу вериб деди:—Буну тик оғланын палтарынын бир јеринә. Мән дә фикирләшдим ки, палтарына тикмәк јахшы дејил. Она көрә дә сапа кечириб истәдим медалјон кими көјнәјинин алтындан салым бојнуна...».

КҮНӘШИН ҮЗҮНДӘ ЛӘКӘ АХТАРМАГ

Башга сөзлә һәр һансы јахшы бир објектдә мүтләг мәнфи ҹәһәтләри, гүсурлары ахтарыб тапмаға ҹәһд көстәрмәк. Бу мә'наны Марк Твен белә ифадә етмишдир: «Алимләр *күнәшдә ләкә тапыб,* бундан севинмәјә башладылар. Бу исә башгасынын гүсурларына, бәдбәхтлијинә севинмәнин мисилсиз нүмунәсидир».

Мәшһур астроном Кеплер 1607-ҹи илдә илк дәфә күнәшдә ләкәләр олдуғуну мүәјјәнләшдирмишди. Бир нечә ил сонра мүхтәлиф алимләр бир-бириндән хәбәрсиз олараг күнәшдә ләкә мүшаһидә етдикләрини е'лан етмишләр. Бунлар һолландијалы Иоһан Голдшмидт, инкилис Горриот вә италјан Галилео Галилеј идиләр. Елм тарихиндә бу кәшф адәтән Галилејин ады илә бағланыр. Галилеј јазырды: *«Күнәшин сәтһиндә бу ләкәләр* арамсыз олараг јараныр вә чох узун вә ја чох гыса мүддәт әрзиндә итир». О заман үчүн бу кәшф бөјүк сенсасија иди. Илаһи, мүгәддәс күнәшдә ләкә тапмышлар! Килсә бу кәшфә кәскин мүгавимәт көстәрмәјә башлады. Бу кәшфдән хәбәр тутан руһани башчысы Галилејә демишди: «Оғлум, Аристотелин әсәрләрини оху, јәгин ки, о ләкә ја сәнин бахдығын боруда, ја да көзүндә имиш».

Башга бир мәнбәдә дејилир: Бир дәфә XVIII әсрин бир мүртәҹе католик профессоруну күнәшдә ләкәләр олдуғуна инандырмаг үчүн телескопа бахмаға дә'вәт етдикдә, о, астроном Кирхерә белә ҹаваб вермишди: «Әбәс ҹәһд көстәрирсән, мәним оғлум. Мән Аристотели ики дәфә башдан-ајаға охумушам, анҹаг күнәшдә ләкәләрин олмасына даир орда һеч бир ишарәјә раст кәлмәмишәм. Демәли, белә ләкәләр мөвҹуд дејилдир».

Г. Галилејдән үч әср сонра—1915-ҹи илдә профессор А. Л. Чижевски сүбут етди ки, күнәшин үзүндәки о ләкәләр јер үзәриндә бүтүн ҹанлыларын һәјатына бу вә ја

башга шәкилдә тә'сир көстәрмәкдәдир. Адәтән күнәшдә ләкәнин мејдана кәлмәси дәһшәтли дәрәчәдә күчлү партлајышла мүшајиәт олунур. Белә партлајышлардан бирини алимләр 1960-чы илин 12 нојабрында мүшаһидә етдиләр. Партлајышдан алты саат сонра күнәш һидрокени атомларындан ибарәт нәһәнк булуд парчалары Јер илә тоггушду. Бу заман һәмин булудун сүр'әти санијәдә 6500 км иди. Јердә нәләр баш вермәмишди? Компасларын әгрәби бир тәрәфдән башга тәрәфә фырланмаға башламышды. Јердә күчлү магнит туфаны бүтүн радиоәлагәни кәсмишди. Учушда олан тәјјарәләр илә нәзарәт стансијаларынын әлагәси позулмушду. Телетајпларын верилишини тә'мин етмәк мүмкүн дејилди. Шималда електрик лампалары туфан заманы олдуғу кими јаныбсөнүрдүләр. Автомобил гәзаларынын сајы чохалмыш, инфаркт оланларын мигдары хејли артмышды. Бу хаотик вәзијјәт бир һәфтәдән артыг давам етмишди.

Һазырда алимләрә мә'лумдур ки, күнәшдәки ләкәләр нисбәт е'тибары илә олдугча ашағы температурун нәтичәсидир. Алимләр һәмин ләкәләрин температуруну өлчмәк үчүн узун мүддәт чалышмалы олмушлар. Нәһајәт, јапон алими М. Маките һәмин ләкәләрин спектрини өјрәнмәклә мүәјјән етмишдир ки, күнәшин бу ләкә олан һиссәләриндә температур Селси илә 2475 дәрәчәдир. Белә температур күнәшин дикәр һиссәләри илә мүгајисәдә сојуг гүтбү хатырладыр: күнәшдә һәрарәтин орта өлчүсү 6000 дәрәчәјә чатыр.

Гурбан Јусифзадә «Күнәш вә инсан» адлы әдәбифәлсәфи очеркиндә јазыр: *«Күнәшин сәтһиндә* гәзәбләнмиш адамын үзүндә олдуғу кими, чохлу гырышыглар, *«ләкәләр»* мүшаһидә олунур. Бу ләкәләр һаггында алимләр чох дүшүнүр вә мүхтәлиф мүлаһизәләр сөјләјирләр: ...Алимләр күнәш «ләкәләринин» вә онларын магнит саһәләринин өлчүләрини дә дүрүстләшдирирләр».

Ифадә әдәби-бәдии дилимиздә мүхтәлиф шәкилләрдә ишләдилир:

Һ. Чавидин «Хәјјам» драмында «Биринчи тәләбә» дејир:

Нә түһафдыр бу *күнәш, бахдыгда*
Көзләр ән кәскин ишыгдан јорулур.
Ләкә вармыш,—дејә Хәјјам онда
Јени шејләр дүшүнүр, доғрумудур?

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Сабир барәсиндә хатиратым» адлы јазысында дејилир: «Нә үчүн дүнја белә гурулубдур ки, *күн ләкәсиз олмур* вә гызылкүл тикансыз битмир?»

С. Вурғунун «Фәрһад вә Ширин» драмында Фәрһад «шөһрәтчин... күнәшин үзүндә ләкә вар дејән» шәхсләри хатырладыр.

Н. Хәзринин «Горујаг севкини» ше'риндә дејилир:

...Үрәјә шубһәдән
Көлкә дүшмәсин.
Әзизим, *Күнәшдә*
Ләкә варса да
Севки күнәшинә
Ләкә дүшмәсин.

Бә'зән бу ифадәдә «күн(әш)» әвәзинә «ај» ишләнир. М. Ибраһимовун «Јахшы адам» пјеси Азәрин бу сөзләри илә башланыр: «Әзиз достлар, үрәјими сизә ачачағам ки, бу башдан һәр шеји биләсиниз вә мәни он дөрд кечәлик ајын да үзүндә ләкәдән башга бир шеј көрмәјән бәдхаһларын сөзүнә көрә јох, ағлынызын, вичданынызын һөкмүнә көрә мүһакимә едәсиниз».

МАЗАНДАРАН ЧАГГАЛЫ

Өзлүјүндә «чаггал» сөзүнүн мәчази мә'насы бир чох мәнфи кејфијјәтләри (горхаглыг, мурдарлыг, икиүзлүлүк, сатгынлыг) тәчәссүм етдирән варлыг демәкдирсә, бу кејфијјәтләр «Мазандаран чаггалы» ифадәсиндә даһа да шиддәтләндирилмиш олур. Ифадә дилимиздә, адәтән, «һамыја ит һүрәр, бизә Мазандаран чаггалы», «Мазандаранда чаггал аз иди, бири дә кәмијлә кәлди» аталар сөзләринин тәркибиндә ишләдилир.

Һәмин ифадәнин мәчази мә'на кәсб едәрәк мәшһурлашмасы «Шаһнамә»дә тәсвир олунан һадисәләрин Шәргдә јајылмасы илә әлагәдардыр. Фирдовсинин өлмәз әсәриндә көстәрилир ки, Мазандаран өлкәсиндә һаким олан Ағ див онун үстүнә кедән Кејкавусу өз гошуну илә бирликдә кор етмишди. Үмумијјәтлә Ағ диви јалныз Рүстәм пәһләван тәкбәтәк дөјүшдә мәғлуб едә билмишди. Рүстәмин кәлмәсинә гәдәр исә Мазандаран вә онун әтрафында күлли мигдарда инсан Ағ дивин әлиндә һә-

лак олмушду, бунлары басдыран да јох иди. Басдырылмајан мејитләр о әтрафын чаггалларына јем олурду. Чаггаллар инсан нә'шләрини јемәклә јашајырдылар. Одур ки, Мазандаран чаггалы ән ијрәнҹ, мурдар чаггал һесаб олунур.

Һ. Ҹавидин «Топал Тејмур» драмында Тејмур дејир: «Мән Ирана ајаг басдым, ән бөјүк ҹәнкавәрләр гаршымда дурмајыб *Мазандаран чаггаллары* кими орманлара гачдылар».

Ә. Һагвердијевин «Тәсәттүри-нисвана даир» мәгаләси белә башлајыр: «Бу ил «Молла Нәсрәддин» журналы чыхды-чыхмады, гәзетләр ағыз-ағыза вериб, кенә бу өврәт мәсәләсини орталыға салыб *Мазандаран чаггаллары* тәк улашдылар».

НУҺУН ӨМРҮ

Башга сөзлә: ән узун өмүр, һамыдан чох јашама.

Рәвајәтә көрә Нуһ пејғәмбәр чох узун өмүр сүрмүшдүр. 50 јашында өзүнү пејғәмбәр е'лан етмиш, 500 јашында оланда Нуһун туфаны баш вермишдир. Куја ҹәмиси 900 вә ја 950 ил (1000 ил) јашамышдыр (Лоғманын үч мин ил јашадығы рәвајәт олунур).

Бә'зи рәвајәтләрдә исә Нуһун 1800 ил өмүр сүрдүјү көстәрилир. Ашыг дејир:

> *Нуһ* да *өмр еләди* мин сәккиз јүз ил,
> Санасан бир кечә, бир ахшам галды.

Әлбәттә, бу рәгәм инандырычы дејилдир. Бурада тарихи вә ја дини долашыглыг вардыр. Нуһдан бәһс едән ән гәдим дини әсәр Библијадыр. Библијада тәгвим һесабы мүасир дөврдәкиндән фәргли олмушдур. Мәсәлән, Библијада көстәрилир ки, Мафусаил 969 ил јашамышдыр. Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, о заманлар тәгвим или бизим бир ајымыза бәрабәр олмушдур вә демәли, бурада мүасир мә'нада 969 ај нәзәрдә тутулмалыдыр ки, бу да 79 ил едәјир. Һәмин һесабла Нуһун 1800 иллик өмрү 150 илә јахын олур. Бу өмүр, јаш мәсәләси башга шәкилдә дә изаһ олуна биләр. Гәдим Бабилистанда ил, гәмәри ај, кечә-күндүз кими башлыча тәгвим ваһидләри

мүасир ваһидләрдән фәргләнирди. Мәсәлән, кечә-күндүз алты һиссәјә (үч кечә нөвбәси, үч күндүз нөвбәси) бөлүнүрдү, өзү дә бир кечә-күндүз он ики саат һесабланырды вә һәр саат отуз дәгигәјә бөлүнүрдү. Бүтүн бунлар 60-лыг сај һесабына ујғун кәлирди. Бу 60-лыг һесаб үсулу Бабилистанда ријазијјат, тәгвим вә астрономијанын әсасыны тәшкил етмишди. (Онлуг, ијирмилик вә с. сај системләри чох сонралар мејдана чыхмышдыр). Һәлә лап гәдим Шумердә һесаблама алтмыш рәгәми үзрә апарылырды: 60, $60^2=3600$, $60^3=216000$ вә с. Демәли, әслиндә Нуһун көстәрилән 900 иллик јашы алты јерә бөлүнмәлидир ки, бу да (900 : 6 = 150) јүз әлли јаш едир.

Мүасир охучу үчүн бу о гәдәр дә бөјүк рәгәм дејилдир. Биз 160, 170, һәтта 180 ил јашамыш адамлар олдуғуну билирик. Лакин гәдимләрдә инсан өмрү чох гыса иди. Мәсәлән, гәдим Јунаныстанда (һабелә Ромада) орта инсан өмрү 29 ил олмушдур. Авропада бу рәгәм XVI әсрдә 21, XVIII әсрдә 26 ил, XIX әсрдә исә 34 миғдарындадыр. Һазырда өлкәмиздә орта инсан өмрү 71 ил һесаб олунур.

Демәли, орта инсан өмрүнүн чох ашағы олдуғу гәдим вә ән гәдим заманларда 150 иллик өмүр чох узун өмүр, һәтта сон һәдд һесаб едилә биләрди. «Шаһнамә»дә Рүстәмин өмрү 600 ил һесаб олунур. Зөһһак исә мин ил шаһлыг етмишмиш.

Узунөмүрлүлүк ичтимаи һәјат тәрзи, чоғрафи шәраит, фәрди-психи хүсусијјәтләр, нәсл вә с. илә әлагәдар ола биләр.

Академик А. А. Богомолетс «Һәјатын узадылмасы» китабында јазыр: «1654-чү илин 31 ијулунда кардинал д'Арманјак күчәдән кечәркән 80 јашлы гочанын ағладығыны көрүр. Нә үчүн ағладығыны сорушан кардинала гоча дејир ки, атасы ону дөјмүшдүр. Тәәччүбләнмиш кардинал онун атасыны көрмәк истәјир. Она 113 јашлы бир гочаны нишан верирләр. Гоча исә кардинала оғлуну дөјмәсинин сәбәбини белә изаһ едир ки, о, бабасынын јанындан сајмазјана кечмиш, она еһтирам көстәрмәмишдир. Мә'лум олур ки, бабанын јашы 143 имиш».

Оғул, ата-бабанын (нәслин) узунөмүрлүлүјү илә әлагәдар мүхтәлиф рәвајәт вә ләтифәләр халг ичәрисиндә кениш јајылмышдыр.

ОВГАТЫ ТӘЛХ ОЛМАГ

Башга сөзлә: кефи, әһвалы позулмаг.

Ифадәнин чох мүхтәлиф вариантлары вардыр: овгатына (өвгатына//кефинә//әһвалына//дамағына//саггалына) соған доғрамаг//чыртмаг.

«Овгат» әрәб сөзү олуб, әслиндә вахт, дөвр демәкдир. (Бу сөз әдәби дилимиздә дә һәмин мә'нада ишләнмишдир. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадә јазырды: «Әксәр овгат авам јахшыја дејир пис, писә дејир јахшы»).

Тәлх исә фарсҹадыр, ачы демәкдир. Көрүндүјү кими, бу изаһат илә ифадәнин мә'насы ачылмыр.

Мә'лум олур ки, бу тәркибдәки «овгат» сөзү мүасир дилимиз үчүн архаикләшән «өфкә» сөзүнүн халг етимолокијасынын тә'сири илә јаранмыш вариантдыр. Өфкә вахтилә ҹијәр вә бунунла әлагәдар әһвал-руһијјә мә'насында ишләнмишдир. Мә'лумдур ки, әввәлләр дилләрин ибтидаи, инкишаф етмәмиш дөврләриндә мүҹәррәд анлајышлар конкрет мә'налы сөзләрин мәҹазиләшмәси јолу илә ифадә едилирди. Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, мүҹәррәд гәзәб, һиддәт анлајышы «өд» сөзү илә (өдү партламаг, ағзына кәлмәк), горху, дәһшәт анлајышы «үрәк» сөзү илә (үрәји партламаг), мәрһәмәт, севки анлајышы «гара ҹијәр» («бағрынын башы») сөзү илә, әһвал-руһијјә анлајышы «өфкә» (ағ ҹијәр) сөзү илә ифадә едилмишдир. Бу сөзүн «өфкә» илә әлагәси «овгаты гарышмағ» ифадәсиндә даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

М. Ә. Сабирин «Гочалыгдан шикајәт» сатирасында дејилир:

> Саггал ағарыб, бел бүкүлүб, динмә филани.
> *Өвгатым олуб тәлх.*

Н. Б. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасында Әбдүррәһман бәј дејир: «Арвад, мән сәни инҹидирәм? Мән сәни сөјләдирәм? Мән сәнин *овгатыны тәлх* еләјирәм, јохса сән мәним?».

С. Рәһимов «Пиргулунун күркү» повестиндә јазыр: «Һејкәл өкүз итәндән сонра бели әјилән, *овгаты гарышан* — Пиргулу ичәридән өскүрә-өскүрә гәддини дартыб дүзәлтди, өну сүзән арвад-ушаға тохтахлыг вериб деди».

Өфкә һәм дә ачы//ачыг мә'насы дашымышдыр. Демәли, өфкәсини тәлх етмәк онсуз да ачысы//ачығы оланы бир дә ачыламаг мә'насына кәлир.

Овгатына соған доғрамаг//чыртмаг ифадәси дә һәмин мә'на илә әлагәдардыр: ачысы оланы бир дә ачыламаг («Кефинә соған доғрамаг» сонралар, өзү дә аналоқија јолу илә мејдана кәлмишдир).

С. Рәһимов «Күлән балыг» әсәриндә јазмышдыр: «Бир күн кәлди ки, кефи көк, дамағы чағ падшаһын *овгатына* чох ачы бир *соған чыртылды»*.

М. Ибраһимовун «Мәһәббәт» пјесиндә Маһир дејир: «Манаф, *овгатым* јаман *харабдыр,* гој охусун, кефим бәлкә ачыла».

Габилин «Нәсими» поемасында Ничат дејир:

Чох да кефинизә, *дамағыныза*
Соған доғрамадым мән билә-билә.

Һ. Сејидбәјли вә И. Гасымовун «Узаг саһилләрдә», романында дејилир: «Көрүнүр, *овгатларына* јаман *соған доғрајыб»*.

Ч. Әлибәјовун «Һәјатын өзү» романында белә бир диалог вардыр: «— Адамын тоју бир дәфә олур.

— Бир дәфә олур ки, *овгатына соған доғрајырыг да»*.

Ә. Һачызадәнин «Тәјјарә көлкәси» романында дејилир: «Јохса профессор өз «севимли тәләбәсинин» бу севинчинә зәһәр гатмағ, онун јухусуз кечәләри баһасына баша кәлмиш бу *нәш'әсинә соған доғрамаг* истәјирди».

Ашағыдакы репликалар Б. Бајрамовун «Фәһлә гардаш» романындандыр: «— Мән өлүм, *саггалыма соған доғрама,* нечә варса, әсиркәмә, даныш». «— *Дамағына соған доғрамаг* истәмирәм, достум». «— Истәјирдинсә, онун *овгатына соған чыртасан...* һәр һансы ағачдан бир јарпаг салдырмаг кифајәт едәрди».

Г. Закирин «Мирзә Фәтәли Ахундова» ше'риндә дејилир:

О ки олмалыјды олду, *саггалә*
Дәхи доғрамасын соған, сарымсаг.

ОҒУЛ БЕЛДӘН, ӘР ЕЛДӘН

Ифадәнин там шәкли «Оғул белдән, әр елдән, вај гардаш дәрди» шәклиндәдир.

Әсасән шифаһи данышыг дилиндә вә бә'зи диалектләрдә ишләнән бу ифадәнин илкин шәклини бәрпа етмәк

чох чәтиндир. Дилимиздә «Оғул әлә дүшәр, гардаш јох» аталар сөзү вардыр. Г. Г. Чәфәров ифадәнин белә бир вариантыны ишләтмишдир: «Әр елдән кәлиб, оғул белдән кәлиб, һарај өз атам оғлу!» («Советская тюркология», 1974, № 3, с. 26).

Көстәрмәк лазымдыр ки, әрәб дилиндә белә бир аталар сөзү вардыр: الجوز موجود و الابن مولود و الاخ مفقود

Әл-чауз маучуд ва-л-ибну маулуд ва-л-әху мәфгуд (Гоча әр мөвчуддур, оғул достумдур, гардаш итмишдир).

Бу мәшһур ифадәнин јаранмасы Һеродотун көстәрдији белә бир һадисә илә әлагәдардыр.

Иран шаһы I Дара шүбһәләндији Интафренеси (һакимијјәти јаланчы Смердисдән алмагда Дараја көмәк етмиш 7 нәфәрдән бири) бүтүн јахын адамлары илә бирликдә һәбс едиб, е'дам чәзасына мәһкум етмишди. Интафренесин арвады сараја кәлиб өз уғурсуз талејиндән шикајәтләнир вә ағлајырды. Нәһајәт, Даранын она јазығы кәлир вә тутуланлардан јалныз бирини онун хаһиши илә азад едәчәјини сөјләјир. Гадын фикирләшдикдән сонра дејир: «Әкәр һөкмдар бир нәфәрин һәјатыны мәнә бағышлајырса, мән гардашымы азад етмәји хаһиш едирәм». Чавабдан һејрәтләнмиш Дара сорушур ки, нәјә көрә сән анчаг гардашынын гајғысына галырсан? Ахы, о, сәнә оғулларын гәдәр јахын дејил, әрин гәдәр әзиз дејилдир? Гадын дејир: «Аллаһ гојса мәним башга әрим ола биләр, јенә дүнјаја ушаг кәтирә биләрәм. Лакин гардаш тапа билмәрәм. Чүнки нә атам сағдыр, нә дә анам».

М. Сүлејмановун «Зирвәләрдә» романында дејилир:

«Узун гыш кечәси јарыдан кечмишди. Гәсәбәдәки евләрин бириндән гопан фәрјад араја чөкмүш дәрин сүкуту позду.

Әри елдән тапарам
Өвлады белдән тапарам,
Гардашы һардан тапарам.

Ағы дејән мејити штолнидән тапылмыш монтјорун бачысы иди».

Фикрәт Садыг «Бачы-гардаш нағылы» ше'риндә тәсвир едир ки, шаһ чәзаја мәһкум олан үч нәфәрдән бирини бағышлајачағыны вә'д етдикдә:

Гадын бахды һәсрәт-һәсрәт алыша-јана,
(Каһ гардаша, каһ әринә, каһ да оғлуна).
Нејләсин о, кими сечсин, кими, бир анлыг,
Булудланмыш көзләринә чөкдү гаранлыг.

Арвад сусду, ана сусду; ајрылды бачы,
Һандан-һана гаранлыгдан сыјрылды бачы.
«Бу әримдир, бу оғлумдур, гардашым һаны?
Әр елдәндир, оғул белдән, гардаш аманы!»

Вагиф Мусанын «Бир саат Сәлми гарынын јанында» һекајәсиндә Сәлми дејир: «Чох гејрәтли, намуслу гардаш иди гардашым. Һитлер әлимдән алды ону. Гардаш дејәндә бурнумун учу көјнәјир. Валлаһ, гардаш әрдән дә, баладан да әзизди.

Сөзүмүн бирини гојум, бирини данышым. Дејирләр, гәдим заманәдә ата, оғул, бир дә атанын гајны падшаһа гаршы чох пис иш көрүрләр. Падшаһ бунларын үчүнү дә өлүмә мәһкум еләјир. Е'дам мәчлиси гурулур. Онларын үчүнү дә кәтирирләр «Рүсвајчылар» мејданына ки, чәми мәхлугатын көзләри габағында боғазларына ип кечириб, е'дам еләсинләр. Бу дәм әринин, көзүнүн ағыгарасы аман-заман оғлунун вә гардашынын асылдығыны ешидән гадын гача-гача кәлир һәмин јерә, ачыр башындан чаршабы, атыр падшаһын ајагларынын алтына ки, јалварырам сәнә, кеч онларын күнаһындан, азад елә онлары. Падшаһ рәһмдил имиш, гадына јазығы кәлиб дејир: «Бу үч нәфәрдән бирини сеч! Һамысыны азад еләјә билмәрәм. Чүнки чох ағыр чинајәт ишләдибләр». Гадын гардашыны сечир. Падшаһ сорушур: «Нә үчүн аман-заман оғлуну, ја әрини сечмәдин, гардашыны сечдин?» Гадын чаваб вериб дејир: «Падшаһ сағ олсун, мән әр дә тапа биләрәм, оғул да тапа биләрәм, амма һеч вә'дә гардаш тапа билмәрәм!» Падшаһ фикрә кедир, сонра онун гардашынын һесабына әрини дә, оғлуну да азад еләјир...».

ӨКҮЗ ӨЛДҮРҮБ, АДЫ ҮСТҮНДӘН КӨТҮРМӘК

Бу ифадә гәдим бир адәтин изини өзүндә әкс етдирир.

Инсан һәјатында үч кечид дөврү вардыр: ушаглыг, јеткинлик вә гочалыг. Һәр дөврлә әлагәдар, мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф ајинләр ичра едилир, ән'әнәләр јарадылыб нәсилдән-нәслә өтүрүлүр. Һәмин дөврләр ичәрисиндә икинчи (јеткинлик) дөвр чох мүһүмдүр. Чүнки бу дөврдә инсан өз чәмијјәтинин бәрабәрһүгуглу үзвү ола билир.

Гәдим гәбилә гурулушу заманы инсан јалныз јеткинлијә чатдыгдан сонра гәбиләнин сирләринә, тәчрүбәсинә бәләд ола биләрди. Оғлан, јахуд гыз јетишиб евләнмә јашына чатдыгда гәбиләнин адәт-ән'әнәсини өјрәниб она риајәт етмәли иди. Оғланын мәрдлији, дөзүмлүлүјү одла, силаһла, ач галмагла јохланылырды.

Јеткинлијә чатмаг јени инсан олмаг демәк иди. Әввәлки ушаг өлмүш һесаб едилир, кәнч исә дирилмиш, јениләшмиш гәбилә үзвү сајылырды. Кәнчләр имтаһандан чыхарылыр, мүәјјән үзвү кәсилиб атылырды ки, әслиндә сүннәт дә бу адәтлә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Ушаг өлмүш сајылырдыса, онун ады да өлмүш сајылырды, кәнч исә башга јени адла гәбиләјә дахил едилирди. Одур ки, һәр кәсин ушаглыг ады илә кәнчлик ады мүхтәлиф олурду. Ад алмаг әслиндә һәмин јени кәнчлик адыны алмаг демәк иди. Бу ады алмаг исә о гәдәр дә асан дејилди. Түрк халгларында кәнчлик адыны алмаг үчүн мүтләг гәһрәманлыг көстәрмәк лазым кәлирди, чох вахт мејданда гызмыш өкүзлә тәкбәтәк дөјүш тәләб олунурду.

Гәдим јунанларда илк атлет ојунлары Критдә јајылмышды. Бу ојунлар «өкүз ојуну» адланырды. Ерамыздан әввәл 1500-чү илдә Кносс сарајында чәкилмиш мәшһур бир рәсм әсәри шәрти олараг «Акробат вә өкүз» адландырылмышдыр. Мүтәхәссисләр бу таблонун сәнәткарлыг бахымындан Гојја вә ја Пикассо сәнәтиндән ашағы сәвијјәли олмадығыны сөјләјирләр. Бурада һүчума кечән өкүз вә онун үстүндән тулланан акробат тәсвир олунур. Өкүзлә дөјүш, өзү дә јумругла тәкбәтәк өкүзүн гаршысына мејдана чыхма гәдим јунанларда ән мараглы вә севимли идман нөвләриндән һесаб олунурду.

Гәдим түрк гәбиләләриндә ушаглыгда биринчи, јеткинләшдикдә икинчи, мүәјјән вәзифә саһиби олдугда үчүнчү адла танынырдылар.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында ушаглыг адыны үстүндән көтүрмәк, јени ад алмаг үчүн кәнчләрин игидлик көстәрмәси адәтләри һаггында чохлу мә'лумат вардыр. Мәсәлән, Дирсә ханын оғлу бөјүк бир мејданда хүсуси олараг бәсләниб гызмыш буға илә вурушур вә ону өлдүрүр. Јалныз бундан сонра Дәдә Горгуд она ад верир вә атасына дејир: «Бајындыр ханын ағ мејданында бу оғлан чәнк етмишдир. Бир буға өлдүрмүш. Сәнин оғлун ады Буғач (хан) олсун».

Белә һалларда өлдүрүлмүш һејванын (өкүз, буға вә с.) әти бишириләр, тәнтәнәли гонаглыг вериләрди. Бу гонаглыг әввәлки адын унудулмасы, шәхсин јени ад алмасы шәрәфинә тәшкил олунарды.

Заман кечдикчә бу адәт дә дәјишилмәјә башлады. Һәр кәс ки, өз адыны дәјишдирмәк истәди, өкүз кәсмәли, гонаглыг вермәли олурду. Нәһајәт, бә'зи ләгәбләри өз үзәриндән көтүрмәк истәјәнләр дә дост-таныша, чамаата гонаглыг вермәјә борчлу идиләр. Бунунла әлагәдар, халг арасында мәзәли әһвалатлар, рәвајәтләр дә нәгл олунур. Белә ки, өкүз кәсилиб гонаглыг вериләндән сонра да һәмин шәхсин әввәлки ады (ләгәби) чох вахт унудулмур, ону јенә һәмин адла чағырырдылар. Бурадан да «Өкүз өлдүрмәклә ады үстүндән көтүрмәк олмаз» аталар сөзү мејдана чыхмышдыр.

Б. Бајрамовун «Мән ки көзәл дејилдим» повестиндә Гәндабын дүшүнчәләри белә тәсвир едилир: «Өз-өзүмү данлајырдым: «Кәнд јериндә јахшы дејибләр ки, *өкүзү өлдүрмәклә ады үстүндән көтүрмәк олмаз.* Чыртданам, һәмишә дә чыртдан олараг галачағам».

ӨЛМӘК ИСТӘЈИРСӘН, КЕТ МАЗАНДАРАНА

Хәзәр дәнизинин чәнуб саһилләриндә јерләшмиш Мазандаран өлкәси кечилмәз мешәләр вә дағлар илә әһатә едилмиш мәшһур јердир. Һавасы рүтубәтли вә јағмурлудур. Торпағы мүнбит, мејвәси болдур. Орта әсрләрдә Тәбәристан (гәдим јунан мәнбәләриндә «тапир» вә ја «тапур» сөзү илә әлагәләндириләрәк Тапуристан кими гејд олунурду) адланан бу јер хүсусән јаделлиләр үчүн алынмасы чәтин олан бир истеһкам иди (Гәдим тарих китабларында Тәбәристан каһ Мазандаранын шәргинә, каһ чәнуб-шәргинә, каһ да бүтүн Мазандарана дејилирди).

Мазандаран әрәбләрин ислам динини јајмаг үчүн апардыглары мүһарибәләрдә өз мүстәгиллијини горујуб сахлаја билмишди. Һөкумәт мәркәзиндән узаглығы, халгын истиглалијјәт вә азадлыгсевәр олмасы башга јерләрә нисбәтән бу әлчатмаз јерләри ислам һәрәкатына экс чыханлар үчүн бир истинадкаһа чевирмишди. Шәргдән мөһкәм сәдләр вә истеһкамларла әһатә олунмуш Мазандаран анчаг јүзиллик мүбаризәдән сонра әрәбләрә

табе едилмишди. Узун мүддәт Азәрбајчандакы мәшһур Бабәк һәрәкатына гошулараг Аббасиләр сүлаләсинә гаршы ачыг чыхыш етмишдир. Одур ки, Азәрбајчанда олдуғу кими Мазандаранда да ислам дини ән гүввәтли əксһәрәката мә'руз галмышды. Мазандаран үстүнә кедән гошунлар һәмишә мәғлуб оларды. Чох горхулу јер кими тәсәввүр едилән Мазандаран гәдимдән бәри каһ «дивләр өлкәси», каһ «ағ дивин мәканы» вә с. шәкилдә адландырылмышдыр. Тарихи әфсанәләрә көрә («Шаһнамә»дә тәсвир едилдији кими) Кејкавус мөвгејинин бәрклији, әһалисинин мәтанәт вә чәсарәтлилији илә мәшһур олан Мазандарана гошун чәкмиш, лакин орада әсир дүшмүш вә јалныз Рүстәм Зал тәрәфиндән әсирликдән хилас едилмишди. «Авеста»да «мазан дивләри»ндән бәһс олунур ки, бунун да Мазандаран олдуғу еһтимал едилир.

М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә (1857) јазмышдыр: «Дөрдүнчү отағын диварларында «Шаһнамә»дә јазылан Иранын гәдим пәһләванларынын вә Мазандаран дивләринин сурәти јазылмышды ки, бир-бирләрилә чәнк едирдиләр».

Р. Әлизадәнин «Әнчир гурусу» һекајәсиндә белә бир диалог вардыр: «— Мәрдәкана санаторијаја кедирәм.— Сәфалы јердир, иллаһ дәниз гырағы! Пәһ-пәһ, чимирсән дәниздә, јејирсән балыг кабабыны, ичирсән «Садыллы»ны, «Мәдрәсәли»ни, кәлиб узанырсан бағда гараағачын көлкәсиндә, гурурсан магнитафону, Зејнәб вамла охујур сәнинчүн!.. Аләмдир! *Өлмәк истәјирсән, кет Мазандарана»*.

ӨЛҮБ ӨЛҮМДӘН ГУРТАРМАГ

Ифадә мәчази мә'нада чох ағыр хәстәлик, әзры кечирмәк, изтираб чәкмәк, бәрк һәјәчанланмаг мә'насында вә бә'зән дә «өлүб өлүмдән гајытмаг» шәклиндә ишләдилир.

Гәдим һинд абидәси мәшһур «Кәлилә вә Димнә»дә тәсвир едилән белә бир әфсанә илә бағлыдыр: сәфәрә чыхан бир тачирдән аилә үзвләринин һәрәси бир шеј алыб кәтирмәсини хаһиш едир. Гәфәсдә сахланан тутугушу һеч нә истәмир, јалныз өз туту јолдашларына салам көндәрир. Тачир мешәдә тутулара раст кәлиб, евдәки гушдан онлара салам јетирир. Бу заман гушлардан бири

накәһан јерә јыхылыб чырпынмаға башлајыр вә нәһајәт, өлүр. Бунлары көрән тачир евә гајытдыгдан сонра бу әһвалаты евдәки тутуја нәгл едир. Әһвалаты ешидән кими евдәки гуш да гәфәсдә бир аз чырпыныб, гәфләтән көзләрини јумур вә һәрәкәтсиз галыр. Тачир ону өлмүш билиб, гәфәсдән чөлә атдыгда гуш һаваја галхыб јолдашларынын јанына учмаға башлајыр. Тачир баша дүшүр ки, мешәдәки туту өзүнү өлүлүјә вурмагла («өлүб»), хилас олмаг («өлүмдән гуртармаг») јолуну көстәрирмиш.

Бу мисалдан Низами, Хагани, Руми, Сә'ди, Чами вә с. кими бөјүк сәнәткарлар истифадә етмишләр.

Ә. Хаганинин «Өз вәзијјәтимдән шикајәт» ше'риндә һәмин һадисәјә ишарә илә дејилир:

> Мән *өлүб* гуртаран тути кими, аһ,
> Нәһајәт, *өлүмә кәтирдим пәнаһ.*

Н. Кәнчәви јазмышдыр:

> Ибрәтдә көз јуман о тутијә бах
> Ки, *«өлдү», гәфәсдән гуртарды* анчаг.

Бу әһвалат Моллаји Руминин «Мәснәви»синдә хүсусилә тә'сирли тәсвир олунмушдур.

Н. Б. Вәзировун «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» комедијасында Фатма ханым дејир: «Бу кечә сабаһа кими мән титрәтмишәм, *өлүб-өлүб өлүмләрдән гајытмышам* вә инди башымы тәрпәдә билмирәм».

Меһди Һүсејнин «Гара дашлар» романында дејилир ки, Бакыда јашајан оғлу Таһирин хәстәләнмәси хәбәрини кәнддә нисбәтән кеч ешидән «Күлсәнәм ики әлини зәрблә башына чырпды.—Вај, күл мәним башыма, ушаг *өлүб-өлүмдән гајыдыб,* амма мән башы батмышын һеч нәдән хәбәри јохдур».

ПАМБЫГ БӘЈИ

Истеһза илә: јаланчы бәј, әсилсиз бәј (әслиндә јохсул олуб, өзүнү нә олурса-олсун имтијазлы синифләрә дахил етмәјә чалышан адамлар һаггында ишләдилир). Ејни мә'нада «гуру бәј» ифадәси вардыр.

Тарихдән мә'лум олдуғу үзрә, 1864-чү илдә АБШ-да

вәтәндаш мүһарибәси башлајыр. Бунунла әлагәдар Америкадан Русијаја памбыг ихрачаты азалыр. Чыхылмаз вәзијјәтдә галан Рус империјасы Азәрбајчанда памбыг истеһсалыны артырмаға мәчбур олур. Рус чарлығынын бир сыра игтисади күзәштләри сајәсиндә Азәрбајчанын памбыг истеһсалы илә мәшғул олан бир сыра кәндлиләри (әсасән голчомаглар вә мүлкәдарлар) варланмаға башлајыр вә бәјлик рүтбәси алырдылар. Һәлә 1846-чы илин декабрында I Николајын рескрипти (јазылы фәрманы) е'лан олунмушду. Бу фәрмана көрә Азәрбајчанын әсилзадәләри (бәј, хан, аға нәсилләри) рус дворјанлары илә ејни һүгуга малик һесаб едилирди. Бу гәрара әсасән биринчи вә икинчи Рус—Иран мүһарибәләри дөврүндә бәјләрин, ханларын әлләриндән алынмыш имтијазлары бәрпа олунмаға башлајыр. Бу гәрардан истифадә едән бә'зи јерли варлылар комиссијалара пул басмагла өзләринә бәјлик рүтбәси алырдылар. О дөврдә памбыг иши илә мәшғул оланларын кәлири чох олдуғундан, бәјлик рүтбәсини әсасән онлар ала билирдиләр. Ифадәнин истеһзалы мә'насы да бурадан јаранмышдыр.

Һәр кәс адыны бәјлик дәфтәринә салдырмаға чалышырды вә дилимиздә ишләнән «бәј дәфтәри», «ара гарышыр, дәфтәр итир» кими ифадәләр дә бунунла әлагәдардыр.

1866-чы илдә Тифлис, Бакы, Јереван вә Шушада бәј комиссијалары тә'сис олунур. Бунлар «али мүсәлман силки» нүмајәндәләрини мүәјјән етмәли идиләр. Бу заман бәј-хан силкинин нүмајәндәләри ичәрисиндә бир чанланма јаранырды. Өзүндәнбәјләр, јаланчы бәјләр чохалмаға башламышды. Бунлар о шәхсләр иди ки, мүхтәлиф ганунсуз јолларла—рүшвәт вә танышлыгла «али силкә» дүшмәјә чалышыр вә буна наил олурдулар.

Ч. Әлибәјовун «Һәјатын өзү» романында дејилир:

«Гарабағын памбыг бәјләриндән бири гәссабдан әт алырмыш. Һәр дәфә дә үстүнә ган сычрамасын дејә кәнарда дуруб әмр едирмиш: «Әјә, мијантәјиндән вер, сыға габырғасын доғра...». Дөвран дәјишиб: «Бәјин вары әлиндән чыхыб. Гәссаб көрүб ки, кәфрәм јорғана бүрүнмүш бир киши әсә-әсә дүканын габағында синәсини пиштахтаја сөјкәјиб. Гәссаб сорушуб: «Нурулла бәј дејилсән? Нијә титрәјирсән?» Бәј дә өзүнү сындырмајыб: «Ти... трә... јир... әм... дә... ча... ны... ны... да алырам».

Б. Бајрамовун «Чыдыр дүзү» романында дејилир:

«Фајтонларда силиндрли, бухара папаглы, сүртүклү, вәзнә-чухалы, саатынын, пенснесинин гызыл зәнчири јахасына тахылмыш, бахышы да, отурушу да тох-әдалы тичарәт, мағаза саһибләри, *памбыг бәјләри* кәзирдиләр».

ПӘНЧШӘНБӘНИН НӨГТӘЛӘРИНИ ГОЈУРДУМ

Бөјүк мүтәфәккир, атеист-материалист философ Мирзә Фәтәли Ахундов һәлә өз сағлығында чох мәшһур олмуш вә онун һаггында бир сыра ләтифәләр јаранмышды. Бу ләтифәләрдән бири беләдир: «Мирзә Фәтәли диванханадан евинә мүәјјән вахтда гајытмазмыш. Каһ чох тез кәләрмиш, каһ да һеч ахшама гәдәр кәлмәзмиш. Бир күн арвады бундан гәти сөз алыр ки, бундан сонра вахтында кәлиб наһар етсин. Бир нечә мүддәт Мирзә Фәтәли һәр күн саат дөрддә кәлир. Бир күн јенә өз вахтында кәлиб чыхмыр. Евә кирән кими арвадын мәзәммәтинин габағыны алмаг үчүн дејир: «Бу дәфә мәни бағышла, чүнки *пәнчшәнбәнин нөгтәләрини гојурдум,* она көрә јубандым» («Ингилаб вә мәдәнијјәт» журналы, 1928, № 3, сәһ. 18).

«Јени јол» гәзетиндә (18. XI. 1923) Мозалан имзасы илә кетмиш «Дәкиләм» мәгаләсиндә дејилирди: «Демәк мән бу тәзә һүруфатын тәрәфдары һеч вәчһилә ола билмәрәм.

Амма дүнән аз галмышды ки, бу истәкли јазымдан, көһнә һүруфатдан инчијәм вә ону көтүрүб туллајам чәһәннәмин диб бучағына: дүнән бир кағыз јазырдым, өзүм дә бәрк јорулмушдум, јаза-јаза пәнчшәнбә پنجشبه сөзүнә раст кәлдим вә бу сөзү јазандан сонра башладым нөгтәләрини гојмаға, бирини гојдум, икисини гојдум, үчүнү гојдум, дөрдүнү гојдум, һәлә һарасыды, һәлә көр нечәси галыр: پنجشنبه

Ајшы тулла кетсин чәһәннәмә-кора!..»

САГГАЛЫМ ЈОХДУР, СӨЗҮМ ӨТМҮР

Ифадә кинајә илә «мәним сөзүм кечмир, мәнә гулаг асмырлар» мә'насында ишләнир.

Көркәмли тәдгигатчы-филолог Јусиф Вәзир Чәмәнзә-

минли бу ифадә һаггында мараглы мә'лумат вермишдир: «Сагғалын Шәргдә мүәјјән бир ролу олдуғу мә'лумдур. «Сагғалым јохдур, сөзүм өтмүр», «Сагғала салам вермирсән»,—дејирләр. Демәли, сагғал һөрмәт вә бөјүклүјүн рәмзидир. Одур ки, Шәргдә руһаниләр, мө'тәбәр затлар сагғал дашыјырлар вә сагғалын сәлигәли олмасына ајрыча әһәмијјәт верирләр. Халг нүмајәндәләринә «ағсаггал» дејирләр. Бунлардан башга, сагғал әтрафында бир чох адәтләр дә вар. Мәсәлән, гәдим Әфганыстанда падшаһдан ричасы олан бир шәхс диләјини сөјләмәздән падшаһын сагғалындан јапышармыш. Бурада сагғал бир «әдаләт гапысы» кими тәләгги олунармыш. Бизим «сагғал алтындан кечмә»дә, шүбһәсиз ки, тарихи бир адәт илә мәрбут имиш. Бу күн о адәт гејб олубса да, үнваны дурур вә мүәјјән мә'нада ишләнир».

Ә. Һачызадәнин «Тәјјарә көлкәси» романында дејилир: «— Көрдүн, киши? *Сагғалым јох иди, сөзүм өтмүрдү,*—дејә Хатын сәсини башына атыб кәнарда дајанараг папирос чәкән әринин үстүнә чымхырды:—Мән дејән олду, олмады?»

Ј. В. Чәмәнзәминлинин көстәрдији «сагғал алтындан кечмәк» адәтинин изләри дилимиздә јашајыр вә бу ифадә мәчазиләшәрәк мүәјјән васитә илә әлә алмаг, һүснрәғбәтини газанмаг мә'насы кәсб етмишдир. Бу ифадә илә әлагәдар һабелә «бығ алтындан кечмәк», «бығ јағы вермәк», «сагғал тәрпәтмәк», «әлини сагғалына узатмаг», «сагғалындан (әтәјиндән) тутмаг», «сагғала салам вермәк//вермәмәк», «әли әтәјиндә олмаг» вә с. кими чохлу тәркибләр формалашмышдыр.

Ч. Әлибәјовун «Сынаг» романында Рәшидин дүшүнчәләри белә верилир: «Инсан дејил? О да јемәк истәјәчәк дә. Тәзә сәдрин дә бир *сагғалынын алтындан кечмәк* пис олмаз».

Ә. Вәлијевин «Дөрд нәфәр» һекајәсиндә Кәсәкли дејир: «Јерини мөһкәмләндирмәк истәјирсәнсә, кәрәк јухарыдакыларын *сагғалынын алтындан кечиб* бығ јағы, јә'ни чиб хәрчлији верәсән».

Шәхсин сагғалындан, чох-чох сонралар исә әтәјиндән тутмагла («Әл мәним, әтәк сәнин») истәјини, хаһишини билдирмә, ифадәетмә адәти бир сыра халглар ичәрисиндә кениш јајылмыш вә узун мүддәт давам етмишдир. Һомерин «Одиссеја»сындан мә'лум олур ки, «сагғал тәрпәтмәк» адәти гәдим јунанларда да мөвчуд олмушдур.

Гәдим Јунаныстанда мүхатибин чәнәсинә—саггалына тохунмагла мүәјјән хаһиши, арзуну ифадә етмә адәти вар иди.

Г. Хәлиловун «Өмрүн баһары» романында дејилир: «Бу Рушәддинин *әли* јухарыларда *кимин әтәјиндәдир?»*

Дилимиздә даһа бир сыра тәркибләр һәмин ифадә илә бағлыдыр. М. Фүзули јазмышдыр:

Чәкмә дамән вәһм едиб үфтадәләрдән, рәһм гыл,
Көјләрә ачылмасын *әлләр* ки, *даманындадыр.*

САЧЫ УЗУН СУРАЈ ХАНЫМ, БОЈНУ УЗУН БУРАЈ ХАНЫМ

Бу образлы ифадә мәшһур ушаг нағылындан јајылмышдыр. Һәмин нағылда дејилир ки, сичана әрә кетмиш дозангурду бир дәфә су чухуруна дүшүб боғулмаға башлајыр. Бу заман јолдан атлылар кечирмиш. Боғулмагда олан дозангурду ше'рлә онлара дејир ки, хан евинә кедиб Сичан бәјә онун вәзијјәтини хәбәр версинләр. Атлылара мүрачиәтлә дедији бу ше'рдә о өзүнү сачы узун, бојну узун сөзләри илә сәчијјәләндирир.

Фиридунбәј Көчәрлинин «Балалара һәдијјә» китабчасында «Пыспыса ханым вә Сичан бәј (Дозангурду Дүзхатун вә Сичан Солуб бәј)» адлы нағылда «Дәвә изи дәрин көлә» дүшүб боғулмагда олан Дозангурду атлылара дејир:

Кедин дејин сичан бәјә,
Бөркү дәлик Солуб бәјә.
Сачы узун, сарај ханым,
Дону узун, дарај ханым...

Бурада сач—сарај ханым, дон—дарај ханымла (аллитерасија принсипинә әсасән) әлагәләндирилмишдир.

А. Шаигин һәмин мөвзуда јаздығы «Тыг-тыг ханым» мәнзум нағылында дозангурду дејир:

Тарап-туруп атлылар,
Атлары ганадлылар!
Хан евинә кедәрсиз,
Сичан бәјә дејәрсиз,
Сачы узун Сурај ханым,
Бојну узун Бурај ханым
Дүшүбдү су чухуруна,
Тез өзүнү јетир она!

Бурада сач—Сурај ханым, бојун—Бурај ханымла (јенә дә аллитерасија принсипинә әсасән) әлагәләндирилмишдир.

Мә'лум олур ки, гәдим түрк дилләриндә *сурај//сарај* сөзү узанмаг, узун мә'насында ишләнмишдир. *Бурај* исә гочаг, чәсур, икид, сәрт мә'насы билдирмишдир. Диггәт едиләрсә, бу сөзләрин «Дәдә Горгуд» дастанларында ишләнән Бурла хатун вә Селчан хатунла әлагәси нәзәрә чарпар. Гәдим шаманизм инамына көрә, Бурај аллаһлардан биринин ады олмушдур. Бурај-тојон шаманлара тә'лим верән, јералты дүнјада јашајан әфсанәви мәхлуглардан биринин ады олмушдур.

«Дәдә Горгуд» дастанларында «Боју узун Бурла хатун», «Сары донлу Селчан хатун» ифадәләри дәфәләрлә ишләдилмишдир. Мараглыдыр ки, мүасир бәдии дилимиздә дә Бурла хатун вә Селчан хатун адлары јанашы, мүвази ишләдилир.

Хәлил Рзанын «Султан-Һејдәр јајлағында» ше'риндә дејилир:

Алгыш доғмалығын сачдығы әтрә,
Гәлбимдә оду вар мин хатиратын.
Узаг бир чадырдан гајмаг кәтирән
Ја Бурла хатынды, ја Селчан хатын.

СӘҺӘРИН КӨЗҮ

Бу ифадәнин биринчи тәрәфи «сәһәрин» әвәзинә «сабаһын», «сүбһүн», «кечәнин», «күнүн» сөзләри дә ишләдилир.

Бир сыра гәдим халгларда инсанларын бәдән үзвләринин ады һәм дә харичи алəм, тәбиәт һадисәләринин ады кими ишләнилирди. Мәсәлән, бә'зи дилләрдә «баш» вә «көј» мәфһумлары ејни сөз илә ифадә едилирди ки, бунун изләри мүхтәлиф әфсанәләрдә галмагдадыр. Гәдим јунанлар белә күман едирдиләр ки, көјү (сәманы) Атлант өз башында сахлајыр.

Гәдим һинд вә јунан мифолокијасында да күнәш көз илә гаршылашдырылырды. Бу гаршылашдырма мүгајисә ишиндә күн илә көзүн харичи бәнзәрлији (һәр икиси ишыг верир, даирәвидир, көрүр) әсасында мә'на интигалы әсас алынырды. Бир сыра халгларда (малајлар) күнәш көз илә ејниләшдирилир, күн көзә бәрабәр туту-

лур. Сонралар бу ејнилик өз јерини мүгајисәјә верир, күн илә көз ејни һесаб олунмур, бәлкә мүгајисә едилир, инди «күн-көз»дән, «күнүн көзү»ндән данышылыр. Кечәнин көзү, сүбһүн көзү ифадәләри исә аналокија үзрә мејдана кәлмишдир.

Академик С. И. Вавилов «Көз вә Күнәш» әсәриндә јазыр: «Күнәши өјрәнмәдән көзү анламаг олмаз. Әксинә, күнәшин хүсусијјәтләринә әсасланмагла үмуми шәкилдә нәзәри олараг көзүн хүсусијјәтләрини гејд етмәк олар... Буна көрәдир ки, шаирин сөзләри илә десәк көз күнәшлидир».

«...Көз илә Күнәшин мүгајисә едилмәси инсан нәсли тарихи гәдәр ғәдимдир. Бу мүгајисәнин мәнбәји елм дејилдир.»

Бир сыра гәдим дилләрдә «күнәш», «ај» вә «көз» мәфһумлары ејни сөз илә ифадә едилирди. Күнәш әслиндә күндүзүн көзү һесаб едилирди. Гәдим мисирлиләрин зәннинчә, ај илә күн аллаһ Амон-Ранын сағ вә сол көзләридир. Чинлиләрдә көз вә күнәш анлајышлары бир үмуми һероглиф илә әкс етдирилир, күнәш вә ај көјүн көзләри һесаб олунурду.

Гәдим һиндлиләрин әгидәсинә көрә, күнәш Митранын көзүдүр. Башга әфсанәјә көрә о, Пурушанын көзүндән чыхмышдыр.

«Авеста»да күнәш хејир аллаһы Һөрмүздүн көзүдүр. Бу инамын галығы дилимиздәки «көз», «көј», «күн» сөзләринин лингвистик тәһлилиндә дә өзүнү көстәрир. Бу сөзләрин көкү *кө-//кү-* ејни олмушдур. Сәһәрин көзү күнәшин рәмзи олан Һөрмүздүн көзү, күнәшин көзү демәкдир.

С. Рәһимов «Гошгар гызы» романында јазыр: «*Сәһәрин көзү ачылчаг,* өтән кечә Чинар шәһәрин истифадәјә верилән мәдәнијјәт сарајынын јахынлығында баш верән ганлы һадисә бу евдән о евә, бу күчәдән о күчәјә, бу мејдандан о мејдана чох тез заманда јајылды».

М. Ибраһимов «Јени ишыглар» мәгаләсиндә јазыр: «*Сәһәрин көзү јени чыртлајанда* биз тәјјарәнин балача пәнчәрәсиндән бу сәһралара, бу гәрибә шәһәрә бахырдыг».

Тејмур Елчинин «Гоча трамвајчы» һекајәсиндә арвад әринә дејир: «— Ај киши, сәнинләјәм, ахы. *Субһүн көзү ачылмамышдан һара белә?»*.

СИЧАН ДА ДӘМИР ЧЕЈНӘРМИШ

Бир шәхсин бу вә ја дикәр габилијјәтинә шүбһә илә јанашдыгда һәмин ифадә ришхәнд, әлә салма мәгамында кинајәли тәрздә ишләдилир. Ифадә халг арасында чох ишләкдир.

Шәргдә чох мәшһур олан вә әсли гәдим һинд рәвајәтләриндән ибарәт олан «Тутинамә»дән јајылмыш бу ифадәнин јаранмасы ашағыдакы әһвалат илә бағлыдыр: башга вилајәтләрә сәјаһәт етмәк истәјән бир тачирин чохлу дәмири вар иди. О бу дәмирләри тачирләрин рәисинә сахламаг үчүн верир вә сәјаһәтә чыхыр. Лакин гајыдыб кәләндән сонра дәмирини истәдикдә тачирбашы чаваб верир ки, сәнин дәмирләрини сичанлар јемишләр.

Тачир бир сөз демир. Бир мүддәтдән сонра исә тачирбашынын оғлуну оғурлајыб мағарада кизләдир. Атасына исә дејир ки, сәнин оғлуну гартал (гырғы) апарды. Атасы инанмыр ки, гартал (гырғы) ушағы апара билсин. Онда тачир дејир: «Бир јердә ки, сичан дәмири чејнәјиб јејә, орада гартал (гырғы) нәинки ушағы, һәтта фили дә апара биләр».

Шәргдә чох мәшһур олан бу әһвалатын даһа гәдим варианты «Кәлилә вә Димнә»дә өзүнү көстәрир.

Н. Кәнчәви бу һадисәјә ишарә илә јазырды:

Дәмир јејә сичан, инанма әбәс
Гырғы ушаглары апара билмәз.

СҮМҮЈҮНҮ ИТ СҮМҮЈҮҢӘ ЧАЛАМАГ

Башга сөзлә: арзу олунмајан аилә илә гоһум олмаг, хоша кәлмәјән аилә үзвү илә евләнмәк.

Ифадә чох гәдим адәтләрин изләрини өзүндә јашадыр. Атәшпәрәстликлә әлагәдар, өлән адамлары мүгәддәс торпаға басдырыб торпағы инсан әти илә мурдарламаг олмазды. Өлүнү дамхалара гојурдулар ки, орада гушлар өлүнүн әтини јејир, галан сүмүкләри исә бир јерә јығырдылар. Һәр гәбилә вә ја тајфанын өзү үчүн хүсуси дамхасы оларды ки, өлүләри о дамхаја апарардылар. Дикәр тәрәфдән гәбиләнин үзвләри мүтләг башга гәбилә үзвләри илә евләнмәли вә сон нәтичәдә кәләчәкдә сүмүкләрин бир-биринә гарышмасына (гәбиләјә

кәлән һәр кәс өләндә сүмүкләри үмуми дамхаја көтүрүлүрдү) баис олмалы иди. Беләликлә, гәбилә үзвү башга гәбиләдән евләнмәклә ики гәбиләнин сүмүјүнү бир-биринә чаламыш олурду. Бунунла белә, гәдимдә һәр гәбилә үзвү јалныз өз гәбиләдашларыны ән јахшы, әсл «адам» һесаб едирди.

Тарихдән мә'лумдур ки, V әсрдә гәдим түрк дилиндә данышан 500 аилә Ордосдан кәләрәк Алтај дағларынын чәнуб әтәкләриндә мәскән салмышлар. Орада исә јерли халг да түркдилли иди. Одур ки, кәлмәләрлә јерлиләрин дили тез бир вахтда гајнајыб-гарышырды. Лакин һәлә узун мүддәт онларын арасында гәбилә ајры-сечкилији давам етмишди. Кәлмә 500 Ашин аиләси өзләрини күбар һесаб едир, јерлиләри гара чамаат сајырдылар. Әсилзадәләр ағ сүмүкләрини халгын гара сүмүјүнә гатмамаг үчүн күбар гызларын гара чамаатдан оланлара әрә кетмәсини гадаған етмишдиләр.

Үмумијјәтлә, гәбиләни бирләшдирән, тәмсил едән сүмүк гәдимдә чох јүксәк гијмәтләндирилирди. Мүгајисә ет: Сүдлә кәлән сүмүклә чыхар. Әти мәним, сүмүјү сәнин. Сүмүјүнә кими јан(дыр)маг. Сүмүк Сүлејман олса, сүд дә баһадыр кәрәк.

И. Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» романында Күлнисә дејир: «Мән оғул доғмамышам ки, *сүмүјүмү һәр итин-гурдун сүмүјүнә чалајым*... Кафир гызы! Елә бил кишини овсунлајыб, дилини-ағзыны бағлајыб».

Ч. Әлибәјовун «Сынаг» романында Гонча арвад дејир: «Мәним о мадарым да кедиб илишиб онун гызына. *Сүмүјүнү ит сүмүјүнә чаламаг* истәјир. Һа дедим ки, а бала, Манаф кимиләрдән узаг ол, олмады. Деди варса да Наиләди, јохса да».

«Сүмүк» әвәзинә бә'зән «ган» ишләнир.

С. Рәһманын «Дириләр» комедијасында Кәблә Мухтар оғлу Әлибалаја дејир: «О авара дајына охшадығын күн дағылајды. *Чаладым ганымы ит ганына*».

XI әсрдә оғузларда гәбилә вә тајфа бөлмәләри бәј, оба, көк адланырды. М. Кашгаридән мә'лум олур ки, о заманлар «бој» сөзү «тајфа» мә'насында ишләнирди. «Оба» вә «көк» сөзләри исә гәбилә анлајышыны билдирирди. Оғузлар бир-бирини көрәндә, ән әввәл, һансы боја вә көкә мәнсуб олдуғуну сорушардылар. «Оба» сөзү монголча «обог»дан олуб «ган гоһумларынын сәчијјәви бирлији, иттифагы» иди. Оба дахилиндә евләнмәк гада-

ған иди (екзогамија). Ган интигамы әсас јер тутурду. Мүхтәлиф мигдарда обаларын бирләшмәси ојмаг адланырды.

XI—XIII әсрләрдә гәбилә дахилиндә «уруг» гоһумлуг бөлкүсү дә вар иди. Уруглар адәтән бу вә ја дикәр сүмүјә дахил иди. Ашағы тәбәгәләр, садә адамлар «гара сүмүк», јухары тәбәгәләр исә «ағ сүмүк» нүмајәндәләри һесаб олунурдулар. Даһа бөјүк тајфа бирләшмәләри, иттифаглары «ел» һесаб едилирди. Елин тәркибиндә бојлар, обалар, ојмаглар вә уруглар мөвчуд олурду. «Ел» сөзү халг, дөвләт мә'насына кәлир. Елин башчысы «елхан», «елбашы» адланырды.

ТОЈДАН СОНРА НАҒАРА

Башга сөзлә: јериндә, вахтында көрүлмәјән иш, һәрәкәт, һадисә.

Мүасир дилимиздә мотивләшмәјән, дахили формасы ајдын олмајан ифадәләрдән бири дә «Тојдан сонра нағара» ифадәсидир. Әслиндә бу халг ифадәсиндә «мағар» сөзү ишләнмәлидир. Бир сыра диалектләрдә «мағар» тојун әсас һиссәси гуртарандан сонра башланан вә адәтән сәһәрә кими давам едән шәнлик мәчлисинә дејилир. Јухарыдакы ифадәнин бүтөв шәклини «бәрпа» етсәк, сөзүн мә'насы да ајдынлашар, бүтөвлүкдә ифадәнин мотивләшдији дә мә'лум олар: «Тојдан сонра мағара хош кәлдин Бајрам аға» (*Мағар//магар* сөзү «гонаглыг» мә'насында бир сыра түрк дилләриндә ишләнмәкдәдир).

Р. Һәмзәтовун «Мәним Дағыстаным» әсәринин дилимизә тәрчүмәсиндә дејилир: «Һәрдән кәнара чәкилиб, јаздыгларыма аралыдан тамаша едәндә көрүрәм ки, тојдан сонра мағара кәлмиш адамын күнүнә дүшмүшәм».

Бунунла белә ифадә «тојдан сонра нағара» шәклиндә даһа кениш мигјасда јајылмышдыр. Мараглыдыр ки, башга дилләрә дә (мәсәлән, фарс дилинә) бу шәкилдә кечмишдир.

«Мағар» сөзү мүасир дилимиздә тәкчә тојла әлагәдар олмајыб һәр чүр јығынчағы билдирир.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында дејилир: «Дәфн мәрасиминдән сонра гурулмуш ири мағарда хејрат верилди. Хан мағарын баш тәрәфиндә әјләшмишди: сакит иди, көрүнүр јемәкдән сонра јатыб

динчәлмишди. Мағарын ортасына тирмә салыныб үстүнә 32 чүз гојулмушду».

Ә. Вәлијевин «Самовар түстүләнир» повестиндә дејилир: «Сәһәрдән дилимә һеч нә дәјмәдијиндән башым ағрыјырды. Һәјәтдә *мағар дүзәлдиб* еһсан верирдиләр».

Ә. Һачызадәнин «Тәјјарә көлкәси» романында белә бир диалог вардыр:

«— Бу саат елә вахт итирмәдән эризә јаз, сәнә бир ај е'замијјәт верәк, кет Тифлисә.

— Бир ај чох олар профессор. Јубилејә аз галыр, ондан китабы чап елэтдирмәк лазымдыр. Јохса *тојдан сонра нағара* мәсәләси *кими*... ләззәти олмаз».

УЛДУЗУ ПАРЛАМАГ

Һабелә «улдузу үзүнә күлмәк», «улдузу хошбәхт олмаг» вә с. ифадәләр образлы шәкилдә сәадәтә чатмаг, хошбәхт олмаг мә'насында ишләнир.

Гәдимдә, хүсусилә орта әсрләрдә кениш шөһрәт тапмыш астролокија (јаланчы нүчум елми) «елми» өз еһкамларыны једди сәјјарә вә он ики бүрч әсасында гурмушду. Гәмәрә («гәмәр» әрәбчә «ај» демәкдир) олан узаглыг дәрәчәсинә көрә сәјјарәләр белә сыраланырды. Зүһәл, Мүштәри, Мәррих, Шәмс, Зөһрә, Утарид, Гәмәр. Көјдә күнәш даирәсинин бөлүнмүш олдуғу он ики гисмин һәр бири «бүрч» һесаб едилирди. Бүрчләр бунлардыр: Һәмәл (гузу) бүрчү, Сур (Өкүз) бүрчү, Чөвза (Екизләр) бүрчү, Сәрәтан (Хәрчәнк) бүрчү, Әзра (Сүнбүлә) бүрчү, Әсәд (Аслан) бүрчү, Мизан (Тәрәзи) бүрчү, Әгрәб бүрчү, Каман бүрчү, Бөјүк ајы бүрчү, Кичик ајы бүрчү, Әждаһа бүрчү.

Күнәш вә ајдан башга бүтүн галан көј чисимләри, халг данышыг дилиндә фәргләндирилмәјиб, үмуми «улдуз» сөзү илә ифадә едилир.

Астролокија елминә көрә инсан вә һејванлар, битки вә минераллар бу улдузларла әлагәдар олуб, онларын тә'сири алтындадыр, һәр биринин рәнки вә хүсусијјәтләри башгаларындан фәргләнән улдузлар јер үзәриндәки бүтүн варлыгларын һиссијјатына, тәбиәтинә, сағламлығына, давранышына тә'сир көстәрир, һәр бир шәхс дә мүәјјән бир улдузун тә'сири илә доғулур, јашајыр вә бу тә'сирлә әлагәдар хошбәхт вә ја бәдбәхт олур, јахшы

вә ја пис адам олур вә с. Дилдә вә әдәбијјатда һәмин инамын изләри чох кениш јајылмышдыр.

Индинин өзүндә дә капиталист өлкәләриндә астрологлар улдуз фаллары һазырлајыр, бу елмә аид журналлар, бүллетенләр бурахырлар.

С. Вурғунун «Ајкүн» поемасында дејилир:

Карван-карван көјдән улдузлар көчүр,
Өз бәхтинә һәр кәс бир *үлкәр* сечир...

Л. И. Брежневин «Хам торпаг» әсәриндә дејилир: «Гардаш республикалар кәһкәшанында *Газахыстанын улдузу* инди даһа парлаг *ишыг сачыр»*.

ФӘЛСӘФӘ ДАШЫ (ИКСИР)

Орта әсрләрдә дүнјанын бир чох өлкәләриндә сүн'и јолла гызыл вә күмүш алмаг үчүн бөјүк чидд-чәһдләр көстәрилмишдир. Һәр шејдән әввәл гызыл вә күмүшү башга металлардан дүзәлтмәк мәгсәди илә хүсуси бир маддә, иксир әлдә олунмалы иди. Буна көрә алимләр әсрләр боју инадкарлыгла чалышмыш вә үмумијјәтлә, бу саһәдә апарылан тәдгигатлар нәтичәсиндә кимја елми јаранмышдыр. «Елми-кимја» илә мәшғул оланлара шәргдә «күруһи әһли-каф» дејилирди.

«Кимја» әрәб сөзү олуб, әслән ким (һәм) хем сөзүндәндир. Сөзүн гејд олунан сон варианты «Мисир» (вә ја «торпаг») мә'насына кәлир. Кимја елминин әсаслары гәдим Мисирдә мејдана кәлмишдир.

Әввәлләр кимја шејләрин бир-биринә чеврилмәси һаггында фантастик тәсәввүрләри ифадә едирди. Кимјакәрләрин сон вә јеканә мәгсәди дикәр металлары гызыла чевирмәк иди. Кимјакәрләр иксири (јунанчадан олан бу сөз ксерос, јә'ни «гуру» сөзүндәндир) гуру тоз, тәмиз, саф овунту шәклиндә тәсәввүр едирдиләр. Авропада һәмин е'чазкар маддәјә «еликсир» вә ја «фәлсәфә дашы» ады верилмишди.

Иксир мүхтәлиф маддәләрдән (ган, гыл, јумурта, нәчис) истеһсал едиләрмиш. Бу маддәләр бәрк даш үстүндә мөһкәм әзиләр, лазыми тәркибә гатылар, гурумаг үчүн күн алтына вә ја ода јахын бир јерә гојуләрмыш. Нәтичәдә әлдә едилән маддә иксир олармыш ки, буну

одда эридилән күмүшә гатдыгда гызыл алмаг, мис вә ја галаја гатдыгда күмүш алмаг мүмкүн имиш.

Бу арзуја, фантастик хәјала чатмаг мүмкүн олмадыса да, һәр һалда мүхтәлиф шејләри әзмәк, әритмәк, гарышдырмаг, алынан нәтичәләри јохламаг, тутушдурмаг вә с. нәтичәсиндә һәгиги елм—кимја елми мејдана чыхды.

Рус дилиндә мүвафиг ифадәнин калка едилмәси илә дүзәлдилмиш «фәлсәфә дашы» ифадәси дилимиздә гәдимдән бәри ишләнән «иксир» мә'насындадыр. Лүғәтләрдә «иксир» (вә ја «фәлсәфә дашы») «орта әср кимјакәрләринин тәсәввүрүнчә бүтүн металлары гызыла чевирә билән, һәмчинин бүтүн хәстәликләри куја сағалдан е'чазкар маддә, даш шәклиндә тәфсир едилир.

Худу Мәммәдов «Гоша ганад» әсәриндә јазыр: «Кимјакәрләр *«фәлсәфә дашы»* ахтара-ахтара кимјаны нә гәдәр зәнкинләшдирдиләр... онлары јолундан дөнмәјә гојмајан, ахтарыш әзмини күчләндирән вә ганадландыран е'чазкар, әфсанәви *«фәлсәфә дашы»* арзусу иди.

Чәлал Мәммәдовун «Нуранә» киноповестиндә белә бир диалог вардыр: «Сулдуз. Нуранә ханым, кечмишдә кимјакәрләр *фәлсәфә дашы* олдуғуну күман едирдиләр.

Маһнур. Фәлсәфә дашы нәдир, ај Сулдуз? Сәндән дә сөзләр чыхыр һа!..

Сулдуз. Дејирләр куја о елә бир дашдыр ки, һансы метала сүртсән, ону гызыла чевирәр».

ХАНДАН КӘЛМИШ НӨКӘР

Ифадәнин там шәкли «Хандан кәлмиш нөкәрәм, динмә, дишләрини төкәрәм» шәклиндәдир.

Аталар сөзү һесаб едилән бу ифадәнин тәркибиндә ишләнән «нөкәр» сөзү мүасир мә'нада дејил, тарихән там башга мә'нада чыхыш едир.

«Дәдә Горгуд» дастанларында нөкәр гәбиләдә дөјүшчү кими хидмәт едән азад адамдыр. Нөкәрләр гәһрәманларын ән јахын адамлары, онун силаһ достларыдыр. Онлар бәјләри горујур, арха һесаб олунурдулар. Бәјләр онлара «ешим, јолдашым» дејә мүрачиәт едирләр. Онларын һөрмәти, нүфузу бөјүк иди вә бәјләр онларла һесаблашмаға мәчбур олурдулар.

Рәшидәддинә көрә XI әсрдә Сәлчуг гвардијасында сечмә кәнчләрдән ибарәт хидмәт дәстәси—һәрби дәстә

јалныз нөкәрләрдән тәшкил олунурду. Гарагојунлуларда да нөкәрләр һәрбичиләр иди.

Сонралар феодал һакимләринин силаһлы дәстә башчыларына нөкәр дејилирди.

Кастилија кралы III Һенрих Тејмурләнкин сарајына Рјуи Һонзалес де Клавихо адлы бир нәфәри елчи көндәрмишди. О, вәтәнә гајыдандан сонра «1403—1406-чы илләрдә Сәмәргәнддә Тејмур сарајына сәјаһәтин күндәлији» әсәрини јазараг, хан нөкәрләринин әһалинин башына ачдығы олмазын мүсибәтләри әтрафлы тәсвир етмишдир. Монголлар белә гајда гојмушдулар ки, нөкәрләр һәр һансы шәһәрә, кәндә дахил олан кими онлара вә онларла кәләнләрә, онларын атларына дәрһал бол јемәк верилмәли иди. Кечә-күндүз онлары вә онларын шејләрини горумаг лазым кәлирди.

Һәр һансы јашајыш мәнтәгәсиндә нөкәрләр илк гаршыја чыхан адамдан о јерин һакиминин евинин јерини сорушурдулар. Һәмин шәхсин башындакы чалманы ачыр, чалманын бир учуну онун боғазына долајыр, рәисин евини нишан верәнә гәдәр атын далынча сүрүјә-сүрүјә, ағач вә гырмачла дөјә-дөјә апарырдылар.

Чамаат онлары узагдан көрчәк ханын нөкәри олдугларыны дујур вә гачмаға үз гојурдулар. Елә көтүрүлүрдүләр ки, санки ким исә онлары далдан говур. Һәр кәс күчә-базардан малыны јығышдырыб әкилирди. «Нөкәр» адыны ешидән кими евләрдә кизләниб гапылары бағлајырдылар. «Нөкәр» сөзү кәләндә гара күнләрин башландығыны баша дүшүрдүләр.

Монгол сөзү олан «нөкәр//нөкүр» әслиндә «дост» демәкдир. Көнүллү сурәтдә хидмәтә дахил олан нөкәр әслиндә (илк дөврләрдә) чох сәрбәст вә мүстәгил иди. Одур ки, гәдимләрдә һәтта аристократлар да нөкәр («дост») олмаға чох һәвәслә разылыг верирдиләр. Зәнкин валидејнләр дә ушагларыны лап көрпәликдән киминсә нөкәри һесаб етмәклә фәхр едирдиләр. Сон дөврләрә гәдәр белә бир һал давам едиб кәлмишдир ки, оғлан ушағынын валидејнләри өз оғуллары һаггында «нөкәриндир», «нөкәрчәндир» демәклә фәхр етмишләр.

Тәдричән нөкәрләр һәрби хидмәтдән әлавә ағаларынын әмри илә дикәр ишләрлә дә мәшғул олмаға башлајырлар: сырф тәсәррүфат ишләриндә чалышыр, овда көмәкчи олур, балыг овуна кедир, евә одун һазырлајыр, о бири ев хидмәтчиләри илә јанашы хырда ев ишләринә дә көмәк едирдиләр. Нөкәрләр ән чох чапар, гасид вәзифәсини јеринә јетирирдиләр.

ХОРУЗ БАНЛАМАСА САБАҺ АЧЫЛМАЗ?

Дилимиздә «гызыл хоруз», «әршин хорузу» ифадәләри хорузун тотем, мүгәддәс варлыг һесаб едилдији дөврүн галыгларындан башга бир шеј дејилдир.

Инсанлар ән гәдимләрдән заман өлчүләринә (күн, һәфтә, ај, ил, әср, ера) диггәт јетирмәјә башламышлар. Бизим кечә-күндүз адландырдығымыз ијирми дөрд саатлыг заманы мүхтәлиф халглар мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф шәкилләрдә гијмәтләндирмишләр. Бу мүддәт һарадан башлајыб һарада битир? Гәдим Бабилистанда вә Мисирдә, Јунаныстанда вә Ромада күнүн башланмасы (башланғычы) күнәшин чыхмасындан һесабланырды (Күн чыхандан күн чыхана бир кечә-күндүз һесаб олунурду). Гәдим јәһудиләр исә күнүн мүддәтини бир кечәдән башга кечәјә гәдәр олан заман узунлуғу кими гәбул етмишдиләр. Гәдим зәрдүштиләр дә күнү күнәшин чыхмасындан һесаблајырдылар.

Әрәбшүнас О. Г. Керасимовун көстәрдијинә көрә, мүасир дөврдә дә бә'зи әрәб өлкәләриндә (Оман вә с.) күнүн башланмасы сәһәр саат алтыдан һесабланыр. Одур ки, саат сәккиз онларын вахты илә саат ики демәкдир. Харичи аләмлә үнсијјәт нәтичәсиндә бу көһнә һесаблама системи ләғв олунур. Мәсәлән, Сәудијјә Әрәбистанында 1967-чи илдән һәмин системдән әл чәкмишләр.

Вахтилә Түркијәдә дә күнүн башланмасы кечәјарысындан дејил, сүбһдән (сүбһ намазындан) һесабланырды. Тәхминән алты саат фәрг едирди. Түркијәдә республика гуруландан сонра (1923) күнүн башланғычы кечәјарыдан гәбул олунмушдур.

Гәдим јунанлар (Һомер, Һесиод вә с.) кечәнин әзәли, әбәди олдуғуну вә күндүзү сонралар доғдуғуну көстәрмишдиләр. Демәли, кечә-күндүз//күн//сутка кечәдән башланыр.

Күнүн мүхтәлиф һиссәләрини (сәһәр, күнорта, ахшамүстү, ахшам, кечә, кечә јарысы вә с.) һәр халг бир бириндән фәргли тәрздә адландырыр вә бунлары мүәјјән әламәтләрә көрә тә'јин едирдиләр. Шәргдә бу һиссәләр чох заман хорузун банламасы әсасында мүәјјәнләшдирилирди. Хүсусилә кечәнин мүхтәлиф вахтлары (саатлары, һовурлары) хоруз баны илә гејд едилирди («Хорузун биринчи баны», «хорузун үчүнчү баны» вә с. кими ифадәләр дилимиздә чох ишләдилирди). Вахтилә рома-

лылар Јерусәлимә кәләндә орада кечәнин мүхтәлиф саатларынын хоруз баны илә әлагәдар мүәјјәнләшдирилдијинин шаһиди олмушдулар. Чох-чох сонралар инсанлар узун мүддәтли тәҹрүбә әсасында мүәјјәнләшдирдиләр ки, хоруз баны әсасында күнүн һиссәләрә бөлүнмәси сәһвдир вә өзүнү доғрулда билмир. Олсун ки, бурада дин хадимләринин дә ролу аз дејилдир (онлар күнүн мүхтәлиф һиссәләрини азан васитәси илә е'лан едирдиләр).

Хорузун банламасы илә сәһәрин ачылмасы, күнүн чыхмасы арасында әлагәнин тарихи чох гәдимдир.

Түрк дилләриндә «хоруз» сөзүнүн һороз//кораз//гораз//гаруз//каруз//хоруз вә с. вариантлары вардыр. Бир сыра гәдим халгларда хоруз күнәш илаһәси вә ја күнәшин оғлу һесаб едилирди. «Күн» вә «хоруз» сөзләринин көкү ејни гу//го//һо үнсүрүндән ибарәтдир. Гәдим иранлылар, гәдим славјанлар вә бә'зи түрк халглары арасында күнәш оғлу хоруз култу кениш јајылмышды. Ејни го//һо үнсүрү году//коду (году-году//көду-көду//куду-куду) сөзүндә өзүнү көстәрир. «Году» сөзү фарсча «худа», түркчә «һуда» сөзләри илә әлагәдардыр. Һәр икиси күнәш илаһәсинин адыдыр. Тәсадүфи дејил ки, Јусиф Вәзирин дедији кими, году әслиндә күнәшин бәнзәјиши, онун тимсалы шәклиндә дүзәлдилирмиш. Годунун гадын шәклиндә олдуғуну да ирәли сүрүрләр. Гәдим инсан еләкүман едирди ки, гадын күнәши тәмсил едир.

Гәдим Һинд-Авропа халглары хорузу да һәјат рәмзи, дирилик, јашајыш рәмзи, күнәш илаһәси һесаб едирдиләр. Она көрә ки, о банламасы илә күнәши һәр кәсдән әввәл гаршылајыр, саламлајыр. Зәрдүшт дининә көрә илаһи гүввәләри тәмсил едән ики варлыгдан бири — Һөрмүзд адәтән гырғы башлы вә хоруз (бә'зән дә гартал) ганадлы шәкилдә тәсвир вә тәсәввүр олунур. Күнәш аллаһы Һөрмүздүн хоруз шәклиндә тәсәввүр едилмәси хорузун өз баны илә Әһримәнин гошунларыны (мәнфи руһлары, шәр гүввәләри) говмасына әсасланырды.

Демәк лазымдыр ки, гәдим дөврләрдә ән мүхтәлиф халглар мүхтәлиф гушлары күнәш аллаһы һесаб едирдиләр: гарғаны (Америка һиндулары), өрдәји (евенкләр), газы (алтајлар), гарталы (јакутлар), гагараны (бурјатлар) вә с. Мараглыдыр ки, ән гәдим Мисир, Бабил вә Иран абидәләриндә күнәш адәтән ганадлы шәкилдә экс едилирди.

«Авеста»ја **көрә јер, көј,** сулар **вә көјдәки һәр шеј** гуш јумуртасы шәклиндәдир. Јери јухарыдан (үстдән) вә ашағыдан (алтдан) әһатә едән көј јумурта шәклиндә, көјүн дахилиндә (ичиндә) олан Јер исә јумуртанын сарысы кимидир. Күнәш аллаһы Һөрмүзд өзү дә јумуртадан чыхыб.

Тәдгигатчылар көстәрирләр ки, гәдим Мисирдә әнтәр мејмун да күнәши көрәндә сәс чыхардығы үчүн, јә'ни күнәши биринчи гаршыладығы үчүн мүгәддәс һесаб едилирди.

Гәдим **славјанларда күнәш аллаһы Хорс** адланыр онлар бә'зән күн әвәзинә Хорс сөзүнү ишләдирдиләр.

Мәшһур «Игор полку дастаны»нда Хорс күнәш аллаһы һесаб едилир. Көстәрилир ки, хорузлар банлајан кими, бөјүк аллаһ Хорс (күнәш) јер үзүнә чыхан кими, гаранлыг руһлары арадан чыхыр, тотем-гурд чәкилиб кедир.

Ј. В. Чәмәнзәминли «Халг әдәбијјатынын тәһлили» мәгаләсиндә јазмышдыр: «Хоруз олмаса сабаһ ачылмаз» дејирләр. Бу аталар сөзүнү анламаг үчүн хорузун гәдим тарихдә **ојнадығы ролу билмәлијик. Зәрдүштләрдә** «пәридар» адланан хоруз мүгәддәс кими тәләгги олунур, чүнки **ишығын вә күндүзүн зүһуруну халга хәбәр верир.** Хоруз ишыг аллаһы Һүрмүздүн күруһундан сајылыр».

Јухарыдакы ифадә әсасында сонралар мүхтәлиф рәвајәтләр үјдурулмушдур.

Јазычы С. Дағлынын «О хоруз бир даһа банламаз» фелјетонунда дејилир: «Бир кәндхуданын гарт бир хорузу вармыш. О, һәр сәһәр банлајар вә кәнди јухудан ојадармыш. Кәнхуда да «хидмәт» мүгабилиндә әһалидән хүсуси верки алармыш. Күја бу *хоруз банламасајмыш* кәнддә *сәһәр ачылмајачагмыш».*

ҺӘР КӘСИН ӨЗ ЈЕРИ ВАР

Мүасир дилимиздә әсасән мәчази мә'нада ишләнән бу ифадәнин һәгиги мә'насы реал һәјат фактларына мувафиг олмушдур.

Гәдим оғузлар тәнтәнәли јығынчагларда мүәјјән низам илә отурардылар. Һөрмәтиндән, дәрәчәсиндән асылы олараг адамлар һөкмдарын сағында вә солунда, мәчлисин јухары вә ја ашағы башында әјләшмәли идиләр.

«Һәр кәсин өз јери вар», «бөјүјүн бөјүк јери вар, кичијин кичик» ифадәләри бу адәт илә әлагәдар мејдана кәлмишдир.

С. Бородинин «Илдырым Бәјазид» романында дејилир: «Тејмурун монгол ханларындан мәнимсәдији вә өз сәлтәнәтиндә лап чохдан тәтбиг етдији гајда һөкмдарын һүзурунда һәр кәсин јерини дүзкүн мүәјјән едирди. Ајын өз әтрафында дөврәләнән һаләси кими, һамы тахтын әтрафына топлашмалы иди. Јенә һәмин гајдаја әмәл олунурду.

Пејғәмбәрин варисләри, газылар, үләмалар, мө'мин ваиз вә ә'јан-әшрәфләр тахтын сағ тәрәфиндә отурурдулар.

Сәркәрдәләр, әмирләр, ханлар, онминбашылар, рүтбәјә көрә һәрби гајдада әмәл едәрәк сол тәрәфдә әјләширдиләр.

Диванбәјиләр, мүшавирәнин сәдрләри вә вәзирләр Тејмурла үзбәүз, онларын архасында исә ајры-ајры мәмләкәтләрин һакимләри вә задәканлар өз јерләрини тутурдулар.

Көстәрдији шүчаәтә көрә, баһадыр, икид адыны алмыш, вурушларда өз һүнәрилә танынмыш, өз гәһрәманлығы илә шөһрәтләнмиш дөјүшчүләр тахтын архасында һөкмдарын сағ чијни, сүвари дәстәләринин сәркәрдәләри исә онун сол чијни сәмтиндә әјләширдиләр. Һәмишә габагда кедән гошунларын сәркәрдәсинә исә тахтын лап өнүндә јер верирдиләр.

Көзәтчи барласларын башчысы тахтла үзбәүз дајанырды.

Тејмурун јанында һагг-әдаләт ахтармаға кәлмиш адамлар исә гурултај иштиракчыларынын архасында сол тәрәфдә гәрар тутурдулар.

Дөјүшчүләр вә нөкәрләр онлара тапшырылмыш јерләрдә динмәз-сөјләмәз дајанмышдылар. Онларын һәмин јерләри нә тәрк етмәјә, нә дә дәјишмәјә ихтијары чатмырды».

ҺӘР КӘС ЈҮЗ ИЛ ЈАШАМАСА, КҮНАҺ ОНУН ӨЗҮНДӘДИР

Ифадә Осман Сарывәллинин «Күнаһ онун өзүндәдир» адлы ше'риндән јајылмыш вә дилләр әзбәри олмушдур. Ше'рин сон бәнди беләдир:

Кеч әлинә алма әса,
Јетмишиндә батма јаса,
Һәр ким јүз ил јашамаса,
Күнаһ онун өзүндәдир.

Меһди Һүсејнин «Гара дашлар» романында белә бир тәсвир верилмишдир: «Бизим Һәбиб... данышдыгча сәдәф кими ағ дишләри көрүнүрдү. Һәмишә дә ејни ифадәни тәкрар еләмәкдән зөвг алырды: «Һәр ким јүзәчән јашамаса, күнаһ онун өзүндәдир».

Журналист Б. Әсәдов «Беш милјонунчу» мәгаләсиндә јазыр: «Бизим гочалар вахтлары чатан кими пенсијаја бурахылыр, дөвләт тәрәфиндән һәр чүр јардым алырлар. Ушаглар көрпә евләриндә, бағчаларда тәрбијә олунур, сағлам вә күмраһ бөјүјүрләр. Шаир демишкән белә јердә

Һәр-ким јүз ил јашамаса,
Күнаһ онун өзүндәдир».

Гылман Илкин јазычы Әли Вәлијевин 75 иллији мүнасибәтилә јаздығы «Бир инсан өмрү...» адлы мәгаләсиндә белә дејир: «75 јаш! Јетмиш беш баһардыр бу, јетмиш беш гыш. Әсрин үч чәрәјидир бу өмүр. Јүз ил инсан өмрүнүн зирвәсидирсә, бир чәрәк галыр бу зирвәјә. Анчаг ким тә'јин еләјиб бу зирвәни, һардан көтүрүлүб бу ме'јар? Осман Сарывәллими? Ким ки, *јүзү јашамады, күнаһ онун өзүндәдир*. Јох, Осман, јүз ил инсан өмрүнүн зирвәси дә дејил, интәһасы да».

Инсан өмрүнүн тәбии нормал мүддәти нә гәдәрдир? Бу суал Аристотелдән бу күнә кими бир чох мүтәфәккирләри мәшғул етмиш, күлли мигдарда мүлаһизәләр, вариантлар мејдана чыхармышдыр. Алимләр инсанын биоложи өмрүнү 200 ил (Бүффон, Х. Гуфеланд), 150 ил (Фрумузан) олдуғу фикрини ирәли сүрмүшләр. И. И. Мечников бу мүддәти 125 ил, П. П. Лазарев 150—180 ил, А. А. Богомолетс 125—150 ил, М. С. Бедны 120 ил һесаб едирләр.

Нормал биоложи өмрү 100 ил һесаб едәнләр даһа чохдур. XIX әср рус физиологу академик И. Р. Тарханов (И. М. Сеченовун тәләбәси олмушдур) 100 иллик өмрү тәбии, нормал өмүр һесаб етмиш вә елмдә өзүнүн бу фикринә чохлу тәрәфдарлар газанмышдыр. «Әкинчи» гәзетиндә (8 сентјабр 1876-чы ил) дејилирди: «...Кәнд әһлинин өмрү шәһәр әһлинин өмрүндән узун олур. Кечән ил Ричардсон адлы инкилис һүкәмасы бәјан едиб ки,

әкәр бир шәһәрдә евләр, күчәләр вә гејрә елми јол илә тә'мир олуна, ол вахтда орада сакин олан *100 ил өмүр едәр.* Инди јазырлар ки, Лондон шәһәриндә бир ичма бина олуб, зикр олан гајда илә бир тәзә шәһәр салмаг истәјир».

Бу мүлаһизәнин әлејһдарлары исә һәмин фикрин јуварлаг әдәдләрә инамдан ибарәт магнетизм олдуғуну дејирләр, јүз рәгәминин онлуг һесаб системи илә әлагәдар ирәли сүрүлдүјүнү көстәрирләр. Лакин 1970-чи илдә өлкәмиздә апарылан сијаһыјаалмадан мә'лум олмушдур ки, јүз ил орта узун өмүр кими алына биләр: бурада 100—104 јашы олан 2.998 киши, 11.087 гадын гејдә алынмышды. Милјон адамдан ССРИ-дә—80, АДР-дә—39, Франсада—28 нәфәр јүз јаш јашајыр. Бунунла белә, совет алими профессор Б. Урланис белә һесаб едир ки, биоложи өмрүн узунлуғу кишиләр үчүн 86, гадынлар үчүн 88 илдир (сөһбәт тәк-тәк истисналардан јох, орта рәгәмдән кедир).

Азәрбајчан халгы гәдимдән бәри јүз или нормал биоложи өмүр һесаб етмишдир. Нағылларымызда бир сонлуг кими ишләнән «Сиз јүз јашајын, мән ики әлли» ифадәси тәсадүфи дејилдир («ики әлли јашамаг» ифадәси түркмәнләрдә дә чох ишләнир).

«Дәдә Горгуд»да «он отуз он јашында долсун» (јә'ни, јүз јаша чатсын) дејилир. Нәсими јазмышдыр: «Үч отуз он јашы олсун» (јә'ни, јүз јаш јашасын).

«Шәһријарла көрүшләрим» мәгаләсиндә Рүстәм Әлијев јазыр: «Мәчлисә дәрин сүкут чөкмүшдү. Бир нечә дәгигә һеч ким даныша билмәди. Бирдән Сәһәнд дуруб Шәһријары гучаглады вә әлләрини өпдү. Гочаман Саһир аға галхараг, тәшәккүр едиб деди: «Әһсән, устад, *јүз јаша!* Мәнә елә кәлир ки, ана дилимиздә јаздығыныз ше'рләр сизи ел дилиндә јашадачагдыр».

Азәрбајчан бәдии әдәбијјат нүмунәләриндә (мүхтәлиф ше'рләрдә, вүчуднамәләрдә) јүз јаш өмрүн сон һədди кими тәсвир едилир. Мәсәлән, Халтанлы Тағынын «Вүчуднамә»синдә дејилир:

Арадым дүнјаны, чохалды дәрдим,
Инчидим өмүрдән, вәфасын көрдүм,
Јүз тамам оланда чанымы вердим,
Әзрајыл чәнкиндә ғајнаға кәлдим.

Шаирин «Бәнзәрсән» ше'ри белә битир:

Һәштадында ағры енәр дизинә,
Дохсанында ғубар гонар көзүнә,
Тағы дејир: һәркаһ *јетдин јүзүнә,*
Дағлар башындакы кола бәнзәрсән.

Гәдим Мисир мәнбәләриндә (е. ә. XX—XVII әсрләр) инсанын идеал јашама мүддәти 110 ил һесаб олунур. Мараглыдыр ки, бу инамын да изләринә ел әдәбијјатында тәсадүф едилир. «Әсли вә Кәрәм» дастанында Кәллә дејир:

Мән гуру кәлләјәм, бурда отурдум,
Сәнин мүшкүл ишләрини битирдим,
Јүз он илди мән бу јердә јатырдым,
Мән дә сәнин кими ашикар идим.

Мүасир дөврдә Үмумдүнја Сәһијјә Тәшкилатынын ирәли сүрдүјү тәснифата көрә һәм кишиләрин, һәм дә гадынларын гочалыг дөвру 75 јашдан башланыр. Кишиләрдә 61—75, гадынларда исә 55—75 јаш арасы аһыллыг (јашлылыг) дөврү һесаб олунур.

ҺӘФТӘ СӘККИЗ, МӘН ДОГГУЗ

Башга сөзлә: тез-тез.

Мә'лумдур ки, илин узунлуғуну тәбиәт, ајын узунлуғуну адәт, һәфтәнин узунлуғуну һөкумәт мүәјјән едир.

Һәфтәнин мүддәти сүн'и олдуғу үчүн мүхтәлиф халгларда мүхтәлиф тәрздә—үч, беш, једди вә с. күнләрдән ибарәт һесаб едилмишдир. Гәдим шумерләр вә бабиллиләр једди күнлүк һәфтәдән истифадә едирдиләр. Бир сыра гәдим халглар кими гәдим ромалылар (һабелә етрусклар) да һәфтәни сәккиз күн һесаблајырдылар. Белә һәфтә тичарәт һәфтәси адланырды. Һәфтәнин једди күнү иш күнү олурду, сәккизинчи күн базар күнү иди. Базар күнләри (сәккизинчи күн) кәнд әһли шәһәрләрә базара кедәрдиләр. Һәм дә бајрам һесаб едилән белә базар күнләри кениш мигјасда тичарәт апарылыр, мүхтәлиф ичтимаи тәдбирләр көрүлүрдү. Кәнд чамааты јалныз шәһәрә кәлә билдикләри бу базар күнләриндә үз-башларыны гырхдырырдылар.

«Мән доггуз» ифадәсинин әлавәси бурадакы мә'наны шиддәтләндирмәк мәгсәди күдүр. «Доггуз» рәгәми һәм «сәккиз» илә гаршылашдырма мәгсәди изләјир, һәм дә

артыглыг, чохлуг, сон һәдд билдирир. Мүгајисә ет: Ады чыхыб доггуза (енмәз сәккизә).

Једди күндән ибарәт олан мүасир һәфтә әслиндә гәдим јәһуди адәтләриндән вә Библијадан јајылмышдыр.

Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри» романында дејилир: «Мәһәррәм әми... гардашынын гарасына данышды...—Чөрәк тутмуша јүз дәфә дедим, ә, мәктәбдән галма, дәрсә фикир вер. Кимә дејирсән? Гошулду бә'зи аваралара... Беләликлә дә *һәфтә сәккиз мән доггуз,* мәктәбдә олмады».

Ә. Вәлијевин «Ишыға доғру» хатирә-повестиндә дејилир: *«Һәфтә сәккиз, мән доггуз* Шуша јетимханасына кетмәкдә мәгсәдин нәдир?»

Ә. Муғанлынын «Чобанбајаты» повестиндә адахлы гыз анасы өз күрәкәниндән белә килејләнир». «—...Халхын оғланлары *һәфтә сәккиз, мән доггуз* гызын јанындадырлар, күндә бир шеј кәтирирләр, суја кедәндә гызлар чешмә башында өз адахлыларындан данышыр, мәнимки дә хар олур».

ЧЫРАГ ЈАНДЫРМАГ

Һабелә ејни мә'нада «коруна (гәбринә) чыраг тутмаг (јандырмаг)», «гәбри үстә чыраг јандырмаг» ифадәләри чох гәдим бир адәтин изләрини дилдә јашатмагдадыр.

Гәдим зәрдүштилијә көрә өлән адамын гәбри үстдә үч күн чыраг јандырылмалыдыр. Чүнки өләндән сонра онун руһу үч күн чисми тәрк едир. Одур ки, саһибсиз галмыш чисмә бәдхаһ руһларын саһиб ола билмәмәси үчүн өләнин башы үстүндә үч кечә-күндүз чыраг јандырылмалыдыр. Үч күндән сонра (дөрдүнчү күн) өләнин руһу Чинватадан (Сират көрпүсүндән) кечмәли олур. Бу үч күн әрзиндә өлән үчүн чыраг јандырыб онун јанында галмаг, онун руһуну горумаг адәтән өвладларын борчудур. Одур ки, шәхсин өвлады варса, онун дәрди јохдур, чүнки онун «өләндән сонра чырағыны јандыраны» вардыр. Ән гәдимдә бу чыраг мүтләг мејидин башы үзәриндә вә тәдричән гәбри үзәриндә јандырылырды.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, атәшпәрәстлијә көрә мејид басдырылмырды, үч күн евдә галдыгдан сонра дамхаја гојулур вә гушлара јем олурду. Үч күн мејиди горума адәтинин изләри фолклорда ајдын мүшаһидә олунур.

Бә'зи нағылларымызда кимсәсиз галачаја кирмиш гызларын бир өлүјә раст кәлмәсиндән, өлү илә гырх күн галачада галмасындан, отуз доггузунчу күн башга бир гызы өз јеринә гојмасындан вә с. бәһс олунур.

Анарын «Дәдә Горгуд» кино-дастанында дејилир: «Бајындырын чәназәсини гандырдылар, јеринә даш гојдулар. *Гәбринин үстүндә шам, чыраг јандырдылар»*.

Сонралар «чырағыны јандырмаг» ифадәси «нәслини давам етдирмәк, варидатына саһиб олмаг» анламы кәсб етсә дә, әввәлки мә'на илә әлагәсини там гырмамышдыр.

«Әсли вә Кәрәм» дастанында өвладсызлыгдан шикајәтләнән Зијад хан дејир: «Кешиш, нә сәнин өвладын вар, нә мәним. Өләндән сонра бизим *чырағымызы ким јандырачагдыр»?*

Бу гәдим адәт һаггында Ә. Әјлислинин «Бир мисранын јухусу» һекајәсиндә belә дејилир: «Дам-даш сатмаг Бузбулагда инсан адына јарашан әмәл һесаб олунмур... Она көрә ки, һәр кәсин евиндә онун өз ата-анасынын руһу вар вә о евдә *чыраг јандырыб,* ата-ананын руһуну шад етмәјә әкәр сәнин күчүн, мә'рифәтиң чатмырса, гој о руһса да бары арада һәмишә раһат галсын, ата-ана руһуну јер-јурдундан дәрбәдәр еләмә».

Ч. Әлибәјовун «Дөзүмлү мәһәббәт» романында дејилир: «Анам евдәјди. Отагларда, ејванда електрик лампасы олмасына бахмајараг, о чырағы да сахлајырды вә кечә һәмишә јанылы галырды. «Атанын евинин ишығыны сөндүрмәрәм» дејәндә дә, биз ушаглыгда буну нәзәрдә тутурдуг. *Чыраг* сәһәрәчән *јанмалыдыр»*.

ШАМАХЫ БАТАН КИМИ БАТМАГ

Иши дүз кәтирмәмәк, вәзијјәти ағырлашмаг мә'насында ишләдилир.

Шамахы вә онун әтраф рајонлары тарих боју Азәрбајчанын ән чох вә фәал зәлзәләләр баш верән мәркәзи олмушдур. Чох-чох гәдимләрдән бәри гүввәтли зәлзәләләр нәтичәсиндә бурада тез-тез бөјүк дағынтылар баш вермишдир ки, бу да һәмин ифадәнин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушдур. Ән шиддәтли зәлзәләләр ашағыдакы илләрдә олмушдур:

1192-чи илдә гүввәтли зәлзәлә Шамахыны дағытмышдыр.

XVII әсрин орталарында Јан Стрејс адлы бир һолланд дәнизчиси Азәрбајчаны сәјаһәт етмишди. О өз хатирәләриндә Шамахыда чох тез-тез зәлзәләләр баш вердијиндән сөһбәт ачыр вә көстәрир ки, Шамахыда олдуғу бир илдә зәлзәлә баш вермәјән күн көрмәмишдир, һәр күн ән азы үч дәфә зәлзәлә, јер тәрпәнмәси өзүнү көстәрирмиш. Хүсусилә 1667-чи илдә баш верән зәлзәлә чох күчлү вә дәһшәтли олмушдур.

1667-чи илдә баш верән зәлзәлә үч ај давам етмишдир. Чохлу биналар, һәтта бир нечә дағ учмуш, шәһәр тамамилә дағылмышды. Өләнләрин сајы 80000 нәфәрә чатмышды.

1669-чу илдә күчлү зәлзәләдән шәһәр јенидән тамамилә дағылмыш, 8000 адам тәләф олмушду.

1670—1671-чи илләрдә дә күчлү зәлзәләләр баш вермишдир.

1828-чи илдә Шамахы вә она јахын јерләрдә дағыдычы зәлзәлә олмуш, отуза гәдәр кәнд зәрәр чәкмишдир. Шәһәрдә 233 ев учмушду.

1829-чу, 1855-чи вә 1856-чы илләрдә дә бурада зәлзәләләр гејдә алынмышды.

1859-чу илдә күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә шәһәр евләринин чоху дағылмыш вә әһали бөјүк зәрәр чәкмишди.

1869-чу илдә зәлзәлә Шамахынын 29 кәндиндә һисс едилмиш, шәһәрдә 227 ев учмушду.

1872-чи илдә шәһәр тамамилә дағылмыш, чәми 20-јә гәдәр ев саламат галмышды.

1895-чи илдә баш верән зәлзәлә дә гүввәтли олмушду.

1902-чи ил февралын 13-дә дағыдычы зәлзәләнин гурбаны олан шәһәрә чох бөјүк зијан дәјмишди. О заманлар 27 минә гәдәр әһалиси олан Шамахы јерлә-јексан олмуш, шәһәр әтрафындакы 30 кәнддә дә дағынтылар баш вермишди.

Бүтүн бунлар һәмин ифадәнин јаранмасына сәбәб олмушдур.

М. С. Ордубадинин «Қизли Бакы» романында Муса Нағыјев дејир: «Мән өз барәмдә данышмырам, валлаһ, биллаһ, таллаһ мән, Шамахы зәлзәләдән батдығы кими батмышам. Һамы билир ки, бирчә торба салыб диләнмәјим галыб. Вар-јохум бир салават олуб көјә чәкилиб».

В. Әфәндијевин «Чәтин јол» повестиндә белә бир диалог вардыр:

«— Әкәр десән дә ки, Фәрһад сәндән алдығы пулу Гәрибчана вериб, јенә дә буна һеч кәси инандыра билмәзсән.

— Инди нә дејирсән? Дејирсән ки, мәним пулум *Шамахы батан кими батачаг?»*

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз . . . 3
Ағалар-гуллар дүнјасы 5
Ағ див 6
Ағзы исти јердә олмаг 7
Ағзына чуллу довшан сығмыр . . . 8
Ағы гарадан сечмәк . 9
Ад газанмаг . . . 11
Адәмдән Хатәмә . . 12
Ады ит дәфтәриндә јохдур 12
Азәрбајчан ири аддымларла ирәлиләјир . 14
Ајағына јазмаг (чыхмаг) 15
Ајдан ары, судан дуру 15
Ајинеји-Искәндәр . . 17
Ајнасы ачылмаг . . 18
Аллаһ бирини чәзаландырмаг истәјәндә әввәлчә онун ағлыны алыр 19
Алнына јазылмаг . . 20
Америка ачмаг (кәшф етмәк) 21
Анасындан күсән көрпә бир ушаг, ата ағушунда јер тапар анчаг . 23
Анасынын гарнында өјрәнмәк 23
Ана сүдү—дағ чичәји 24
Ана сүдү илә бирликдә эммәк 25
Ана торпаг . . . 25
Анд ичмәк . . . 26
Артиллеријанын аллаһы 28
Атбалаханым . . 29
(Атанын) алнына күн доғмаг 30
Ач гарына бир нәфәр, нағмә өхурму мәкәр? 33
Ачығы тутмаг . . . 34
Ашынын сујуну вермәк 34
Бабил гүлләси . . . 36
Бағры јарылмаг . . 37
Бајгуш нә үчүн пис фалдыр? . . . 39
Барыты гуру сахламаг 40
Бармаг һесабы көстәрмәк 41
Басараты бағланмаг . 42
Башы әлһәд дашына дәјмәк 44
Башына газан кечирмәк 45
Башына даш салмаг . 46
Башына дөнмәк . . 46
Башына күл (әләмәк) 48
Башына күл (торпаг) төкмәк 48
Башына тәнбәки ојуну ачмаг 49
Башында чанаг сынмағ (чатламаг) . . . 51
Башлардан минарә, лешләрдән һасар . . 52
Бејнинин гурду тәрпәнмәк 55
Бешиккәртмә адахлы (нишанлы) . . . 56
Бешкүнлүк дүнја . . 57
«Бәлкә»ни әкибләр битмәјиб 61
(Бәхтинә) ох атмаг . 62
Бәхт (тале) улдузу . 66
Бир бојну олсајды бәшәријјәтин, ону бир гылынчла вурардым јәгин 67
Бир көзү ала дағa бахыр, бир көзү гара дағa 68

Бирликдә бир пуд дуз јемәк 69
Бир нәфәр молла, үч манат пул, бир кәллә гәнд 70
Бишмиш тојуғун күлмәји кәлир . . . 70
Бојуна гамыш өлчүм . 73
Буғда јејиб чәннәтдән чыхмаг 73
Бу дүнјанын адамы дејил 74
Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә . . . 75
Бурун сохмаг . . . 75
Бута вермәк . . . 76
Вај о күндән ки, чөрәкчи чәкмә тикә, чәкмәчи чөрәк јана . . . 79
Вахт гызылдыр . . 79
Вахтсыз банлајан хорузун башыны кәсәрләр 80
Валлејлдә галмаг . . 81
Гара басмаг 82
Гара дәниз . . . 83
Гара әрәб 85
Гара кешиш . . . 86
Гаракөзлүк кәлмәк . 87
Гаратикан колуна дөнмәк 88
Гарға гарғанын көзүнү чыхармаз 89
Гары нәнәнин өркәни 89
Гаршы јатан гара дағлар 90
Гашыг ичи чыхармаг . 95
Гәдир ағачы әкмәк . . 96
Гәләм дүшмән әлиндәдир 97
Гәмиш гојмаг . . . 98
Гәриби бурда ағламаг тутур 100
Гисаса гисас (гана ган) 100
Гызыл оғлан . . . 102
Гызыл өкүз 102
Гызлар булағындан су ичмәк . . . 103
Гылынч мүсәлманы . 107
Гырхајаг . . . 108
Гочу Нәчәфгулу . . 109
Гоча дүнја, гоча тарих 110
Гочалыг әл вериб, дәхи нә шишмәк . . 111
Гујруг доғмаг . . . 112
Гујругсуз чаггал . . 115
Гулағы дары дәлмәк . 115
Гурддан гурд төрәјәр . 117
Гурддан чобан олмаз . 118
Гурд илә гијамәтә галмаг (кетмәк) . . 118
Гурд гузу илә отламаг 120
Гурду уламаг . . 120
Гуш ганадла учар . . 122
Гуш дили 123
Гуш сүдү 125
Гушу гонмаг . . . 126
Дабан әлли алты . 127
Дамдан дүшдү . . 128
Дамокл гылынчы . . 128
Дамчы даш дәләр . . 129
Даш-баш еләмәк . . 130
Дашгалаг етмәк . . 130
Дашыны атмаг . . 131
Деди-году . . . 132
Дәвәни ешшәјин гујруғуна башламаг . . 136
Дәвәси өлмүш әрәб . 137
Дәвә ушагмыш . . 138
Дәдә Кәрәм кими јанмаг 139
Дәјирманын көзүндән өлү салырсан, дири чыхыр . . . 140
Дәјирми стол архасында 140
Дәмир гапы Дәрбәнд . 141
Дәмир пәрдә . . .143
Дәрјаји-нур . . . 144
Дәрјалар мүрәккәб, мешәләр гәләм . . . 145
Диз үстә јашамагданса, ајаг үстә өлмәк јахшыдыр 146
Дилоту јемәк . . . 147
Дин ајры гардаш . . 147
Дирилик сују . . . 148
Дишинә вурмаг . . . 150
Диш кирәси . . . 151
Доггузлуг кәлмәк . . 151
Доггузунчу далға . 155
Додағым јарадыр, ат сувара билмәрәм . . 156
Доламадан довдаг учду 157
Дөвләт гушу . . . 157
Дөвләт дахилиндә дөвләт 158
Дөвләт мән өзүмәм . 159
Дөнәркәси дөнмәк . . 160
Дүдәмеји-һинди кәлмәк (илишдирмәк) . . 161
Дүнјанын әшрәфи инсаң 161

Дүнјанын көбәји (ортасы) 162
Дүнјанын о башы (гуртарачағы) . . . 164
Дүнјанын сәккизинчи мө'чүзәси . . . 165
Ел бир олса, дағ ојнадар јериндән . . . 167
Елчијә завал јохдур . 167
Ешги топуғуна вуруб дик-дик динкилдәтмәк 168
Ешшәјә мин, бәхтин ачылсын 169
«Ешшәк, ешшәк» данышмаг 170
Ешшәк (ит) чинси . 170
Әгрәбин адәти санчмагдыр 172
Әләддинин сеһрли чырағы 173
Әли, Вәли . . . 173
Әли чырағлы ахтармаг (кәзмәк) . . . 174
Әмәлли-башлы . . 175
Әмма гојмаг . . . 176
Әнтәр 177
Әрәбзәнки 178
Әрикини әзмәк . . 181
Әсәбләри илә ојнамаг . 181
Әти сәнин, сүмүјү мәним 182
Әһмәд 184
Әһмәди-Бигәм . . 185
Илан улдуз көрмәсә өлмәз 186
Инди дә мәним ојнамағым тутуб . . . 187
Инкилис бармағы . . 188
Ипи гырылмаг . . 189
Ит или 190
Јетмиш үчүнчү милләт 193
Кәләјини кәсмәк . . 196
Кәләк кәлмәк . . . 197
Кор тале (бәхт) . 198
Көз дәјмәк (көзә кәлмәк) 199
Күнәшин үзүндә ләкә ахтармаг 202
Мазандаран чаггалы . 204
Нуһун өмрү . . . 205
Овгаты тәлх олмаг . 207
Оғул белдән, әр елдән . 208
Өкүз өлдүрүб, ады үстүндән көтүрмәк . 210
Өлмәк истәјирсән, кет Мазандарана . . 212
Өлүб өлүмдән гуртармаг 213
Памбыг бәји . . . 214
Пәнчшәнбәнин нөгтәләрини гојурдум . . 216
Сагталым јохдур, сөзүм өтмүр . . . 216
Сачы узун Сурај ханым, бојну узун Бурај ханым 218
Сәһәрин көзү . . . 219
Сичан да дәмир чејнәрмиш 221
Сүмүјүнү ит сүмүјүнә чаламаг . : . . 221
Тојдан сонра нағара . 223
Улдузу парламаг . . 224
Фәлсәфә дашы (иксир) 225
Хандан кәлмиш нөкәр 226
Хоруз банламаса сабаһ ачылмаз? . . . 228
Һәр кәсин өз јери вар . 230
Һәр кәс јүз ил јашамаса, күнаһ онун өзүндәдир 231
Һәфтә сәккиз, мән догтуз 234
Чыраг јандырмаг . . 235
Шамахы батан кими батмаг 236

Адилов М. И.

Нијә белә дејирик. Б., Азәрнәшр, 1982.—
241 сәһ.

Китабда Азәрбајчан дилиндә ишләнән фразеоложи ифадәләрин бир гисми нәзәрдән кечирилир, онларын мәншәји, јаранма јолу вә үсуллары арашдырылыр, тарихи инкишафы изләнилир, мәчазлашма хүсусијјәтләри конкрет әдәби-бәдии, тарихи-елми фактлар әсасында шәрһ едилир. Кениш идрак вә мүһүм тәблиғи мәгсәд изләјән бу китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

А $\frac{70103-101}{М-651-81}$ 165—81 5300000000

Редактору *Т. Чаһанкиров*
Рәссамы *И, Гулијев*
Бәдии редактору *Б. Хананјев*
Техники редактору *Р. Әлијева*
Корректорлары
К. Новрузова, Р. Гәнбәр гызы

ИБ № 1468

Јығылмаға верилмиш 04. 05. 82. Чапа имзаланмыш 28. 07. 82. ФГ 06124. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги 12,81. Шәрти рәнкли сурәти 13,81. Учот нәшр вәрәги 12,3. Тиражы 18000. Сифариш 250. Гијмәти 90 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
Халглар Достлуғу орденли Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы—370005,
Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, № 80.
Государственный комитет Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли.
Азербайджанское ордена Дружбы народов государственное издательство „Азернешр“.
Баку—370005, ул. Гуси Гаджиева, 4.
Типография „Красный Восток“.
Баку, ул. Ази Асланова, 80.

Адилов Муса Исрафил оглы

ПОЧЕМУ МЫ ТАК ГОВОРИМ

(на азербайджанском языке)

Баку • Азернешр • 1982

90 гәп.